

Cahier 2008-4

Het kennisfundament t.b.v. de aanpak van criminele Marokkaanse jongeren

Eindredactie:

D. Brons

N. Hilhorst

F. Willemsen

**Wetenschappelijk Onderzoek-
en Documentatiecentrum**

Exemplaren van deze publicatie kunnen schriftelijk worden besteld bij

Bibliotheek WODC, kamer TN-3A03
Postbus 20301, 2500 EH Den Haag

Fax: (070) 370 45 07

E-mail: l.h.bosma@minjus.nl

Cahiers worden in beperkte mate gratis verspreid zolang de voorraad strekt

Alle nadere informatie over WODC-publicaties is te vinden op Justweb en op www.wodc.nl

Inhoud

1	Inleiding	2
2	Verklaringen van crimineel gedrag en de opbouw van dit rapport	3
Deel I	Grenzen stellen	
	Kennisfundament aanpak jongeren, beleidslijn “Grenzen stellen”	5
	Samenvatting	5
1	Inleiding	12
1.1	Delinquentie als leeftijdsgebonden fenomeen	12
1.2	Grenzen stellen in verschillende contexten	13
1.3	Afbakening van de beleidslijn “Grenzen stellen”	14
1.4	Methodebeschrijving	15
2	Het rationale keuzemodel als basis voor gedragsbeïnvloeding	16
2.1	De mens als rationeel wezen	16
2.2	Het rationale keuzemodel van Hessing en Elffers (2002)	17
3	Aangrijpingspunten voor het beïnvloeden van het beslissingsproces in de richting van prosociaal gedrag	19
3.1	Directe opbrengsten (D) verminderen	19
3.2	Gepercipieerde slachtofferkosten (S) en de gevoeligheid ervoor (β) verhogen	21
3.3	Afschrikking door de toekomstige gevolgen van het delict (T) verhogen	22
3.4	Besluit	23
4	Werkzame leertheoretische principes bij het belonen en bestraffen van gedrag	24
4.1	Het belang van de leerpsychologie in de studie van de gedragsbeïnvloeding	24
4.2	Niet-contingente aanbieding van een prikkel	25
4.3	Klassieke conditionering: het leren van betekenissen	26
4.3.1	Het basisonderzoek van de klassieke conditionering	26
4.3.2	Centrale begrippen en principes binnen de klassieke conditionering	27
4.3.3	De zes procedures voor klassieke conditionering	28
4.3.4	Voorwaarden voor klassieke conditionering: contigüiteit en contingentie	29
4.3.5	Het belang van de context in klassieke conditionering	30
4.3.6	Theoretische verklaringen voor klassieke conditionering	31
4.3.7	Varianten en aanpassingen	32
4.4	Operante conditionering: leren handelen in functie van consequenten	32
4.4.1	Het basisonderzoek van Skinner	33
4.4.2	Centrale begrippen en principes binnen de operante conditionering	34
4.4.3	De zes procedures voor operante conditionering	35
4.4.4	Bekrachtiging als manier om gedrag te beïnvloeden	36
4.4.5	Bestrafing als manier om gedrag te beïnvloeden	40

4.4.6	Theoretische verklaringen voor operante conditionering	47
4.4.7	Interacties tussen klassieke en operante conditionering: het twee- factorenmodel van Mowrer (1947)	47
4.5	Belonen en bestraffen in de praktijk	48
4.5.1	Manieren om gewenst gedrag te stimuleren	48
4.5.2	Manieren om ongewenst gedrag te ontmoedigen	49
4.6	Concrete aanwijzingen voor gedragsbeïnvloeding	50
4.7	Besluit	51
5	Effectevaluaties van bestaande projecten ter preventie van (recidive) van crimineel gedrag binnen de beleidslijn “Grenzen stellen”	52
5.1	Vooraf: enkele methodologische knelpunten	52
5.2	Situationele preventietechnieken	55
5.3	Interventies gericht op het vergroten van onvoorwaardelijke materiële kosten	57
5.3.1	Target hardening	57
5.3.2	Sreet closures	58
5.3.3	Invoering avondklok	59
5.3.4	Overige niet-geëvalueerde situationele preventietechnieken	60
5.4	Interventies gericht op het reduceren van onvoorwaardelijke materiële baten	60
5.5	Interventies gericht op het verhogen van voorwaardelijke kosten	61
5.5.1	Interventies gericht op het verhogen van de pakkans	62
5.6	Strafrechtelijke interventies in binnen- en buitenland	73
5.6.1	Internationaal onderzoek	73
5.6.2	Nationaal onderzoek	80
5.7	Besluit	82
	Literatuur	84

Deel II Risicoreductie

	Interventies voor jongeren die antisociaal gedrag vertonen	
	Kenmerken, werkzame mechanismen en moderatoren van	
	effectiviteit	91
1	Inleiding	91
2	Risico- en protectieve factoren voor de ontwikkeling van antisociaal gedrag	93
3	Interventies: een aantal voorbeelden	98
3.1	Interventies gericht op jongeren	100
3.2	Interventies gericht op gezinsfactoren	103
3.3	Interventies gericht op leeftijdgenoten	104
3.4	Interventies gericht op meerdere contexten	106
4	Waarom en op welke wijze werkt een interventie?	107
5	Voor wie werkt het (niet)?	109
6	Baat het niet, dan schaadt het niet?	114
7	Kenmerken van effectieve interventies	115
8	Tot slot	121
	Literatuur	123
	Bijlage Samenvattend overzicht	132

Deel IIIA Gewetensvorming, jeugdcriminaliteit en etniciteit Een	
onderzoekssynthese	135
1	Inleiding 135
1.1	Aanleiding tot het onderzoek 135
1.2	Probleemstelling 135
1.3	Methode 136
2	Hoe verloopt de normale morele ontwikkeling/ ontwikkeling van empathie? 137
3	Waarin onderscheidt de morele ontwikkeling van criminele jeugdigen zich van die van niet-criminele jeugdigen? 140
4	Welke factoren (sociale, (neuro)- biologische, psychologische, culturele) beïnvloeden de morele ontwikkeling ten gunste of ten ongunste? 143
4.1	Psychologische factoren 143
4.2	Biologische factoren 144
4.3	Sociale factoren 144
4.4	Morele ontwikkeling in verschillende culturen 146
5	Wat is de effectiviteit in termen van recidivevermindering van interventies die gericht zijn op vergroting van empathie/ morele vermogens bij jeugdige criminelen? 148
6	Is de effectiviteit van interventies onder (4) afhankelijk van de etnische achtergrond van de jeugdigen? En hoe kan daarmee eventueel rekening gehouden worden? 150
7	Conclusies en aanbevelingen 153
7.1	Conclusies 153
7.2	Aanbevelingen 154
Deel IIIB Sociale binding, jeugdcriminaliteit en etniciteit Een	
onderzoekssynthese	161
1	Inleiding 161
1.1	Aanleiding tot het onderzoek 161
1.2	Probleemstelling 161
1.3	Methode 162
2	Hoe verloopt de normale ontwikkeling van binding aan algemeen gangbare normen en waarden? 163
3	Waarin onderscheidt de ontwikkeling van binding van criminele jeugdigen zich van die van niet-criminele jeugdigen? 165
4	Welke factoren (neurobiologische, psychologische, sociale, culturele) beïnvloeden mate van binding ten gunste of ten ongunste? 168
4.1	Psychologische factoren 168
4.2	Sociale factoren 168
4.3	Culturele factoren 171
5	Wat is de effectiviteit in termen van recidivevermindering van interventies die gericht zijn op vergroting van binding aan gangbare normen en waarden bij jeugdige criminelen? 173
6	Is de effectiviteit van de interventies afhankelijk van de etnische achtergrond van de jeugdigen? En, hoe kan daarmee eventueel rekening gehouden worden? 175
7	Conclusies en aanbevelingen 176

Deel IV	Aandachtspunten voor preventie van marginalisering van jongens van Marokkaanse afkomst	183
1	Inleiding	183
2	Jeugdige	183
3	Gezin	186
4	Omgeving	189
5	Leeftijdgenoten	190
Bijlage	Aangrijpingspunten voor preventie	197
Deel V	De rationele keuzetheorie en het kennisfundament	199
1	Inleiding	199
2	De reationele keuzetheorie	199
3	Onvoorwaardelijke kosten verhogen	201
4	Voorwaardelijke kosten verhogen	203
5	Onvoorwaardelijke baten reduceren	203
6	Jongens van Marokkaanse afkomst	204
7	De bijdrage van het kennisfundament aan een effectievere aanpak	205
Tenslotte		209

1 Inleiding

Nederlandse jongeren van Marokkaanse herkomst zijn, naast onder meer jongeren van Antilliaanse herkomst, relatief sterk vertegenwoordigd in de criminaliteitscijfers. Het relatief hoge aandeel van jongeren van Marokkaanse herkomst vormt een hardnekkig probleem en vaak wordt er gewezen op kenmerken als sociaal-economische achterstand van een deel van de populatie of op culturele factoren die samenhangen met dit probleem. Dat er sprake is van samenhang tussen criminaliteit en bovengenoemde kenmerken zegt echter nog niet veel over een causale relatie tussen beide. Of door het beïnvloeden van deze factoren de criminaliteit daalt, is ook niet a-priori evident. Een bredere kennis over oorzaken van criminaliteit is kortom noodzakelijk. Het voorliggende rapport beoogt daar aan bij te dragen.

De toenmalige minister van Justitie Donner heeft in 2006 extra financiële middelen toegezegd aan de vier grote steden om extra inspanningen te verrichten gericht op Marokkaanse criminele jongeren (first offenders en meerplegers), om te voorkomen dat zij een criminele loopbaan (verder) ontwikkelen. De steden dienen deze extra middelen in te zetten t.b.v. passende maatregelen. Het doel is het verminderen van de oververtegenwoordiging van Marokkaanse jeugdigen in de criminaliteit. De vier steden bepalen zelf op welke wijze de met het Rijk afgesproken resultaten worden behaald. Dit heeft geleid tot een keur aan nieuwe en een voortzetting van bestaande activiteiten en interventies. Van sommige activiteiten en interventies is bekend dat ze effectief zijn in het aanleren van positief gedrag en het reduceren van criminaliteit omdat ze uitgebreid onderzocht en gedocumenteerd zijn. Andere interventies zijn gebaseerd op positieve ervaringen uit het veld of zijn ingevoerd omdat het plausibel lijkt dat ze zullen werken in het tegengaan van crimineel gedrag.

In dit licht is er behoefte aan meer houvast om te kunnen bepalen wat uiteindelijk ook op langere termijn perspectief biedt. Het gaat om de vraag wat werkt of anders gezegd wat bijdraagt aan het verminderen van de problematiek en wat de wetenschap daarbij het beleid en de praktijk kan bieden. Dit is de aanleiding tot het (doen) maken van een kennisfundament dat in het voorliggende rapport vorm heeft gekregen.

Er zijn inmiddels de eerste stappen gezet om de kennis toe te passen in de praktijk. In Amsterdam zal de gekozen aanpak in het najaar doorgelicht worden aan de hand van het in dit rapport bijeengebrachte materiaal en met inzet van een aantal van de wetenschappers die een bijdrage aan het kennisfundament hebben geleverd. Ook met de andere drie steden – Rotterdam, Den Haag en Utrecht – wordt gesproken over de vertaling van de hier gebundelde kennis naar de praktijk.

In dit verband is het goed om te benadrukken dat achter de bijdragen personen zitten. Voor een goede toepassing is een blijvende betrokkenheid van deze en andere wetenschappers nodig. Het eenvoudig overdragen van het document aan de beleidsmakers en de praktijkwerkers is niet voldoende. Ook in het kader van de verdere ontwikkeling van het beleid gericht op Nederlanders van Antilliaanse herkomst die oververtegenwoordigd zijn in de criminaliteitscijfers, zal

gebruik gemaakt worden van het kennisfundament. De benadering waarvoor bij het kennisfundament is gekozen, maakt op hoofdlijnen inzichtelijk welke aanknopingspunten wetenschappelijke kennis biedt voor de verbetering van de aanpak van de jeugdcriminaliteit.

Dit rapport gaat over theorieën die ten grondslag liggen aan effectieve interventies, over mechanismen die zorgen dat interventies werken in het tegengaan van criminaliteit (en het voorkomen van recidive) en over contexten waarbinnen mechanismen al dan niet werkzaam zijn. Mechanismen kunnen beschouwd worden als de motoren achter gedragsinterventies: de actieve ingrediënten die aanzetten tot verandering van gedrag. Een voorbeeld van een mechanisme is dat het verhogen van de pakkans (bijvoorbeeld door het plaatsen van een camera) in de regel zal leiden tot een verandering in gedrag. De werking van mechanismen is echter ook afhankelijk van de context waarin deze plaatsvindt. Zo blijkt bijvoorbeeld dat plaatsing van camera's beter helpt ter voorkoming van vermogensdelicten in parkeergarages dan ter voorkoming van uitgaansgeweld in stadscentra. De context geeft ook de mogelijkheid om te verklaren waarom een mechanisme voor de ene groep wel werkt en voor de andere niet. Ook wordt aandacht besteed aan zogenaamde uitkomstpatronen. Dit zijn de bedoelde en onbedoelde gevolgen van programma's (effecten en neveneffecten), die volgen uit de activering van verschillende mechanismen in verschillende contexten. Vragen als "helpt streng straffen in het reduceren van crimineel gedrag, voor wie helpt het en wat zijn de voorwaarden?" worden in dit document beantwoord en voorzien van theoretische onderbouwing. Daarnaast worden de uitkomsten van het kennisfundament aan elkaar gerelateerd middels een overall model dat behulpzaam kan zijn in de ontwikkeling van een integrale aanpak ter reductie van criminaliteit gepleegd door jongeren. De aanleiding van het kennisfundament ligt weliswaar in de constatering dat Marokkaanse jongeren zwaar oververtegenwoordigd zijn in de criminaliteit, om te kunnen begrijpen waarom dit zo is dienen we jeugdcriminaliteit eerst als *algemeen* (niet cultureel of etnisch bepaald) fenomeen te bestuderen. In de loop van dit rapport zullen we echter wel focussen op de Marokkaanse doelgroep.

Wie denkt dat het kennisfundament pasklare oplossingen aandraagt voor alle problemen die zich voordoen bij de aanpak van criminele Marokkaanse jongeren, zal teleurgesteld zijn. Er zijn weinig evaluatiestudies die specifiek onder deze doelgroep zijn uitgevoerd en uitspraken doen over de effectiviteit van maatregelen. Bovendien hebben we te maken met ingewikkelde problematiek waardoor de kans dat we effectief kunnen zijn met enkele eenvoudige oplossingen heel klein is. Wel zullen we *bouwstenen* aandragen die kunnen helpen in de verbetering van de aanpak. Het is zinvol om te controleren of deze bouwstenen aanwezig zijn bij de lokale interventies en te beschouwen in hoeverre werkzame mechanismen geactiveerd worden.

2 Verklaringen van crimineel gedrag en de opbouw van dit rapport

De vraag waarom mensen criminaliteit plegen, is er één zonder eenduidig antwoord. Verklaringen kunnen worden ingedeeld volgens de oorzakelijke focus van crimineel gedrag. Sommige theorieën gaan uit van de dader zelf. Hieronder vallen theorieën die de verklaring van delinquent gedrag zoeken in aangeboren kenmerken van de dader, zoals psychopathische en antisociale persoonlijkheidstrekken, een laag IQ, gebrekkige executieve functies, aanleg tot hyperactiviteit en impulsiviteit, beperkte interpersoonlijke vaardigheden en beperkte mogelijkheden tot empathie. Daarnaast zijn er theorieën die de interacties tussen de persoon en zijn nabije omgeving centraal stellen. Hieronder worden de theorieën die focussen op de opvoedingsstijl en het affectief klimaat in het gezin (en de gevolgen voor de verdere ontwikkeling en het socialisatieproces van het kind die daarmee gepaard gaan) geclassificeerd, en die verklaringen die aandacht schenken aan het belang van interacties met (deviante) leeftijdsgenoten¹. Ten derde zijn er theorieën die bij het verklaren van deviant gedrag de maatschappelijke positie van de persoon van de dader beklemtonen². Ten slotte zijn er theorieën die focussen op de situationele omstandigheden van crimineel gedrag³.

Om recht te doen aan deze invalshoeken en tevens te streven naar een zo compleet mogelijk overzicht van verklaringen van jeugdcriminaliteit, bestaat dit document uit een vijftal delen. Allereerst heeft het WODC verschillende wetenschappers gevraagd om vanuit uiteenlopende disciplines en vanuit eigen invalshoek zowel literatuur op het gebied van de bovengenoemde problematiek te verzamelen en te synthetiseren, en effectief gebleken aanpakken uit binnen- en buitenland te presenteren. Het gaat dus om zowel theoretische kennis als om effectief gebleken voorbeelden uit de praktijk. De bijdragen die zijn opgenomen in dit document zijn:

Deel I Kennisfundament aanpak jongeren: Grenzen stellen

Prof. Dr. Geert Vevaeke, buitengewoon hoogleraar Katholieke Universiteit Leuven, Leuvens Instituut voor Criminologie en Lic. Evy De Caluwé.

Deel II Kennisfundament aanpak jongeren: Risicoreductie

Interventies voor jongeren die antisociaal gedrag vertonen: Kenmerken, werkzame mechanismen en moderatoren van effectiviteit.

Prof. Dr. Maja Deković, hoogleraar Universiteit Utrecht, Capaciteitsgroep Kinder- en Jeugdstudies en Dr. Jessica J. Asscher.

¹ Bijvoorbeeld de sociale leertheorie van Bandura, de sociale controle-theorie van Hirschi en de differentiële associatietheorie van Sutherland.

² Bijvoorbeeld de straintheorie van Merton, de labellingtheorie, de 'control deficit'-theorie van Tittle en de theorie van maatschappelijke kwetsbaarheid van Walgrave.

³ Hieronder vallen onder meer de 'routine activities'-theorie van Felson en Clarke, de situationele benadering van criminaliteit door Cornish en Clarke, de afschrikkingstheorie(en) en de rationele keuzetheorie(en).

- Deel IIIA Kennisfundament aanpak jongeren: Gewetensvorming**
Gewetensvorming, jeugdcriminaliteit en etniciteit: Een research-synthese.
Prof. Dr. Corine de Ruiter, hoogleraar Forensische Psychologie aan de Universiteit Maastricht en Kim van Oorschouw.
- Deel IIIB Kennisfundament aanpak jongeren: Binding**
Sociale binding, jeugdcriminaliteit en etniciteit: Een research-synthese
Prof. Dr. Corine de Ruiter, hoogleraar Forensische Psychologie aan de Universiteit Maastricht en Sanne Hillege.

In deze bijdragen ligt de nadruk op *algemene (of generieke) theorieën*, mechanismen en interventies en is er beperkte aandacht voor onderwerpen als etniciteit. Daarom is er aan dit rapport een vierde bijdrage toegevoegd die gaat over kenmerken van de Marokkaanse doelgroep die samenhangen met criminaliteit.

- Deel IV Aandachtspunten voor preventie van marginalisering van jongens van Marokkaanse afkomst**
Dr. Trees Pels van het Verwey-Jonker Instituut.

Vervolgens zullen we in dit rapport het rationele keuzemodel presenteren waarmee we de gegenereerde kennis in zijn geheel kunnen beschouwen. Dit model kan gemeentes helpen in het samenstellen van een integrale aanpak criminaliteit gepleegd door Marokkaanse jongeren.

- Deel V Het rationele keuzemodel en het kennisfundament**
Drs. Frank Willemsen van het WODC.

Het kennisfundament is op initiatief van de Directie Justitieel Jeugdbeleid en het WODC samengesteld. Regelmatig worden de resultaten gepresenteerd aan beleidsmakers en professionals die te maken hebben met criminele Marokkaanse (of Antilliaanse) jongeren. Het opstellen van dit kennisfundament is begeleid door:

- Drs. Dick Brons, projectleider aanpak criminele jongeren, ministerie van Justitie
- Drs. Nelleke Hilhorst, DSP-groep, Amsterdam
- Prof. dr. Frans Leeuw, directeur WODC
- Drs. Frank Willemsen, onderzoeker en researchconsultant WODC

Deel I Grenzen stellen

Kennisfundament aanpak jongeren, beleidslijn “Grenzen stellen”

Geert Vervaeke en Evy De Caluwé
Leuvens Instituut voor Criminologie
Katholieke Universiteit Leuven

Samenvatting

Het thema “Grenzen stellen” wordt in dit rapport afgebakend binnen het theoretisch kader van het *rationele keuzemodel* voor de verklaring van delinquent gedrag van Hessing en Elffers (2002). In dit model wordt een onderscheid gemaakt tussen de onvoorwaardelijke kosten en baten en de voorwaardelijke kosten van delinquent gedrag. De onvoorwaardelijke kosten en baten dienen sowieso in rekening te worden gebracht, los van het al dan niet opgepakt en bestraft worden. De voorwaardelijke kosten treden enkel op als men ook effectief opgepakt en bestraft wordt. De onvoorwaardelijke kosten kunnen van materiële of van immateriële aard zijn. Denken we bijvoorbeeld aan de aankoop van een pistool, respectievelijk schuldgevoelens (ten gevolge van de internalisering van bepaalde normen en waarden) en schaamtegevoelens ten opzichte van personen uit de nabije omgeving. Ook de onvoorwaardelijke baten kunnen een materieel (vb. het gestolen goed) of een immaterieel (vb. aanzien en prestige in de vrienden-groep) karakter hebben. Verder worden door Hessing en Elffers ook de slachtofferkosten (die ook onvoorwaardelijk zijn) in rekening gebracht en de gevoeligheid ervoor (geoperationaliseerd als de mate van egoïsme). De voorwaardelijke kosten ten slotte worden in dit model bepaald op grond van de gepercipieerde pakkans, de gepercipieerde strafgrootte en de waardering van de sanctie. Deze kosten worden gewogen met de mate waarin men gevoelig is voor toekomstige consequenties (geoperationaliseerd door de mate van impulsiviteit).

Hoewel critici zullen opperen dat niet elke manifestatie van delinquent gedrag verklaard kan worden door het rationale keuzemodel, is dit model (ondanks deze kritiek) ons inziens in deze context zeer bruikbaar en relevant, omdat het mogelijkheden biedt om interventies op te verankeren en ons op die manier helpt bij de afbakening van de beleidslijn “Grenzen stellen”. De mogelijke *aangrijpingspunten voor interventies* zijn de volgende: het verhogen van de onvoorwaardelijke materiële en immateriële kosten, het verlagen van de onvoorwaardelijke materiële en immateriële baten, de perceptie van de slachtofferkosten verhogen alsook de gevoeligheid ervoor en ten slotte de voorwaardelijke kosten (bepaald door de gepercipieerde pakkans, strafgrootte en waardering van de sanctie) en de gevoeligheid voor toekomstige kosten verhogen. Het verhogen van immateriële kosten, gepercipieerde slachtofferkosten en de gevoeligheid ervoor, en het verlagen van de immateriële baten gebeurt ons inziens voornamelijk via interventies die behandeld worden binnen het luik “Gewetensvorming en versterken binding”. Bij dergelijke interventies wordt beoogd dat de betrokkene, via een verandering van attitudes, cognities en vaardigheden, uiteindelijk *zichzelf* grenzen gaat opleggen. Interventies die de immateriële baten kunnen

verlagen vallen naar onze mening dan weer binnen het luik “Risicoreductie”, alsook interventies gericht op het verhogen van de waardering van de sanctie. Immers, als de jongeren meer te verliezen hebben zullen ze een sanctie hoger waarderen. Ook het vergroten van de impulscontrole past thuis in de categorie van de “Risicoreductie”.

Zo houden we nog drie elementen over die binnen het luik “Grenzen stellen” aandacht moeten krijgen: het vergroten van de onvoorwaardelijke materiële kosten, het reduceren van de onvoorwaardelijke materiële baten en het vergroten van de voorwaardelijke kosten. Interventies binnen deze categorieën leggen van *buitenaf* grenzen op aan het gedrag van de betrokkene. Bij het laatste aspect dat we binnen de beleidslijn “Grenzen stellen” dienen te behandelen, het vergroten van de voorwaardelijke kosten, wordt door Hessing en Elffers (en traditioneel ook in de meeste afschrikkingsliteratuur) verwezen naar het belang van de gepercipieerde pakkans, de gepercipieerde strafgrootte en de waardering van de sanctie (die deels ook binnen het luik “Risicoreductie” valt). Gezien ons gevraagd werd een kennisfundament af te leveren, keren we terug naar de theoretische en experimentele bevindingen die aan de basis liggen van dergelijke aanwijzingen. Deze basis vinden we in de *leerpsychologie*. We bekijken bovendien welke andere elementen dan het opvoeren van de pakkans, de strafgrootte en de waardering van de sanctie, van belang zijn als men gedrag (in dit geval delinquent gedrag) wil afleren.

Om vat te krijgen op hoe we gedrag aanleren en afleren, herhalen we de bevindingen uit de klassieke en operante conditionering. Door het proces van klassieke conditionering leren we verbanden leggen tussen bepaalde prikkels of stimuli, waardoor de betekenis van die stimuli verandert. Zo leren we bijvoorbeeld dat als vader zijn vinger op een dreigende manier in de lucht steekt tijdens een ruzie we enkele ogenblikken later een klap in ons gezicht krijgen. De dreigende vinger krijgt op die manier een bepaalde betekenis: hij kondigt een klap in het gezicht aan. Daarnaast leren we door ondervinding dat als we, op het moment dat vaders vinger de lucht in gaat, onze mond houden en niks meer zeggen, hij zijn vinger afwendt en geen klap in het gezicht volgt. Dat zorgt ervoor dat we dit in de toekomst tijdens ruzies vaker onze mond zullen houden als we vaders vinger zien verschijnen; we kunnen immers op die manier iets onaangenaams (een klap in het gezicht) vermijden. Dit laatste proces is het operante conditioneringsproces: we leren het verband leggen tussen het gedrag dat we stellen en de consequenties die eruit voortvloeien (als we ophouden met praten, krijgen we geen klap in het gezicht). Hierbij is het zo dat we gedrag dat positieve gevolgen heeft (bekrachtiging van gedrag) meer zullen stellen en gedrag dat negatieve consequenties heeft (bestraffing van gedrag) minder zullen stellen.

Uit onderzoek blijkt dat indien we gedrag willen beïnvloeden, *bekrachtiging* (dus het belonen) van gedrag een meer betrouwbare manier is om gedragsverandering te bekomen dan bestraffing. Bij bekrachtiging is het van belang dat de beloning samengaat met het gedrag in tijd en ruimte (contiguiteit) en dat er een logische samenhang is tussen beide. Als onmiddellijke beloning niet mogelijk is, kan het tijdsinterval tussen het gestelde gedrag en het geven van de beloning overbrugd worden door gebruik te maken van de cognitieve vermogens waarover wij mensen beschikken (vb. mondeling verwijzen naar de beloning die zal komen) of door het toedienen van secundaire bekrachtigers, die op zich niet belonend zijn, maar wel een belonend effect krijgen omdat ze met een primaire

bekrachtiger geassocieerd zijn. Belangrijk bij dit alles is vooral dat de beloonde persoon duidelijk het verband inziet tussen het stellen van bepaald gedrag en het belonen ervan. Dit is een noodzakelijke voorwaarde voor de effectiviteit van bekrachtiging. Ook van belang is het bekrachtigingsschema dat wordt toegepast. De methode die de meeste garantie geeft op persistent en stabiel gedrag dat resistent is tegen uitdoving is eerst het gewenste gedrag elke keer belonen (continu bekrachtigingsschema) en dan overgaan op een onderbroken bekrachtigingsschema (af en toe belonen), waarbij de verhouding of het interval telkens vergroot wordt (steeds langer wachten vooraleer de volgende beloning te geven). Ten slotte is het bij het bekrachtigen van gedrag noodzakelijk om te weten of de bekrachtiging die men toedient ook effectief een bekrachtigende waarde heeft voor de betrokken persoon. Het heeft immers geen zin om iemand voor goed gedrag positief te bekrachtigen met een gratis museumbezoek als die persoon daarin totaal geen interesse heeft. Praten met de betrokkene is hiertoe noodzakelijk.

Indien mogelijk dient steeds de voorkeur uit te gaan naar het bekrachtigen van gedrag. *Bestrafen* van gedrag kan echter ook effectief zijn, maar dan moet het onder bepaalde omstandigheden verlopen. Net als bij bekrachtiging is het ook bij het bestraffen van gedrag belangrijk dat de bestraffing plaatsgrijpt zo snel mogelijk na het gestelde gedrag. Ook hier is het vooral van belang dat de gestrafte duidelijk inziet dat de bestraffing het gevolg is van het ongewenste gedrag dat hij gesteld heeft. Dit komt de begrijpelijkheid van de straf ten goede. Mondeling deze relatie benadrukken is hierbij een waardevol hulpmiddel; zowel op het moment dat het ongewenste gedrag wordt gesteld verwijzen naar de straf die in de toekomst zal plaatsvinden, als tijdens het straffen terugkoppelen naar het ongewenste gedrag dat werd gesteld. Ook het relateren van de straf aan het ongewenste gedrag is in dit opzicht een mogelijke en wenselijke optie. Er dient evenwel zoveel mogelijk een snelle reactie nagestreefd te worden. Voorts is het belangrijk dat men consistent optreedt, d.w.z. altijd als het ongewenste gedrag zich voordoet, bestraffen. Idealiter dient men ook hier eerst continu te bestraffen en daarna over te schakelen naar een onderbroken bestraffingsschema. In een strafrechtelijke context is dit echter nagenoeg onmogelijk: delinquent gedrag wordt vaak niet opgemerkt en zelfs als het wordt opgemerkt, is de kans dat de dader uiteindelijk gestraft wordt niet bijster groot. Onder dergelijke omstandigheden is het bijzonder moeilijk om te bekomen dat delinquent gedrag wordt afgeleerd. Immers, daders worden vaak beloond voor hun delinquent gedrag (sterk variabel bekrachtigingsschema) en maar zelden bestraft (zwak variabel bestraffingsschema). Een mogelijke oplossing van dit probleem kan liggen in het beperken van het aantal grenzen waarvan men de naleving nagaat. Indien men focust op een beperkt aantal grenzen en die dan goed bewaakt, is er immers voor die grenzen een hoge 'pakkans', dus ook een sterker variabel bestraffingsschema. Evaluatieonderzoek van bestaande interventies bevestigt de effectiviteit van deze mogelijkheid. De leerpsychologische experimenten tonen verder aan dat het belangrijk is om vanaf de eerste bestraffing zwaar te straffen. Indien men gradueel de straf ernst/intensiteit opbouwt bij elke nieuwe manifestatie van ongewenst gedrag, bestaat immers de mogelijkheid dat de betrokkene aan de straffen went, waardoor die minder impact zullen hebben op het gedrag. Vanuit ethisch oogpunt en op basis van het proportionaliteitsbeginsel, dat zegt dat de ernst van de straf in overeenstemming moet zijn met de ernst van het gepleegde delict, kan aan deze voorwaarde in een strafrechtelijke context niet

voldaan worden. Wel mogelijk is de eerste straf zodanig te bepalen dat ze *zwaar genoeg* is. In dit opzicht is het van belang dat wordt nagegaan hoe jongeren beaalde straffen beleven. Net zoals bij bekrachtiging geldt ook hier dat bestraffing geen zin heeft als de toegediende straf niet als een straf gepercipieerd wordt door de betrokkene. Omwille van de mogelijke gewenning (habituaatie) aan straffen is het eveneens belangrijk dat voldoende variatie wordt aangebracht bij het bestraffen. De aanwezigheid van signalen (discriminatieve stimuli) voor bestraffing moet voorts ook vermeden worden. Immers, indien vooraf duidelijke signalen aanwezig zijn die aangeven of gestraft zal worden of niet, zal de straf minder effectief zijn. Zo is het van belang om flitscamera's zodanig te installeren dat ze niet van op afstand gespot kunnen worden, anders passen bestuurders (mogelijk) enkel hun rijstijl aan als ze zien dat er een flitscamera hangt. Vervolgens is het bij bestraffing belangrijk dat men oog heeft voor de positieve bekrachtigers die het gedrag instandhouden, en dat de mogelijkheid wordt geboden om deze bekrachtigers te bereiken op een alternatieve, positieve manier. Jongeren zijn bijvoorbeeld vaak betrokken in gevechten omdat ze geen andere manier kennen om hun frustratie uit te drukken. Door te vechten kunnen ze opkomen voor zichzelf en tonen dat ze zich niet laten doen. Dit fungeert als een positieve bekrachtiger die hun gedrag instandhoudt. Bij bestraffing dient in dit geval aandacht uit te gaan naar het leren van sociale vaardigheden die ervoor zorgen dat ze op een alternatieve, positieve manier uitdrukking kunnen geven aan hun gevoelens en frustraties. Eveneens van kapitaal belang is dat bestraffing gecombineerd wordt met bekrachtiging. Bij het bestraffen van gedrag leren jongeren immers enkel wat niet gewenst is, terwijl bekrachtiging duidelijk maakt welk gedrag wel gewenst is. Bovendien kunnen jongeren door bekrachtiging positieve ervaringen opdoen. Naast bestraft dient er dus ook beloond te worden en dit volgens de voorwaarden die reeds werden gestipuleerd. In de uitvoering van een taakstraf, bijvoorbeeld, dient de begeleider expliciet aandacht te geven aan het bekrachtigen van positief gedrag. Dit gebeurt dit wellicht reeds in bepaalde gevallen, maar gezien de consistente positieve bevindingen m.b.t. bekrachtiging verdient deze vorm van gedragsbeïnvloeding het om expliciet in de programma-theorie te worden opgenomen, zodat ze ook systematisch wordt toegepast en niet afhankelijk is van de persoonlijke stijl van de begeleider. Er is ons inziens nog winst te boeken door het expliciteren en correct toepassen van bekrachtigingsstrategieën bij het stellen van grenzen. Een laatste aanvullende opmerking is dat bij het bestraffen van gedrag de betrokken jongere steeds op een respectvolle manier benaderd dient te worden, zodat een goede verstandhouding tussen gestrafte en bestraffer wordt bewerkstelligd.

In dit overzicht van de omstandigheden waaronder straffen effectief kan zijn werden naast de leertheoretische bevindingen ook reeds enkele cognitieve elementen vermeld. Er zijn echter nog een aantal *cognitieve aspecten* bij het stellen van grenzen waaraan *voorafgaand* aan het belonen of bestraffen aandacht moet worden besteed. Zo is het van groot belang om allereerst duidelijk, ondubbelzinnig en in een taal afgestemd op de doelgroep te formuleren welk gedrag gewenst wordt en welk gedrag niet; wat de precieze grens of regel is die moet worden nageleefd. Daarbij is het aangewezen om toe te lichten wat het belang of de reden is van de opgelegde regel. Zo wordt het waarom van de regel begrijpelijker en zal men er zich makkelijker aan houden. Ook het vooraf informeren over de gevolgen van grensovertredend gedrag (en het belang ervan op lange termijn) is wenselijk. Op die manier kan men immers een accurate inschatting

maken van de voor- en nadelen van verschillende gedragalternatieven. Zo dienen jongeren er zich van bewust te zijn dat bepaald delinquent gedrag hen een strafblad oplevert, waardoor het moeilijker zal zijn om werk te vinden. De elementen die vanuit het rationele keuzemodel door Hessing en Elffers werden aangereikt om bestraffing effectiever te maken (verhogen van de pakkans, strafgrootte en waardering van de sanctie) werden dus door de bevindingen uit de leerpsychologie genuanceerd en verder uitgebreid.

Met de werkzame principes vanuit de leertheorie en het algemene theoretisch kader (rationeel keuzemodel) in het achterhoofd worden vervolgens *bestaande interventies en hun effectiviteit* op het terugdringen van crimineel gedrag beschreven. De focus ligt hierbij op interventies die gericht zijn op het verhogen van de onvoorwaardelijke materiële kosten, het reduceren van de onvoorwaardelijke materiële baten en het vergroten van de voorwaardelijke kosten. Bij de beschrijving van effectevaluaties dient te worden gewezen op methodologische tekortkomingen van de meeste studies waardoor de resultaten met de nodige voorzichtigheid moeten worden geïnterpreteerd. De interne validiteit in effectstudies is vaak beperkt door het gebrek aan een (vergelijkbare) controleconditie, de constructvaliditeit is soms zwak omdat voor de operationalisatie van criminaliteit enkel gebruik wordt gemaakt van zelfrapportages, bij het beschrijven van dalingen of stijgingen van criminaliteit is er vaak geen aandacht voor de statistische significantie van de wijziging. Bovendien wordt er slechts zelden een follow-up meting uitgevoerd, zodat we weinig weten over de lange termijn effecten van bepaalde interventies. Onderzoekers wijzen ten slotte quasi nooit op de beperkte reikwijdte van hun conclusies, we moeten dus zelf steeds alert zijn voor het feit dat de effectiviteit van een maatregel in de ene context niet noodzakelijk geldt in een andere context. Wanneer we de effectiviteit van interventies nagaan dienen we deze bemerkingen dan ook in het achterhoofd te houden.

Voor de interventies gericht op het vergroten van de *onvoorwaardelijke materiële kosten* van een delict, richtten we ons op situationele preventietechnieken (Cornish en Clark, 2003). Het doel van situationele preventie is door het aanbrengen van veranderingen in de context het aantal criminele feiten te reduceren. In het model van Cornish en Clarke worden vijf categorieën van situationele preventietechnieken aangereikt: technieken die de inspanningen nodig om delinquent gedrag te stellen verhogen, technieken die het risico op betrapping bij het stellen van delinquent gedrag verhogen, technieken die de beloning voortkomend uit delinquent gedrag verminderen, technieken die provocaties (die aanleiding kunnen geven tot delinquent gedrag) verminderen en technieken die het goedpraten van crimineel gedrag moeilijker maken. Voor het verhogen van onvoorwaardelijke kosten doen we beroep op de technieken die de inspanningen nodig om delinquent gedrag te stellen verhogen; een hogere inspanning interpreteren we hierbij als een hogere kost. Hieronder vallen interventies als target hardening, het controleren van toegang tot bepaalde gebieden, het screenen van uitgangen, het omleiden van potentiële daders en de beschikbaarheid van wapens of gereedschap moeilijker maken. Uit effectevaluaties blijkt dat target hardening (toegepast in een woonwijk en in banken en postkantoren) effectief lijkt, maar de evaluatiestudies zijn van te zwakke kwaliteit en te beperkt in aantal om hierover definitief uitsluitsel te geven. Het afsluiten van bepaalde straten voor verkeer blijkt een veelbelovende manier te zijn om criminaliteit te voorkomen. De invoering van een avondklok voor jongeren, een populaire maatregel in de Ver-

enigde Staten, wordt in verschillende evaluaties niet effectief bevonden ter preventie van criminaliteit.

Interventies gericht op het *reduceren van de onvoorwaardelijke materiële baten* kunnen, volgens het model van Cornish en Clarke, vijf vormen aannemen: doelen verhullen, doelen verwijderen, doelen identificeren, markten verstoren en voordelen wegnemen. Op dit terrein zijn de effectevaluaties schaars. Wij vonden slechts een evaluatie van 'property marking', waaruit bleek dat het effect m.b.t. het reduceren van inbraken ongekend was. Toch lijken de technieken ons intuïtief en logisch gezien de moeite waard om in overweging te nemen. Immers, als je het doel verwijdert (vb. telefooncellen met kaarten i.p.v. munten, cd's niet in het hoesje laten zitten in de winkel, de kassa van de winkel elk uur leegmaken en het geld naar een kluis brengen) of het voordeel wegneemt (vb. graffiti direct overschilderen, 'plofkoffers' die zichzelf en dus ook de inhoud ervan vernietigen als ze niet met de juiste code geopend worden), wordt het inderdaad minder interessant om delinquent gedrag te stellen: de opbrengst is dan beperkt.

De interventies gericht op het *verhogen van de voorwaardelijke kosten* hebben voornamelijk betrekking op enerzijds het verhogen van de pakkans en anderzijds de strafgrootte. Aangezien uit het overzicht van de leertheorie meerdere principes belangrijk bleken bij het bestraffen van gedrag (dan enkel het verhogen van de pakkans en strafgrootte), koppelen we daar ook regelmatig naar terug. Voor het verhogen van de pakkans kunnen enkele situationele technieken aangewend worden: bewaking uitbreiden, natuurlijke surveillance versterken, de anonimiteit reduceren, het gebruik van 'place managers' en de formele surveillance versterken. Wij zijn de effectiviteit van enkele technieken die hieronder geclassificeerd worden, nagegaan: het gebruik van CCTV en verbeterde straatverlichting in verschillende contexten, defensible space in een woonwijk en metaaldetectoren op school. Hoewel de uiteindelijke effectiviteit in twee meta-evaluaties verschillend beoordeeld wordt (ongekend en effectief), lijkt CCTV in beide positieve resultaten op te leveren, zowel in een woonomgeving, een commerciële omgeving en het (openbaar) vervoer als op openbare plaatsen. Het verbeteren van de straatverlichting op openbare plaatsen, een woonomgeving, parkeerplaatsen en openbaar vervoer is effectief in de reductie van criminaliteit. Voor beide technieken (CCTV en verbeterde straatverlichting) blijkt evenwel dat ze effectiever zijn in het terugdringen van instrumentele delicten dan geweldsdelicten. Op grond hiervan zou het dan ook zinvol kunnen zijn om dergelijke technieken gericht te implementeren in die gebieden waar veel instrumentele delicten gepleegd worden. Aan de effectiviteit van defensible space design wordt het predikaat ongekend toegevoegd, wegens het zwakke onderzoeksdesign van de betrokken evaluatiestudie. Het gebruik van metaaldetectoren in een schoolcontext lijkt enkel effect te hebben op het dragen van een wapen op de school zelf en niet op wapendracht in andere contexten. Hier is de evidentie echter eveneens te beperkt om harde conclusies te formuleren. Na de situationele preventietechnieken hebben we een achttal politieke acties op hun effectiviteit geëvalueerd. Hieruit blijkt dat een gerichte aanpak, waarbij men focust op het terugdringen van criminaliteit op bepaalde plaatsen (hot spots) en tijdstippen (hot times) met veel criminaliteit, of gericht op bepaalde veelvoorkomende delicten (of problemen die aanleiding kunnen geven tot criminaliteit; cfr. 'problem oriented policing') en hoogactieve daders effectiever is dan een aanpak die de alle vormen van criminaliteit, in alle contexten, op alle tijdstippen, gepleegd door eender welke dader wil bestrijden. Zoals we ook vanuit de leertheorie de

aanwijzing formuleerden is het dus inderdaad beter te focussen op een beperkt aantal grenzen die men absoluut wil bewaken, zodat er voor die grenzen een goede controle mogelijk is, dan een globale controle van alle grenzen na te streven, waardoor die onvermijdelijk zwak is. Verder speelt de legitimiteit van de politie een rol in de bereidheid van mensen om zich conform de wet te gedragen. Community policing is een effectieve manier om bij te dragen tot de versterking van de legitimiteit van de politie. Ook werd de effectiviteit van een zero-tolerance beleid geëvalueerd in een schoolcontext. Een dergelijke aanpak blijkt niet effectief, zoals ook te verwachten was vanuit de bevindingen uit de leertheorie. Zero-tolerance staat wel voor een consistente en consequente aanpak, wat op zich positief is, maar verliest een aantal andere belangrijke principes uit het oog: de straf is niet gerelateerd aan het ongewenst gedrag, er is geen aandacht voor de positieve bekrachtigers die het gedrag instandhouden, de jongere wordt vaak niet met respect benaderd, er wordt geen uitleg gegeven bij de bestraffing en er wordt niet aan positieve bekrachtiging van gewenst gedrag gedaan naast bestraffing van ongewenst gedrag. De potentiële effectiviteit van het 'lik op stuk'-karakter van de zero-tolerance aanpak komt dus in het gedrang doordat een aantal belangrijke, werkzaam gebleken, principes van bestraffing niet worden nageleefd. Een dergelijke vaststelling doen we ook bij een bepaalde strafrechtelijke interventies, die we bespreken in het kader van het vergroten van de voorwaardelijke kosten d.m.v. het opvoeren van de *strafgroottelernst*. Binnen het gamma aan strafrechtelijke interventies blijkt uit verschillende meta-analyses dat straffen, louter gericht op afschrikking, zoals bijvoorbeeld bootcamps voor jongeren, scared-straight projecten, 'kale' detentie, shock gevangenisstraffen en elektronisch huisarrest zonder constructieve begeleiding, niet effectief zijn. Bij dit soort interventies wordt tegemoet gekomen aan het principe dat men zwaar genoeg moet straffen, maar men vergeet vrijwel alle andere belangrijke principes uit het oog. Een puur repressieve aanpak is om die reden dus niet effectief. Naast bestraffing moet er immers een opening zijn voor verandering, waarbij op een gestructureerde, constructieve manier met de jongere gewerkt wordt en waarbij positieve bekrachtiging expliciet deel uitmaakt van de aanpak. Vanuit de talrijke What Works-literatuur worden op dit terrein een aantal aanwijzingen geformuleerd die de effectiviteit van een interventie bevorderen. Een interventie moet gericht zijn op de factoren die samenhangen met het crimineel gedrag (behoeftebeginsel) en moet afgestemd zijn op de persoonlijkheid en cognitieve mogelijkheden van de dader (responsiviteitsbeginsel). Ook moet een interventie intensiever zijn bij daders met een hoger recidiverisico (risicobeginsel) en dient ze meerdere methodes gebruiken (sociale en cognitieve vaardigheidstrainingen blijken het meest effectief), gebaseerd op een stevig theoretisch kader (beginsel van behandelmodaliteit) en uitgevoerd door ervaren begeleiders, die geregeld supervisie krijgen en zich aan de programma-voorschriften houden (beginsel van programma-integriteit). Daarnaast dient de aandacht niet enkel naar de jongere zelf uit te gaan, maar is het effectiever om ook belangrijke figuren uit zijn omgeving bij de behandeling te betrekken. Ten slotte moet men trachten interventies zoveel mogelijk af te stemmen op de leeftijd van de jongere.

Met betrekking tot het vergroten van de voorwaardelijke kosten kunnen we dus concluderen dat een aantal situationele preventietechnieken van nut kunnen zijn om de naleving van een aantal grenzen te controleren (vb. CCTV, verbeteren van de straatverlichting). Ook blijkt het effectief om op een gerichte manier

de naleving van bepaalde grenzen na te gaan, zodat voor een beperkt aantal grenzen een hoge strafzekerheid geldt. Voor de bestraffing zelf is het zo dat straffen louter gericht op afschrikking niet effectief zijn. Het is belangrijk om een duidelijk signaal te geven dat bepaald gedrag niet getolereerd wordt, maar daarnaast moet ook in de interventie duidelijk worden gemaakt welk gedrag dan wel gewenst (via positieve bekrachtiging) is of hoe het 'anders' en beter kan. Hoewel het dus verleidelijk is om in tijden als deze, wanneer de jeugdcriminaliteit grote proporties aanneemt, te neigen naar een repressieve aanpak, is het belangrijk rekening te houden met de consistente evidentie dat repressief optreden, zonder meer, niet werkt. Zoals uit onderzoek blijkt is het belang van een sterke binding aan sociale normen en instituties bij het bepalen van gedrag veel groter dan het belang van afschrikking. Bij strafrechtelijke interventies dient men dus uiteraard wel het signaal te geven dat het gestelde gedrag niet door de beugel kan, maar moet daarnaast ook worden ingewerkt op het versterken van de binding aan de maatschappij. In die zin komen de beleidslijnen "Gewetensvorming en versterken van de binding" en "Risicoreductie" chronologisch gezien voor de onze. Het effectiviteitsonderzoek van Halt-afdoeningen bevestigt op dit vlak onze aanbevelingen: bij een Halt-afdoening blijkt het van essentieel belang voor de effectiviteit dat een jongere zijn excuses kan aanbieden aan het slachtoffer.

1 Inleiding

1.1 Delinquentie als leeftijdsgebonden fenomeen

Bij het beschouwen van criminaliteitsstatistieken en zelfrapportages is het een consistente vaststelling dat delinquent gedrag toeneemt in de vroege tienerjaren, hoog blijft gedurende de middenadolescentie en opnieuw daalt vanaf de jongvolwassenheid (Goris & Walgrave, 2002; Moffitt, 1993; Berk, 2003). Blijkbaar zorgt de adolescentie er voor dat men vaker overgaat tot het stellen van delinquent gedrag dan in andere ontwikkelingsperiodes. Dit verschijnsel kan gekaderd worden binnen de ontwikkelingstaken van de adolescentiefase. Een van de belangrijkste ontwikkelingstaken in de adolescentie, voor het eerst erkend door Erikson (1950, 1968), is de identiteitsontwikkeling. De adolescent moet op zoek gaan naar wie hij is en waarvoor hij staat, hij moet uitmaken wat hij belangrijk vindt en welke richting hij uit wil met zijn leven. Het conflict dat hier aan de orde is, duidt Erikson aan als "identity versus identity confusion". Indien het conflict succesvol wordt opgelost, is het resultaat een goed uitgebalanceerde identiteit, gekenmerkt door een behoorlijke dosis zelfvertrouwen en zelfkennis. De negatieve uitkomst van deze ontwikkelingstaak noemt Erikson 'identity confusion' (identiteitsverwarring). Hierbij heeft de jongere nog geen stevige basisidentiteit ontwikkeld en werden nog geen duidelijke keuzes gemaakt. Uit een onderzoek van Markstrom-Adams, & Adams (1995) blijkt dat onder jongeren uit minderheidsgroepen deze identiteitsverwarring vaker voorkomt dan onder autochtone jongeren. Dit is te begrijpen vanuit het feit dat jongeren uit minderheidsgroepen zich gevangen kunnen voelen tussen de tradities en opvattingen van de eigen cultuur enerzijds en de dominante cultuur van de samenleving anderzijds.

Jongeren vertonen tijdens deze fase van identiteitsontplooiing heel wat experimenteer- en exploreergedrag. Ze gaan op zoek naar de bestaande mogelijkheden, proberen deze uit, om dan op een later tijdstip gerichte keuzes te maken. Dit zoeken naar en experimenteren met diverse mogelijkheden is kenmerkend voor de fase van het 'moratorium' (Marcia, 1980) en kan betrekking hebben op allerlei domeinen: experimenteren met verschillende rollen, houding tegenover autoriteit, seksualiteit, kledij, make-up, hobby's, drugs, opinies etc. Het is in deze context dat men de toename van delinquent gedrag in de adolescentie kan kaderen. Jongeren experimenteren, tasten hun grenzen af en overschrijden ze af en toe. Vanuit deze optiek is enige mate van grensovertredend gedrag dus normaal tijdens het proces van identiteitsontwikkeling.

In de omgang met jongeren dienen volwassenen zich bewust te zijn van de ontwikkelingsfase waarin de jongere zich bevindt. Zo stellen Hombeck, Paikoff en Brooks-Gunn (1995) dat ouders moeten leren hun tiener meer verantwoordelijkheid en beslissingsvrijheid te geven. Tegelijkertijd dienen ze echter beschikbaar te blijven als een 'veilige basis' waarnaar kan worden teruggekeerd. Uit onderzoek blijkt dat adolescenten die opgroeien in een opvoedingsklimaat waarin ze ondersteund worden, de vrijheid krijgen om te exploreren en beslissingen te nemen, maar ook in zekere mate begrensd worden (ook wel 'authoritative parenting' genoemd), tot de beste identiteitsontwikkeling komen (Grotevant & Cooper, 1998). Ook zijn positieve effecten van 'authoritative parenting' op gehechtheid, zelfwaardering, zelfvertrouwen, altruïsme en schoolprestaties gebleken (Berk, 2003). Het verdient dus de aanbeveling om je tiener in zekere mate vrij te laten, maar tevens duidelijk aan te geven wat de grenzen zijn. Wat in het bijzonder geldt voor de ouder-adolescent relatie is veralgemeenbaar naar alle contexten waarin met jongeren gewerkt wordt: er dient een zekere mate van flexibiliteit en tolerantie aan de dag te worden gelegd in de omgang met tieners, zodat ze de ruimte hebben om te experimenteren, maar van groot belang is eveneens het duidelijk stellen van een aantal grenzen die gerespecteerd moeten worden. Een jongere kan als het ware pas 'veilig' experimenteren en exploreren als hij ook begrensd wordt.

Het stellen van grenzen is van groot belang ten aanzien van jongeren in het algemeen, maar ook ten aanzien van jongeren van allochtone afkomst; normen en waarden zijn immers (sub)cultureel bepaald. Culturele verschillen mogen er uiteraard zijn, maar over sommige zaken mag er geen dubbelzinnigheid bestaan: er zijn grenzen die door iedereen in een bepaalde samenleving gerespecteerd moeten worden.

1.2 Grenzen stellen in verschillende contexten

Uit het voorgaande werd duidelijk dat het nodig is om ten aanzien van jongeren duidelijke grenzen te stellen. Het begrip 'grens' is echter ruim interpreteerbaar. Het stellen van grenzen gebeurt in verschillende contexten om gedrag te reguleren. In wat volgt overlopen we enkele contexten waarin grenzen worden gesteld aan het gedrag van mensen.

Binnen de veelheid aan normen en normenstelsels kan men een onderscheid maken tussen morele normen, juridische normen en sociale normen⁴. Alle drie leiden ze tot verplichtingen, maar ze verschillen in de mate waarin ze bindend zijn en de mate waarin overtredingen tot sancties leiden. *Morele normen* geven een beoordeling van gedrag in termen van goed of kwaad. Wie een bepaalde morele norm onderschrijft, maar deze niet naleeft, kan schaamte voelen, maar zal niet gesanctioneerd worden (d.i. als het om een zuivere morele norm gaat). *Juridische of rechtsnormen* geven beoordelingen van gedrag in termen van wettig of onwettig, juridisch geoorloofd of niet geoorloofd. Indien iemand deze geschreven normen van de wet overtreedt, volgt (normaliter) een sanctie. Ten slotte onderscheiden we *sociale normen*. Deze beoordelen gedrag in termen van gepast of ongepast. Wie een sociale norm niet naleeft, kan daarvoor niet gestraft worden (in de juridische betekenis van het woord). Het spanningsveld dat tussen de drie normenstelsels bestaat, voedt tal van debatten. In het bijzonder als verschillende culturen, met verschillende normen moeten samenleven. Immers wat in de ene cultuur een sterk aanvaarde sociale norm is (vb. hoofddoek), kan in de andere cultuur ongepast zijn. In een multiculturele samenleving zoals de Nederlandse is er dus sprake van een zekere relativiteit ten aanzien van normen. Daarom is het noodzakelijk dat juridische normen duidelijk gesteld worden, zodat daar geen discussie over is.

Ook in de opvoeding, op de school en bij de vrijetijdsbesteding worden grenzen gesteld aan het gedrag van de betrokkenen. Hier nemen grenzen de vorm aan van *afspraken of regels*. Indien deze niet worden nageleefd, kan een straf volgen van de persoon of instantie die de grens heeft opgelegd.

1.3 Afbakening van de beleidslijn “Grenzen stellen”

Grenzen stellen kan, zoals gesteld, in verschillende contexten plaatsgrijpen en in een verschillende mate van afdwingbaarheid. Bij het brainstormen rond de beleidslijn “Grenzen stellen” hebben we dan ook ervaren dat het niet evident is om dit luik af te bakenen. Moeten we “grenzen stellen” in het kader van de aanpak van jeugddelinquenten beperken tot het zuiver repressief optreden als reactie op crimineel gedrag? Of nemen we ook interventies die als uiteindelijk doel hebben dat de jonge dader zichzelf grenzen zal opleggen (door het bewerkstelligen van interne veranderingen in attitudes, cognities en vaardigheden) in onze bespreking mee? En wat met de wijzigingen aan de omgeving gericht op het bemoeilijken of risicovoller maken van delinquent gedrag? Denken we bijvoorbeeld aan het plaatsen van paaltjes waar je niet mag parkeren of flitscamera's aan stoplichten. Dit zouden we kunnen beschouwen als een indirecte manier van grenzen stellen. Een bijkomende bemoeilijkende factor bij de afbakening van deze beleidslijn was het feit dat er naast onze, nog twee andere beleidslijnen waren “Gewetensvorming en versterken binding” en “Risicoreductie”. Vooral de eerstgenoemde leunt (op het eerste zicht) dicht aan bij onze beleidslijn. Immers, het stellen van grenzen heeft in bepaalde gevallen tot doel de ontwikkeling van het geweten te stimuleren. Zo kan men zich bijvoorbeeld afvragen of oudertrainingen in het kader van de behandeling van een jonge delinquent,

⁴ Dit onderscheid ontleen we aan het rapport “Waarden, normen en de last van het gedrag” (WRR, 2003). De verdere bespreking van morele, juridische en sociale normen is ook op dit rapport gebaseerd.

waarbij een expliciet programmaonderdeel is de ouders op een adequate manier het gedrag van hun adolescent te leren begrenzen (d.m.v. beloning en straf), binnen onze beleidslijn dient behandeld te worden of binnen het luik “Gewetensvorming en versterken binding”.

Uit deze korte toelichting wordt duidelijk dat we in een eerste fase behoorlijk geworsteld hebben met het afbakenen van de beleidslijn. Uiteindelijk hebben we ons uit deze schijnbare impasse weten te redden door ons te baseren op een breed theoretisch kader, dat ankerpunten aanreikt voor interventiemogelijkheden. Door het gebruik van het rationele keuzemodel van Hessing en Elffers (2002) werd duidelijk welke interventies binnen de verschillende beleidslijnen dienden behandeld te worden (cfr. Paragraaf 2). We besloten dat binnen het luik “Grenzen stellen” de aandacht moet uitgaan naar interventies gericht op het vergroten van ‘onvoorwaardelijke materiële kosten’, het verminderen van ‘onvoorwaardelijke materiële baten’ en het verhogen van de ‘voorwaardelijke kosten’. De derde en vierde paragraaf gaan terug naar de basisprincipes van de gedragsbeïnvloeding en bekijkt hoe op een adequate manier dient worden bestraft en beloond. In de vijfde paragraaf worden ten slotte bestaande interventies die passen binnen de beleidslijn “grenzen stellen” op hun effectiviteit geëvalueerd.

1.4 Methodebeschrijving

Voor het zoeken van relevante literatuur hebben we gebruik gemaakt van een aantal zoekmatrices. De zoekmatrix LibriSource geeft toegang tot tien databestanden waarin we relevante artikels hebben gezocht: Academic Search Premier, Arts & Humanities Citation Index, Business Source Premier, JSTOR, Libis-Net Catalogue, Periodicals Index Online, Project Muse, PsycINFO, Sociological Abstracts en Social Sciences Citation Index. Verder werd via de zoekmatrix Criminal Justice Abstracts gezocht naar relevante publicaties en raadpleegden we de zoekmatrix van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC). In de collecties van alle bibliotheken in Vlaanderen werd gezocht via Libis Catalogus. Ten slotte werden de referenties van gevonden artikels geraadpleegd voor eventuele nog niet gevonden literatuur. Bij het gebruik van zoekmatrices werden volgende zoektermen (of combinaties ervan) ingegeven: situational crime prevention, recidivism, juvenile crime, crime prevention, juvenile offenders, interventions, what works, law enforcement, deterrence, punishment, learning theory, behaviour change, socialization, rational choice perspective, target hardening, CCTV, property marking, hotspots policing, police control, directed patrol, targeted policing, juvenile curfew, hotspots policing. Gezien de beschikbare tijd, hebben we ons voor de bespreking van de effectiviteit van bestaande interventies noodgedwongen beperkt tot meta-analyses en reviews in de periode vanaf 2000. Er werd dus niet gezocht naar afzonderlijke case-studies. Bij het nagaan van de effectiviteit van interventies werd ons vanuit de startnotitie gevraagd de context van de interventies te beschrijven, de werkzame mechanismen van de interventie en de uitkomst ervan (in navolging van Pawson & Tilley, 1997). Gezien we gebruik maakten van meta-analyses was het evenwel moeilijk om steeds van elke studie afzonderlijk de context na te gaan. Bovendien stelden we vast, in het geval we toch bepaalde effectevaluaties apart bekeken, dat de context vaak slechts heel summier was beschreven. We hebben

wel getracht om bij zoveel mogelijk interventies het veronderstelde werkzame mechanisme of de achterliggende idee te beschrijven. De uitkomsten van de interventie werden beschreven in de mate dat erover gerapporteerd werd.

2 Het rationele keuzemodel als basis voor gedragsbeïnvloeding

De vraag waarom mensen crimineel gedrag stellen, is er een zonder eenduidig antwoord. Door de jaren heen hebben tal van onderzoekers verklaringen ontwikkeld. Deze verklaringen kunnen worden ingedeeld volgens de oorzakelijke focus van crimineel gedrag⁵. Sommige theorieën gaan uit van de persoon van de dader zelf. Hieronder vallen theorieën die de verklaring van delinquent gedrag zoeken in aangeboren kenmerken van de dader, zoals bijvoorbeeld psychopatische en antisociale persoonlijkheidstrekken, een laag IQ, gebrekkige executieve functies, aanleg tot hyperactiviteit en impulsiviteit, beperkte interpersoonlijke vaardigheden en beperkte mogelijkheden tot empathie. Daarnaast zijn er theorieën die de interacties tussen de persoon en zijn nabije omgeving centraal stellen in het verklaren van delinquent gedrag. Hieronder worden de theorieën die focussen op de opvoedingsstijl en het affectief klimaat in het gezin (en de gevolgen voor de verdere ontwikkeling en het socialisatieproces van het kind die daarmee gepaard gaan) geclassificeerd, en die verklaringen die aandacht schenken aan het belang van interacties met (deviante) leeftijdsgenoten, bijvoorbeeld de sociale leertheorie van Bandura, de sociale controle-theorie van Hirschi en de differentiële associatietheorie van Sutherland. Ten derde onderscheiden we theorieën die bij het verklaren van deviant gedrag de maatschappelijke positie van de persoon van de dader beklemtonen, bijvoorbeeld de straintheorie van Merton, de labellingtheorie, de 'control deficit'-theorie van Tittle en de theorie van maatschappelijke kwetsbaarheid van Walgrave. Ten slotte zijn er theorieën die focussen op de situationele omstandigheden van crimineel gedrag. Hieronder vallen onder meer de 'routine activities'-theorie van Felson en Clarke, de situationele benadering van criminaliteit door Cornish en Clarke, de afschrikkingstheorie(en) en de rationele keuzetheorie(en).

2.1 De mens als rationeel wezen

Voor de verdere benadering (en daaruit volgend de mogelijkheden tot beïnvloeding) van crimineel gedrag zullen wij ons baseren op het rationele keuzemodel van Hessing en Elffers (2002). Voor we onze keuze motiveren, lichten we eerst kort het rationele keuzeperspectief toe.

De oorsprong van rationele keuzemodellen dient men te zoeken in de economie (Blackburn, 1993; Hessing & Elffers, 2002; Ward, Stafford & Gray, 2006). Het mensbeeld dat binnen de economie bestaat, is dat van de *homo economicus*. Volgens deze benadering is de mens een rationeel wezen dat voorafgaand aan het stellen van gedrag een afweging zal maken tussen de *costs* en *benefits* van dat gedrag, waarbij vervolgens een zo groot mogelijk eigenbelang wordt nagestreefd. Jeremy Bentham kan gezien worden als de grondlegger van de rationele

⁵ Indeling ontleend aan de WODC-publicatie 'Aanpak criminaliteit', verdere invulling op basis van eigen literatuurkennis. <http://www.wodc.nl/publicatie/aanpakcriminaliteit/index/Criminologischetheorieen/>

keuzebenadering van crimineel gedrag (Hessing & Elffers, 2002). Over de jaren heen zijn er verschillende versies tot stand gekomen van de rationele keuze-theorie, maar de onderliggende assumptie is steeds dezelfde gebleven: crimineel gedrag is (net als elk ander gedrag) het resultaat van een afweging van de kosten en baten van de verschillende mogelijke gedragsalternatieven.

Men gaat er in deze benadering dus van uit dat crimineel gedrag een rationele basis heeft. Hierop heeft een aantal onderzoekers kritiek geuit. Gedrag is immers niet altijd rationeel bepaald. In bepaalde gevallen handelt men zonder na te denken over de gevolgen. Zo benadrukken Gottfredson en Hirschi (1990) dat vele criminelen een lage zelfcontrole hebben en vooral gericht zijn op het hier en nu (*'present oriented'*). Dergelijke personen zullen zich, volgens hen, dan ook laten leiden door de onmiddellijke voordelen die het crimineel gedrag biedt en geen of minder aandacht schenken aan de negatieve gevolgen op lange termijn. Kemper (1993) brengt hier tegenin dat impulsief gedrag enkel impliceert dat men geen oog heeft voor lange termijn gevolgen. Korte termijn beloningen én straffen zullen volgens hem wel een rol spelen: men handelt uit eigenbelang en zal bij het stellen van gedrag dan ook rekening houden met de directe positieve én negatieve gevolgen van dat gedrag. Volgens Kemper sluit impulsiviteit de vatbaarheid voor korte termijn kosten dus niet uit. Uit een longitudinaal onderzoek van Wright, Caspi, Moffitt & Paternoster (2004) blijkt tevens dat jongeren met een hoge *crime proneness* (neiging tot crimineel gedrag), geoperationaliseerd als een lage zelfcontrole in de kindertijd, een lage zelfcontrole in de adolescentie en een hoge 'self-perceived criminality' (het feit dat men zichzelf beschouwt als iemand die meer dan anderen geneigd is tot crimineel gedrag), gevoeliger zijn voor de afschrikkende werking van een straf. Whright et al. (2004) vinden dat een lage zelfcontrole de vatbaarheid voor toekomstige consequenties dus niet uitsluit: "Propensity theories such as those espoused by Wilson & Herrnstein and Gottfredson & Hirschi are not incompatible with the notion that offenders also react to the situational incentives and discentives of their behaviour. (...) Although they may, on average, be more present-oriented than most, all individuals discount future consequences to some extent, and all to some degree are responsive to situational contingencies. In fact, our findings suggest that for those most at risk of criminal conduct, such instrumental considerations may be the most influential factors in deciding both if and how to offend" (p. 207). Hessing en Elffers (2002) vangen deze discussie op door in hun versie van het rationele keuzemodel rekening te houden met interpersoonlijke verschillen in de mate van impulsiviteit (cfr. wegingsfactor α) en egoïsme (cfr. wegingsfactor β).

2.2 Het rationele keuzemodel van Hessing en Elffers (2002)

Onze keuze voor het rationele keuzemodel van Hessing en Elffers (2002) is gebaseerd op vier redenen. Ten eerste zijn in het rationele keuzemodel van Hessing en Elffers de kosten van toekomstig crimineel gedrag niet beperkt tot de juridische sancties ervan. Hessing en Elffers houden ook rekening met negatieve gevolgen die ontstaan vanuit de internalisering van bepaalde normen en waarden, of vanuit schaamte ten opzichte van personen uit de nabije omgeving (cfr. supra). Ten tweede nemen Hessing en Elffers ook toekomstige slachtofferkosten, en de gevoeligheid ervoor, op in het beslissingsproces van de toekomstige dader,

wat in vroegere versies niet het geval was. Hessing en Elffers houden vervolgens, zoals reeds gezegd, rekening met interindividuele verschillen in de mate waarin men gevoelig is voor toekomstige negatieve consequenties van het gedrag (geoperationaliseerd als de mate van impulsiviteit; cfr. supra). De vierde reden voor onze keuze is dat het rationele keuzemodel een theoretisch kader is dat aangrijpingspunten biedt voor gedragsbeïnvloeding. De verschillende elementen van het model reiken mogelijkheden aan om interventies op te verankeren (cfr. § 3. Aangrijpingspunten voor het beïnvloeden van het beslissingsproces in de richting van pro sociaal gedrag). In wat volgt, bespreken we eerst de verschillende elementen die in het model voorkomen om daarna de interventiemogelijkheden die eruit volgen te bekijken.

In het rationele keuzemodel van Hessing en Elffers (2002) worden twee delen onderscheiden: de voorwaardelijke kosten enerzijds en de onvoorwaardelijke kosten en baten anderzijds. Voorwaardelijke kosten van het misdrijf zijn die kosten die enkel optreden indien de dader opgepakt en bestraft wordt. Onvoorwaardelijke kosten en baten kunnen sowieso in rekening gebracht worden, omdat het gaat om kosten en opbrengsten van het misdrijf, los van het feit of men wel of niet wordt gepakt, vervolgd en bestraft.

De *onvoorwaardelijke kosten* kunnen materieel (vb. aankoop wapen, aankoop materiaal om beveiligingssysteem te doorbreken, aankoop vluchtauto etc.) of immaterieel (schuldgevoelens en sociale opgelegde schaamte) zijn (straks bekijken we dit meer in detail). Ook de *onvoorwaardelijke baten* kunnen een materieel of immaterieel karakter hebben. Denken we hierbij bijvoorbeeld aan de geldelijke opbrengst van het misdrijf, respectievelijk de status en het prestige dat men verkrijgt door het plegen van een delict. Hessing en Elffers voegen nog een extra element toe aan de onvoorwaardelijke kostenzijde, namelijk de *slachtofferkosten*. Daaronder verstaan ze het lijden dat men aan anderen bezorgt, zoals het gepercipieerd wordt door de potentiële dader. Volgens hen gaat er in de meeste criminologische theorieën te weinig aandacht uit naar de aanwezigheid van het slachtoffer, en zijn dergelijke theorieën dan ook ontoereikend om (de keuze voor) crimineel gedrag te verklaren. De slachtofferkosten worden in het model gewogen door de mate waarin men gevoelig is voor deze negatieve gevolgen voor anderen (geoperationaliseerd als de mate van egoïsme).

De *voorwaardelijke kosten* van het misdrijf worden bepaald door de gepercipieerde pakkans, de waargenomen strafgrootte en de waardering van de sancties die op het misdrijf volgen. Hessing en Elffers voegen hier een wegingsfactor aan toe die een uitdrukking is van de mate van sensitiviteit voor toekomstige consequenties (geoperationaliseerd als de mate van impulsiviteit). Het concept 'lage zelfcontrole' van Gottfredson en Hirschi (1990) vormde de aanleiding om rekening te houden met interindividuele verschillen in impulsiviteit en egoïsme. Lage zelfcontrole is een persoonlijkheidstrek met samenstellende onderdelen als impulsiviteit en egoïsme. Personen met een lage zelfcontrole zullen dus, volgens Gottfredson en Hirschi (1990), minder geneigd zijn om rekening te houden met de toekomstige consequenties van hun gedrag (door hun impulsiviteit) en met het lijden dat ze anderen berokkenen (door hun egoïsme en gebrek aan empathie).

Onvoorwaardelijke kosten:	materieel (bv. aankoop wapen) immaterieel (bv. schuldgevoelens en sociale afkeuring)
Onvoorwaardelijke baten:	materieel (bv. geldelijke opbrengst overval) immaterieel (bv. status en prestige)
Slachtofferkosten, afhankelijk van de mate van gevoeligheid voor de gevolgen voor slachtoffers (egoïsme)	
Voorwaardelijke kosten (op basis van de gepercipieerde pakkans, strafgrootte en waardering van de sanctie), afhankelijk van de mate van gevoeligheid voor toekomstige consequenties (impulsiviteit)	

Al de bovengenoemde elementen worden door Hessing en Elffers vervolgens geïntegreerd in een mathematisch model van rationele keuzeafweging met verschillende, individueel bepaalde, parameters. Het uiteindelijke resultaat (R) van de rationele benadering van de potentiële dader wordt volgens hen als volgt bepaald: $R = D + \beta \cdot S + \alpha \cdot T$. Hierbij staat parameter D voor de directe opbrengsten van het misdrijf voor de persoon, dit wil zeggen de directe baten vermindert met de directe kosten van het misdrijf. Parameter S staat voor de inschatting van de slachtofferkosten door de potentiële dader. Deze worden gewogen met de mate van gevoeligheid voor de negatieve gevolgen voor het slachtoffer (β), geoperationaliseerd als de mate van egoïsme. De waarde van β is $0 \leq \beta \leq 1$, waarbij personen met een lage β -waarde heel egoïstisch zijn en personen met een hoge β -waarde helemaal niet egoïstisch. Parameter T omvat de toekomstige gevolgen van het misdrijf, met andere woorden het effect van de mogelijkheid om betrapt, opgepakt en bestraft te worden. Dit effect wordt, volgens Hessing en Elffers, beïnvloed door de gepercipieerde pakkans, strafgrootte en de waardering van de sanctie. Aangezien niet iedereen even gevoelig is voor toekomstige kosten, wordt T gewogen met de factor α , geoperationaliseerd als de mate van impulsiviteit. De waarde van α is, net als β , $0 \leq \alpha \leq 1$, waarbij personen met een lage α -waarde heel impulsief zijn en personen met een hoge α -waarde niet impulsief. Hessing en Elffers benadrukken dat de waarde van alle parameters van persoon tot persoon kunnen verschillen.

3 Aangrijpingspunten voor het beïnvloeden van het beslissingsproces in de richting van pro sociaal gedrag

Op basis van het rationele keuzemodel, voorgesteld door Hessing en Elffers, kunnen we nu bekijken op welke manieren men crimineel gedrag minder aantrekkelijk kan maken. Algemeen gesteld komt het erop aan de kosten van crimineel gedrag te vergroten en de opbrengsten te verminderen. In wat volgt zullen we concreet bekijken welke elementen we kunnen aanpakken en hoe. Hierbij zullen we ook aanstippen welke elementen binnen het luik “grenzen stellen” vallen.

3.1 Directe opbrengsten (D) verminderen

Men kan crimineel gedrag onaantrekkelijker maken door de direct opbrengsten (D) te verminderen. Dit kan door de onvoorwaardelijke materiële en im-

materiële kosten te verhogen en/of de onvoorwaardelijke materiële en immateriële baten te verminderen.

Onvoorwaardelijke materiële kosten zijn noodzakelijke kosten voor het plegen van het misdrijf, zoals de aankoop van een wapen, aankoop van materiaal om beveiligingssystemen te doorbreken etc. We kunnen deze kosten verhogen door bijvoorbeeld de aankoop van een wapen te bemoeilijken, veiligheidssystemen te verscherpen, huizen zo te bouwen en materiaal zodanig te kiezen dat het moeilijker wordt om binnen te breken. Dergelijke maatregelen vallen onder de categorie van de situationele preventie. Deze preventievorm wil door het veranderen van de omgeving de opportuniteit en verleiding tot crimineel gedrag beperken en zo criminaliteit reduceren (Brantingham & Brantingham, 2005). Binnen de beleidslijn “grenzen stellen” zullen we deze preventievorm bespreken, omdat op een indirecte manier het gedrag *be-grens-d* wordt. Bovendien vallen situationele preventievormen niet onder de andere luiken en zijn wij van mening dat er niet zomaar aan voorbij mag worden gegaan.

Onvoorwaardelijke immateriële kosten zoals schuldgevoelens en sociaal opgelegde schaamte worden zelden teruggevonden in de afschrikkingsliteratuur. Meestal wordt enkel aandacht besteed aan de afschrikwekkende werking van een juridische straf. Bachman (1992) zei hierover: “Utility-based theories of human behavior, such as deterrence and rational choice theory, may not by themselves offer a complete theoretical understanding of the decision-making process undertaken by the would-be offenders because they fail to consider persons’ moral positions and beliefs” (geciteerd in Ward et al., 2006, p. 582). Grasmick en Bursik (1990) stelden in dit opzicht dat naast juridische sancties ook zelfopgelegde schaamte en sociaal opgelegde schaamte een afschrikwekkende werking kunnen hebben, en dit niet enkel voor juridische, maar ook voor sociale normen. Hierbij beschouwen zij zelfopgelegde schaamte of schuldgevoelens bij het overtreden van een juridische of een sociale norm als het gevolg van de internalisering van de norm. Indien men de immateriële kost ‘zelfopgelegde schaamte’ wil verhogen, zal men dus beroep moeten doen op interventies die de gewetensvorming stimuleren, bijvoorbeeld het bieden van opvoedingsondersteuning. Aangezien dergelijke interventies binnen het tweede luik “gewetensvorming en versterken binding” behandeld worden, gaan we hier niet verder op in. De sociaal opgelegde schaamte zou ontstaan indien belangrijke personen uit de omgeving van de potentiële dader (die er een conventioneel gedachtegoed op na houden) weet zouden hebben van het door hen gepleegde misdrijf (aangezien dit niet per se via de politie moet verlopen, gaat de voorkeur van Hessing en Elffers ernaar uit om dit onder de onvoorwaardelijke kosten te plaatsen). Om de sociaal opgelegde schaamte in sterkere mate te laten doorwegen kan men dus proberen de binding aan prosociale anderen, te vergroten. Dit komt aan bod in het derde luik “risicoreductie” en valt dus niet binnen onze focus. We willen evenwel opmerken dat bij dergelijke kosten culturele en subculturele verschillen kunnen spelen. Zo is het in de Marokkaanse (van Gemert, 1998) en Antilliaanse cultuur (van San, 1998) erg belangrijk de eigen familie niet ten schande te brengen, waardoor het bijzonder relevant is om bij Marokkaanse en Antilliaanse jongens in te spelen op deze bron van ‘kosten’ van delinquent gedrag. Voorts lijkt het ons aangewezen om in het geval van Antilliaanse jeugddelinquenten de moeder te betrekken bij het stimuleren van de gewetensvorming van de jonge dader, aangezien uit onderzoek blijkt dat de moeder delinquent gedrag in bepaalde gevallen tolereert, en het schaamtegevoel

van Antilliaanse jongens beïnvloed wordt door de goed- of afkeurende reactie van hun moeder ten aanzien van het gestelde gedrag (van San, 1998). De *onvoorwaardelijke materiële opbrengsten* zou men kunnen verlagen door er bijvoorbeeld voor te zorgen dat gestolen goederen minder makkelijk verkocht kunnen worden, of door te zorgen dat in winkels het binnengekomen geld op regelmatige tijdstippen naar een safe wordt gebracht, zodat nog maar weinig cash geld aanwezig is. Dergelijke maatregelen maken deel uit van de situationele preventie en zullen dan ook binnen onze beleidslijn behandeld worden. De *onvoorwaardelijke immateriële baten*, zoals status en prestige, vloeien voort uit het feit dat onder jongeren sprake kan zijn van een afwijkend normen- en waardenpatroon. In bepaalde problematische Marokkaanse jeugdgroepen lukt het deelnemen aan gevechten en het bezitten van een strafblad aanzien uit van de andere jongeren (van Gemert & Fleischer, 2002). Ook in Antilliaanse jongerengroepen kan men status verwerven door moed en lef te tonen in een gevecht of steekpartij (van San, 1998). Echter, niet enkel onder Marokkaanse of Antilliaanse jongeren, maar ook in “doorsnee” jongerengroepen blijkt dat delinquent gedrag tot meer aandacht van leeftijdsgenoten leidt, wat fungeert als een sociale bekrachtiger (Rebellion, 2006). Indien jongeren opmerken dat het stellen van delinquent gedrag leidt tot meer aandacht van anderen (en indien ze daar belang aan hechten), kan dit hen tot delinquent gedrag aanzetten, aldus Rebellion. Men kan hier tegenin proberen gaan door de gewetensvorming van jongeren extra te stimuleren, door te beklemtonen dat men op andere manieren erkenning en waardering kan krijgen die veel waardevoller zijn, door jongeren weerbaarder te maken voor delinquent gedrag en hen alternatieve manieren te leren om met situaties die crimineel gedrag uitlokken om te gaan etc. Dergelijke interventies zullen binnen de beleidslijnen “gewetensvorming en versterken binding” en “risicoreductie” worden behandeld.

3.2 Gepercipieerde slachtofferkosten (S) en de gevoeligheid ervoor (β) verhogen

Een tweede weg om crimineel gedrag onaantrekkelijker te maken is het verhogen van de gepercipieerde slachtofferkosten (S) en de gevoeligheid ervoor (β). Hoe men het leed van het toekomstig slachtoffer evalueert hangt onder meer af van de capaciteit om zich in een ander zijn situatie te verplaatsen en in te leven. Een frequent voorkomend fenomeen is dat daders het nadeel dat ze aan slachtoffers berokkenen of het statuut van het slachtoffer, ontkennen. Ze vinden dan dat de schade niet al te groot is, of dat hun slachtoffer het zelf heeft uitgelokt. Dit zijn twee van de vier soorten neutraliseringstechnieken – beschreven door Matza en Sykes (vermeld in van San, 1998) – die daders gebruiken (de andere zijn ontkennen van verantwoordelijkheid en veroordeling van de veroordelaars). Bij dit type daders moet men de mogelijkheid om het perspectief van anderen in te nemen trachten te vergroten en de ontkenning van de schade en het slachtoffer proberen weg te werken. Daarnaast is het de bedoeling om potentiële daders/recidivisten gevoeliger te maken voor de nadelige consequenties voor het slachtoffer. Dit kan bijvoorbeeld door jonge daders met hun slachtoffers te laten spreken, door daders in hun werkstraf de aangerichte schade te laten herstellen etc. Deze specifieke schuld- en empathiebevorderende elemen-

ten van interventie vallen onder het tweede luik “gewetensvorming en versterken binding”.

3.3 Afschrikking door de toekomstige gevolgen van het delict (T) verhogen

De derde mogelijke manier om het stellen van crimineel gedrag minder aantrekkelijk te maken, is de afschrikking door de toekomstige gevolgen van het delict (T) te verhogen. Dit kan men, volgens Hessing en Elffers (2002), bewerkstelligen door de pakkans te verhogen, de straffen te verzwaren en/of de potentiële daders/recidivisten de ernst van de gevolgen te laten inzien.

Belangrijk hier is te benadrukken dat het gaat om de *perceptie* van de pakkans, de strafgrootte en de ernst van de sanctie. In dit opzicht is het nuttig te weten hoe dergelijke percepties tot stand komen. Stafford en Warr (1993) formuleerden een theoretisch model met betrekking tot de vorming en modificatie van de gepercipieerde *sanction certainty*⁶. Volgens het model zal de perceptie van de strafzekerheid dalen als personen ondervinden dat zij óf anderen ongestraft delinquent gedrag kunnen stellen. Omgekeerd voorspellen Stafford en Warr (1993) dat de gepercipieerde strafzekerheid zal toenemen als personen ervaren dat zij of anderen gestraft worden na een overtreding. Drie empirische studies (Paternoster & Piquero, 1995; Piquero & Paternoster, 1998; Piquero & Pogarsky, 2002) hebben dit model getest en bevestigd (vermeld in Pogarsky, Kim & Paternoster, 2005). In een recente publicatie van longitudinaal onderzoek bij Amerikaanse adolescenten deden Pogarsky en collega's (2005) echter tegenintuïtieve bevindingen. Ervaringen met arrestaties na gewelds- en vermogensdelicten⁷ bleken in hun onderzoek geen stijging, maar in tegenstelling een daling van de gepercipieerde strafzekerheid met betrekking tot deze delicten tot gevolg te hebben. Het ongestraft plegen van delicten door vrienden reduceerde op zijn beurt wel de subjectieve kans op straf voor vermogensdelicten, maar niet voor geweldsdelicten. De auteurs hebben voor deze bevindingen zelf geen verklaring gezocht en concluderen enkel dat er nood is aan een meer verfijnde benadering op dit gebied. Wij blijven in dit rapport vasthouden aan de aanname dat een hogere pakkans meer afschrikking teweegbrengt, omdat de evidentie hiervoor sterker is. In dit opzicht dient te worden opgemerkt dat vooral de subjectieve pakkans en niet de strafgrootte op zich crimineel gedrag afschrikt (Brennan & Mednick, 1994). Indien de perceptie van de pakkans voldoende groot is, zal de waargenomen strafgrootte echter wel een afschrikkend effect hebben (Grasmick en Bryjak, vermeld in Hessing & van Koppen, 2002). Interventies dienen er dus vooral op gericht te zijn de gepercipieerde pakkans te verhogen. Een laatste opmerking met betrekking tot de gepercipieerde pakkans, is dat deze van minder groot belang blijkt bij jongeren met sterke morele overtuigingen (Pogarsky et al., 2005; Wright et al., 2004). Zij vinden delinquent gedrag immers sowieso fundamenteel verkeerd en de zekerheid van straf na overtreding speelt voor hen in mindere mate mee. Dit is in overeenstemming met de theorie van Kohlberg (1976) die stelt dat personen met een beperkte morele ontwikkeling (precon-

6 Perceived certainty of punishment of de 'gepercipieerde strafzekerheid' kan opgevat worden als de gepercipieerde kans dat men opgepakt en diengevolge ook gestraft wordt.

7 De auteurs rekenen groepsgevechten, misbruik van fysieke kracht ten aanzien van iemand, iemand aanvallen en fysieke dwang in seksuele relaties onder de categorie "violent offending". Tot de klasse van de "property offending" behoren diefstal (> 50\$), autodiefstal, inbraak en de aankoop van gestolen goederen.

ventioneel niveau) hun gedrag voornamelijk laten bepalen door de straffen en beloningen die erop volgen (Berk, 2003).

Voor het vergroten van de objectieve pakkans kunnen we ons enerzijds beroepen op enkele situationele preventietechnieken en anderzijds op politieke acties. Deze zullen later in dit rapport aan bod komen. Als de objectieve pakkans verhoogt (waardoor er meer arrestaties kunnen plaatsvinden), kunnen we er van uit gaan dat waarschijnlijk ook de subjectief gepercipieerde pakkans stijgt, aangezien die tot stand komt op basis van eigen arrestaties en die van anderen (Stafford & Warr, 1993). Wat de strafgrootte betreft, kunnen we de verschillende justitiële interventies beschouwen. Om de waardering van de gevolgen te verhogen, moet men er in eerste instantie voor zorgen dat de grenzen en de gevolgen van overtreding duidelijk zijn en gekend zijn. Anders kan men immers geen accurate inschatting maken van de gevolgen van het misdrijf. Verder is het ook belangrijk te wijzen op de lange termijn gevolgen van crimineel gedrag. Jongeren moeten er zich bijvoorbeeld van bewust zijn dat een strafblad het vinden van werk bemoeilijkt etc. Aangezien dergelijke zaken betrekking hebben op de communicatie van grenzen en de gevolgen van grensovertreding, zullen wij er binnen het luik “grenzen stellen” aandacht aan schenken. Ten slotte kan men trachten de gevoeligheid voor toekomstige consequenties (geoperationaliseerd als de mate van impulsiviteit) te beïnvloeden. Hiervoor zijn specifieke interventies, die gericht zijn op het vergroten van het inzicht in eigen gedrag en het versterken van de zelfcontrole aangewezen. Deze kunnen binnen de beleidslijn “risicoreductie” besproken worden.

3.4 Besluit

In het rationele keuzemodel wordt de mens beschouwd als een *homo economicus*, een rationeel wezen dat bij het stellen van gedrag de kosten en baten van verschillende gedragsopties zal overwegen, met als doel de opbrengsten te maximaliseren. Hessing en Elffers (2002) baseren zich op dit mensbeeld voor de verklaring van de keuze voor crimineel gedrag. In navolging van hun versie van het rationele keuzemodel dienen we, om crimineel gedrag onaantrekkelijker te maken, de onvoorwaardelijke en voorwaardelijke kosten te verhogen en de onvoorwaardelijke baten te reduceren.

Uit het voorgaande kan worden afgeleid dat we binnen het luik “grenzen stellen” de aandacht zullen richten op het verhogen van de onvoorwaardelijke materiële kosten, het reduceren van onvoorwaardelijke materiële baten en op het verhogen van de afschrikking door toekomstige consequenties. Hiervoor beroepen we ons op situationele preventietechnieken en verschillende manifestaties van rechtshandhaving. In paragraaf 5 zullen bestaande interventies op dit terrein geëvalueerd worden, maar eerst bekijken we wat de leertheorie ons kan vertellen over de werkzame mechanismen bij het stellen van grenzen en het reageren op grensoverschrijdend gedrag.

Het versterken van de binding met de samenleving, het stimuleren van gewetensvorming, het bewerken van normen en attitudes, het vergroten van empathie, opvoedingsondersteuning en versterken van de zelfcontrole worden binnen dit luik niet behandeld.

4 **Werkzame leertheoretische principes bij het belonen en bestraffen van gedrag**

In de vorige paragraaf hebben we besloten dat binnen de beleidslijn “grenzen stellen” de aandacht zal uitgaan naar het verhogen van onvoorwaardelijke materiële kosten, het verminderen van onvoorwaardelijke materiële opbrengsten en het verhogen van de afschrikking door toekomstige consequenties. Binnen dit laatste aspect verwijzen Hessing en Elffers (2002) naar drie aspecten: het verhogen van de gepercipieerde pakkans, de gepercipieerde strafgrootte en de waardering van de sanctie. Gezien ons gevraagd werd een kennisfundament af te leveren, keren we terug naar de theoretische en experimentele bevindingen die aan de basis liggen van dergelijke aanwijzingen. Deze basis vinden we in de leerpsychologie. We bekijken bovendien welke andere elementen dan het opvoeren van de pakkans, de strafgrootte en de waardering van de sanctie, van belang zijn als je bepaald gedrag (in dit geval delinquent gedrag) wil ontmoedigen of net bevorderen. De leerpsychologie biedt ons hiervoor immers meer aanknopingspunten. We vangen dit deel aan met een korte inleiding, waarin het belang van de leerpsychologie wordt aangetoond binnen onze beleidslijn. Daarna volgt een toelichting van de drie leerparadigmata: niet-contingente aanbidding van een prikkel, klassieke conditionering en operante conditionering. We eindigen met het formuleren van implicaties, die volgen uit de besproken theorie, die van belang zijn bij gedragsbeïnvloeding.

4.1 **Het belang van de leerpsychologie in de studie van de gedragsbeïnvloeding**

Wanneer we geboren worden, komen we terecht in een chaotische wereld die talloze invloeden, *prikkels*, op ons afstuurt. Op de een of andere manier moeten we deze complexe realiteit overzichtelijker proberen maken. Het leervermogen waarmee we zijn uitgerust, is hierbij van onmisbare waarde. Eelen en De Houwer (2003, p.1) verwoorden het als volgt: “Een van de meest fundamentele eigenschappen van vrijwel alle levende organismen is het vermogen om hun gedrag aan te passen op basis van vroegere ervaringen. Het stelt ons onder andere in staat om onbelangrijke prikkels te negeren, te voorspellen waar en wanneer belangrijke prikkels zullen voorkomen, en te weten welk gedrag we moeten stellen om bepaalde prikkels te bekomen of te vermijden. De leerpsychologie kan omschreven worden als de studie van dit leervermogen en neemt dus een essentiële plaats in binnen de psychologie”. Dit citaat maakt meteen ook het belang van de leerpsychologie in ons ‘verhaal’ duidelijk: ze maakt ons wegwijs in hoe organismen leren. Dit is uiteraard interessant in de context van de aanpak van jeugddelinquenten: “Hoe kunnen we gewenst gedrag stimuleren?”, “Hoe kunnen we ongewenst gedrag af-leren?”, “Is straffen een effectieve manier om gedrag in frequentie te laten afnemen? Zoja, onder welke omstandigheden?”. Voor het beantwoorden van deze en andere vragen reikt de leerpsychologie ons belangrijke elementen aan.

Binnen de leerpsychologie worden traditioneel drie vormen van leren onderscheiden: “single-event learning”, “event-event learning” en “behavior-event learning” (Schwartz, Wasserman & Robbins, 2002). De gebruikte procedures hierbij zijn respectievelijk “niet-contingente aanbidding van een prikkel”, “klas-

sieke conditionering” en “operante conditionering” (Eelen & De Houwer, 2003). Door de niet-contingente aanbieding van een prikkel wordt er informatie geleerd over een enkelvoudige prikkel of stimulus; er treedt een gedragsverandering op doordat het organisme herhaaldelijk geconfronteerd wordt met een prikkel. Door het toepassen van klassieke conditionering leert men een verband tussen de aanwezigheid van meerdere prikkels. Door operante conditionering, ten slotte, leert men het verband leggen tussen een bepaald gedrag en het gebeuren dat erop volgt; men zal zijn gedrag aanpassen in functie van deze gevolgen. In wat volgt zullen we elk van deze leerprocedures toelichten. Gezien gevraagd werd een kennisfundament te bieden, bespreken we de leerprocedures tamelijk uitvoerig.

4.2 Niet-contingente aanbieding van een prikkel⁸

Zoals reeds gezegd, worden we van kleinsaf aan geconfronteerd met tal van prikkels. We merken dat deze prikkels bepaalde karakteristieken hebben en naarmate we herhaaldelijk blootgesteld worden aan dezelfde prikkel treden er veranderingen op in onze reactie op die prikkel. Dit is het gevolg van een leerproces.

Bij de eerste aanbieding van een prikkel vertonen we de zogenaamde ‘*oriënteerreflex*’. We zijn nieuwsgierig naar de nieuwe prikkel en stellen dientengevolge reacties op motorisch vlak (vb. hoofd draaien, rondkijken, oren spitsen), en het perifeer autonoom (vb. toename van de huidgeleiding, daling van de hartslagfrequentie, vasoconstrictie) en centraal zenuwstelsel (vb. een hogere sensorische gevoeligheid) reageert. De studie van de *habituatie* houdt zich bezig met het effect van een herhaalde aanbieding van een prikkel. Uit onderzoek blijkt dat een prikkel die herhaaldelijk wordt aangeboden een reactie uitlokt die minder intens is dan bij een eerste confrontatie met de prikkel; men raakt als het ware gewend aan de prikkel, men leert de prikkel te verwachten, waardoor de reactie minder heftig is. Dit effect wordt habituatie genoemd. Habituatie is een effect dat we in het dagelijks leven vaak ondervinden. Zo zal iemand die met een roker samenleeft, de geur van de sigaretten niet meer opmerken, terwijl een niet-roker de geur enorm storend kan vinden als hij in het bijzijn van een roker is. In het eerste geval is habituatie opgetreden. Ook in een justitiële context kan habituatie een rol spelen. Indien een jongere de eerste keer een Halt-afdoening oploopt omdat hij betrapt is bij het vernielen van enkele brievenbussen zal hij daar waarschijnlijk wel even van onder de indruk zijn. Als we te maken hebben met een veelpleger, die de ene veroordeling krijgt na de andere, zal straf echter minder en minder indruk maken. Daarom is het van belang dat er zoveel mogelijk gevarieerd wordt bij het straffen.

Habituatie verloopt volgens bepaalde *wetmatigheden*. Zo zal habituatie sneller optreden als de prikkel frequenter wordt aangeboden (in ons voorbeeld: indien de jongere op korte tijd vaker eenzelfde type straf krijgt). Indien prikkels gelijkennis vertonen met de herhaaldelijk aangeboden prikkel, is het mogelijk dat ook habituatie optreedt voor die prikkels (in ons voorbeeld: straffen in andere contexten – thuis, op school – zullen mogelijk ook geen indruk meer maken). Dit

⁸ Deze paragraaf is gebaseerd op een aantal hoofdstukken uit relevante handboeken (Schwartz, Wasserman & Robbins, 2002; Eelen De Houwer, 2003)

wordt *generalisatie* van de habituatie genoemd. Een volgende vaststelling is dat temporele aspecten van de prikkelaanbieding het verloop van de habituatie beïnvloeden: indien de stimuli zeer kort na elkaar volgen ('massed practice') komt de habituatie snel tot stand, maar is ze van korte duur. Wanneer tussen de prikkelaanbiedingen meer tijd verloopt ('distributed practice'), komt de habituatie trager tot stand, maar is ze duurzamer. Wanneer tijdens de procedure van habituatie een nieuwe prikkel wordt aangeboden kan dit het tot dan toe bereikte effect helemaal tenietdoen. De term *dishabituatie* verwijst naar dit proces. Ten slotte verloopt habituatie moeilijker naargelang de prikkel intenser is. Soms stelt men zelfs vast dat bij intense prikkels de reactie toeneemt naarmate de prikkel meer aangeboden wordt. Dit wordt *sensitisatie* genoemd.

Habituatie is een verschijnsel dat ons helpt onbelangrijke prikkels te negeren, zodat we onze aandacht kunnen richten op hetgeen wel belangrijk is. In die zin is habituatie een onmisbare aanpassing van het organisme aan de wereld rondom zich.

4.3 Klassieke conditionering: het leren van betekenissen⁹

Bij de procedure van klassieke conditionering denken de meesten onder ons automatisch aan de 'hond van Pavlov'. Ivan Petrovitsj Pavlov was inderdaad één van de belangrijkste figuren met betrekking tot de studie van het gedrag. Er is echter meer aan de hand dan enkel een hond die begint te saliveren als hij een belletje hoort dat het eten aankondigt. Klassieke conditionering is, zoals zal blijken, een nuttig concept in het verklaren van tal van gedragingen. In wat volgt, bespreken we de belangrijkste principes uit de klassieke conditionering.

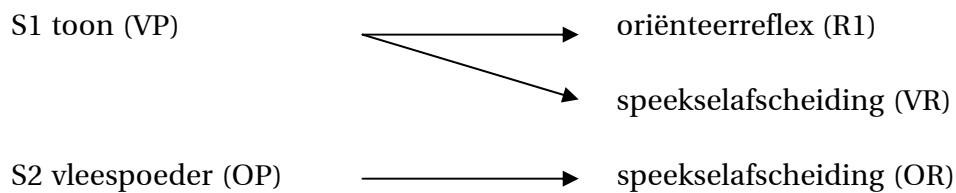
4.3.1 *Het basisonderzoek van de klassieke conditionering*

Klassieke conditionering is een vorm van associatief leren: het organisme wordt geconfronteerd met een verband tussen (minstens) twee prikkels en hieruit resulteert een gedragsverandering (Eelen & De Houwer, 2003, p. 33). Tot deze conclusie kwam Pavlov na tal van conditioneringsexperimenten. In wat volgt wordt eerst de opbouw van het excitatorisch en daarna van het inhibitorisch conditioneringsexperiment beschreven.

Bij een typisch *excitatorisch conditioneringsexperiment* wordt een proefdier (vb. hond) in een geluidsdichte kamer (om zoveel mogelijk storende factoren uit te schakelen) geplaatst en vastgebonden in een soort tuig. In de kaak van de hond wordt een buisje aangebracht dat rechtstreeks verbonden is met de speekselklier, zodat het aantal geproduceerde speekseldruppels kan worden geteld. In eerste instantie wordt een stimulus (S1) toegediend, bijvoorbeeld een toon. Wanneer de hond de toon percipieert, reageert hij met de typische oriënteerreflex: hij spits zijn oren en richt zijn kop naar de plaats waar het geluid vandaan komt (R1). Ongeveer een seconde na de toon krijgt de hond voedsel, in de vorm van vleesdruppeltjes op de tong (S2), waarop direct speekselafscheiding volgt (OR). Na enkele herhalingen van deze procedure, begint de hond reeds

⁹ Deze paragraaf is gebaseerd op een aantal hoofdstukken uit relevante handboeken (Hermans, Eelen & Orlemans, 2007; Schwartz, Wasserman & Robbins, 2002; Eelen & De Houwer, 2003; Outryve d'Ydewalle, 2000). De indeling is grotendeels overgenomen van Hermans, Eelen & Orlemans (2007).

speeksel te produceren bij het horen van de toon: hij heeft het verband gelegd tussen de toon en het vleespoeder, waardoor de speekselafscheiding al optreedt bij de perceptie van de toon alleen. Dit wordt een *voorwaardelijke reactie* (VR) genoemd, omdat deze enkel optreedt op voorwaarde dat de toon (S1) en het vleespoeder (S2) samen in de tijd en ruimte worden toegediend. Deze voorwaarde wordt aangeduid met de term *contigüiteit* en is, zoals straks zal blijken, wel een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde voor klassieke conditionering. De oorspronkelijk neutrale stimulus (S1), de toon, wordt nu een *geconditioneerde of voorwaardelijke stimulus* of prikkel (VP). Het vleespoeder wordt een *onvoorwaardelijke prikkel* genoemd, omdat deze sowieso tot speekselafscheiding leidt. In dit geval is de speekselproductie geen aangeleerde, maar een aangeboren reactie en wordt dan ook een *onvoorwaardelijke reactie* (OR) genoemd. In onderstaand schema komen alle elementen van het conditioneringsexperiment aan bod.

De bovengenoemde procedure is een manier om excitatorische conditionering te bekomen: door deze procedure wordt de verbinding tussen de VP en de OP versterkt; de VP kondigt als het ware aan dat de OP ‘in aantocht is’ (cognitieve interpretatie van klassieke conditionering, cfr. “3.2 Theoretische verklaringen voor klassieke conditionering”). Het omgekeerde is echter ook mogelijk. We spreken dan van *inhibitorische conditionering*. Bij inhibitorische conditionering wordt volgens Pavlov de connectie tussen de VP en OP actief onderdrukt. De basisprocedure is als volgt. Een toon wordt herhaaldelijk gevolgd door voedsel, waardoor een voorwaardelijke reactie tot stand komt. Vervolgens wordt de toon enkele malen samen aangeboden met een lichtflits, waarop er geen voedsel volgt. Dit (na toon voedsel, na toon en lichtflits samen geen voedsel) wordt een aantal keer herhaald. Door deze procedure wordt de lichtflits een *inhibitorische prikkel*: immers, als de toon alleen wordt aangeboden, volgt voedsel en als de toon samen met de lichtflits voorkomt, volgt geen voedsel uit. Het uitblijven van voedsel wordt toegeschreven aan de lichtflits. Binnen de klassieke conditionering wordt voortdurend gebruik gemaakt van deze conditioneringsexperimenten. Hierbij komt men tot bepaalde vaststellingen en principes die in de volgende paragraaf aan bod komen.

4.3.2 Centrale begrippen en principes binnen de klassieke conditionering

Voor een beter begrip van wat volgt, worden in deze paragraaf enkele belangrijke begrippen en principes uit de klassieke conditionering toegelicht. Het aanleren van een voorwaardelijke reactie verloopt via het leerprincipe van *bekrachtiging*, d.i. het samen aanbieden in tijd en ruimte van de OP en de VP (contigüiteit). De OP wordt de *bekrachtiger* genoemd. De procedure van bekrachtiging moet een aantal keer herhaald worden vooraleer de voorwaardelijke respons tot stand komt. Ook bij mensen komen veel reacties via de procedure van bekrachtiging tot stand. Zo kan een bankbediende die een bankoverval

heeft meegemaakt, waarbij de dader met zijn pistool op het loketraam tikte om kenbaar te maken dat het ernstig was, op latere tijdstippen nog steeds angstig (OR) worden als iemand met zijn sleutel op het raam tikt. Het geluid van de sleutel doet de persoon terugdenken aan het geluid van het pistool van de dader (OP). Het tikkend geluid is een VP geworden die geassocieerd is met de overval-ler (OP), waardoor VP angstige gevoelens opwekt. (Hierbij is bovendien sprake van prikkelgeneralisatie (cfr. supra) omdat de angst niet enkel terugkeert bij exact hetzelfde tikkend geluid (d.i. van een pistool), maar ook bij gelijkaardige tikkende geluiden (vb. van een sleutel).

Uitdoving of extinctie is het tegenovergestelde proces van bekrachtiging: de VP en de OP komen niet langer samen voor in tijd en ruimte – in die zin spreken Hermans et al. (2007) van het opheffen van de contiguiteit. De voorwaardelijke prikkel wordt herhaaldelijk aangeboden zonder dat daarop de onvoorwaardelijke prikkel volgt. Hierdoor verdwijnt geleidelijk de voorwaardelijke reactie. Men kan uitdoving zien als een vorm van inhibitorische conditionering: de verbinding tussen de VP en de OP wordt niet afgeleerd, maar een inhibitorische conditionering wordt aangeleerd. Dat de aangeleerde associatie nooit afgeleerd wordt, blijkt tevens uit het feit dat een schijnbaar volledig uitgedoofde prikkel heel snel weer kan geconditioneerd worden als hij weer contigu wordt aangeboden met de OP. Ook gebeurt het dat na volledige uitdoving de voorwaardelijke reactie weer tevoorschijn komt, een zogenaamd ‘*spontaan herstel*’ van de conditionering.

Het verschijnsel *prikkelgeneralisatie* betekent dat de aangeleerde voorwaardelijke reactie op de voorwaardelijke prikkel uitbreidt naar andere prikkels die gelijken op de oorspronkelijke VP. Uit recent onderzoek blijkt dat prikkelgeneralisatie het gevolg is van het vergeten van stimuluskenmerken van de oorspronkelijke VP.

Tegenover prikkelgeneralisatie staat *prikkeldifferentiatie of -discriminatie*. Prikkeldiscriminatie verwijst naar het proces waarin men leert niet te reageren op stimuli, ook al lijken ze op de oorspronkelijke VP. Dit differentiëren tussen prikkels wordt in de hand gewerkt door *selectieve of differentiële bekrachtiging*: het proces waarbij op sommige prikkels wel en op andere geen bekrachtiger volgt.

Hogere orde-conditionering is een verdere conditionering, waarbij de VP als OP gebruikt wordt. Een lampje gaat bijvoorbeeld telkens vooraf aan de toon, waarna voedsel volgt. Hierdoor raakt het lampje ook geconditioneerd en zal het percipiëren van het lampje uiteindelijk ook tot speekselafscheiding leiden, zonder dat het lampje ooit rechtstreeks het verschijnen van voedsel aankondigde.

Ook *semantische conditionering* is een bijzondere vorm van conditionering. Hierbij kan de betekenis (in ons voorbeeld: iemand zegt “tik tik”) de plaats innemen van het betekende (in ons voorbeeld: het tikkend geluid zelf), of kunnen woorden die verwant zijn qua betekenis dezelfde geconditioneerde reactie uitlokken.

4.3.3 De zes procedures voor klassieke conditionering

In navolging van Pavlov werd de klassieke conditionering traditioneel beperkt tot de procedure van het *toedienen* van een aangename of onaangename stimulus. Eelen (1988) bracht echter alle mogelijkheden samen (zoals vermeld in Hermans et al., 2007). Niet enkel kan iets positiefs (OP pos) of iets negatiefs (OP

neg) worden toegediend na de oorspronkelijk neutrale prikkel, er kan ook een positieve of negatieve OP weggenomen worden of uitblijven¹⁰. In de onderstaande figuur worden de mogelijke conditioneringsprocedures getoond. Het teken voor de OP geeft aan dat er iets toegediend (+) wordt, weggenomen (-), of iets uitblijft (°).

	<u>Positief</u>	<u>Negatief</u>
Toedienen	+ OP pos <i>hoop</i>	+ OP neg <i>vrees</i>
Wegnemen	- OP pos <i>teleurstelling/verdriet</i>	- OP neg <i>opluchting</i>
Weglaten/ Uitblijven	° OP pos <i>frustratie/woede</i>	° OP neg <i>veiligheid</i>

Klassieke conditionering betekent dan dat neutrale stimuli een andere betekenis krijgen omdat ze contingent worden aangeboden met één van de zes onvoorwaardelijke prikkels. Stimuli die worden verbonden met één van de volgende drie procedures zullen een *positieve valentie* krijgen: '+ OP pos', '- OP neg' en '° OP neg'. In dit geval spreken van *appetitive conditionering*. Prikkels die in een contingente relatie worden gebracht met één van de volgende procedures krijgen een *negatieve valentie*: '+ OP neg', '- OP pos' en '° OP +'. Dergelijke conditioneringsprocedures noemen we *aversief*. Aan elk van deze conditioneringsprocedures kan een affectieve betekenis toegekend worden (zie figuur). Positieve gevoelens zoals hoop, opluchting en veiligheid volgen na respectievelijk het toedienen van een positieve OP, het wegnemen van een negatieve OP en het uitblijven van een negatieve OP. Negatieve affecten zoals vrees, teleurstelling en frustratie komen verder uit een procedure waarbij een negatieve OP wordt toegediend, respectievelijk een positieve OP wordt weggenomen of uitblijft. Denken we, bijvoorbeeld, aan een jongen die deel uitmaakt van een bepaald vriendengroepje. In dat groepje halen ze soms alcohol boven. De jongen zelf drinkt geen alcohol, maar hij stelt wel vast dat als de anderen alcohol drinken ze luidruchtig en geagiteerd worden, waardoor er vaak ruzies ontstaan en gevechten wordt. Het verschijnen van alcohol (VP) is na een aantal van dergelijke ervaringen al genoeg voor de jongen om zijn stemming te verpesten. Immers, de alcohol kondigt geagiteerdheid aan, wat leidt tot ruzies en gevechten (OP) en dat vindt de jongen in kwestie absoluut vervelend (OR). Als nu een van de volgende keren weer alcohol (VP) op tafel komt, maar niemand wordt er geagiteerd van of agressief, krijgt de jongen een gevoel van 'veiligheid' (° OP neg).

4.3.4 Voorwaarden voor klassieke conditionering: contigüiteit en contingentie

We stelden reeds dat het samengaan in tijd en ruimte (contigüiteit) een noodzakelijke voorwaarde is voor het totstandkomen van klassieke conditionering (als effect). Contigüiteit is echter niet voldoende om klassieke conditionering te bekomen, zo bleek uit onderzoek van Wagner en Rescorla (1969). In hun experiment waren er twee groepen. Groep A, waarbij de voorwaardelijke prikkel altijd gevolgd werd door de onvoorwaardelijke prikkel en groep B, waarbij de VP

10 Er kan pas van 'uitblijven' sprake zijn, indien eerst een procedure van bekrachtiging is voorafgegaan. Enkel zo kan iets verwacht worden, wat dan vervolgens uitblijft.

verscheidene keren gevolgd werd door de OP, maar waarbij de OP eveneens herhaaldelijk alleen werd toegediend. Indien het in de tijd en ruimte samengaan van VP en OP een voldoende voorwaarde zou zijn voor het creëren van een nieuwe betekenis van de VP, zou in beide gevallen conditionering moeten optreden. Dit was echter alleen het geval in groep A. Op basis van verder onderzoek kon Rescorla aantonen dat de VP en OP niet alleen contigu moeten aangeboden worden, maar dat er tevens een logische samenhang moet zijn tussen beide. Deze voorwaarde wordt *contingentie* genoemd en verwijst naar het feit dat de kans op de OP gegeven dat de VP aanwezig is, $p(OP/VP)$, groter moet zijn dan de kans op de OP in afwezigheid van de VP, $p(OP/nietVP)$, in het geval van excitatorische conditionering, of dat $p(OP/VP)$ kleiner moet zijn dan $p(OP/nietVP)$ in het geval van inhibitorische conditionering. Als de kansen gelijk zijn aan elkaar treedt geen conditionering op.

Deze voorwaarde roept een aantal vragen op. Het lijkt immers onwaarschijnlijk dat dieren en mensen er een inwendig kansberekeningssysteem op na houden om vervolgens beide kansen te vergelijken. Rescorla en Wagner formuleerden een hypothese die een uitweg moest bieden uit deze schijnbare impasse: de *verrassingshypothese*. Volgens de verrassingshypothese treedt enkel conditionering op als de VP de 'aankondiger' is van een verrassende gebeurtenis (samengaat met een verrassende gebeurtenis); enkel dan krijgt hij een nieuwe, geconditioneerde betekenis. Aangezien in groep A het verschijnen van de VP telkens gepaard ging met de OP, werd de 'verrassing' (OP) toegeschreven aan de VP; die kondigt immers steeds de 'verrassing' aan. In groep B echter werd de verrassing niet aan de VP toegeschreven, want de OP kwam even vaak in combinatie met de VP dan zonder de VP. Een belangrijke bijdrage tot deze theorie was de ontdekking van het *blokkeringseffect*, voor het eerst beschreven door Kamin (1969, zoals vermeld in Eelen & De Houwer, 2003, p. 44). Een bepaalde neutrale prikkel (vb. licht) wordt in een eerste fase regelmatig gevolgd door een elektrische shock (OP). Na enkele malen lokt de lichtflits (VP) een geconditioneerde angstreactie (VR) uit. In een tweede fase worden een lichtflits en een toon samen aangeboden en gevolgd door een elektrische shock. In de laatste fase wordt de toon alleen aangeboden. Hoewel de toon steeds contigu is aangeboden met de elektroshock lokt deze toch geen geconditioneerde reactie uit. Dit is in lijn met de verrassingshypothese. Immers, de toon bracht geen verrassing, omdat de elektroshock kon worden toegewezen aan de lichtflits. De conditionering van de lichtflits *blokkeerde* dus de conditionering van de toon. Ook conform de hypothese van Rescorla en Wagner is de vaststelling dat indien in de tweede fase een intensere shock werd toegediend dan in de eerste fase, er wel conditionering optrad. In dit geval wordt de verhoogde intensiteit toegeschreven aan de toon, waardoor die wel 'verrassend' is.

4.3.5 Het belang van de context in klassieke conditionering

In bepaalde gevallen kan de context als geheel als VP fungeren. Waarschijnlijk is er niet genoeg contingentie tussen de specifieke VP en de OP, waardoor de conditionering van de specifieke VP geblokkeerd wordt. De context kan ook op een andere manier een rol spelen. De betekenis die aan de VP gegeven wordt kan namelijk afhankelijk zijn van de context. Hermans et al. (2007) verwijzen hiervoor naar een experiment van Astratian, waarbij een belgeluid in de ene context ('s ochtends, door proefleider A geproduceerd) verwijst naar een elektro-

shock en in de andere context ('s avonds, door proefleider B geproduceerd) voorafgaat aan voedsel. Het belgeluid leidde vervolgens 's ochtends tot een geconditioneerde vreesreactie (negatieve valentie) en 's avonds tot een geconditioneerde speekselafscheiding (positieve valentie). Holland en Rescorla spreken in dit opzicht van een '*occasion setting stimulus*'. In dit voorbeeld betreft het evenwel een context en niet zozeer een stimulus als zodanig, maar de idee is duidelijk: de stimulus (die zelf niet geconditioneerd is!) wijzigt de betekenis van de VP. Laat ons het voorbeeld van de jongen met de vriendengroep die ruzie begint te maken na het drinken van alcohol hernemen. De vriendengroep kan hier fungeren als '*occasion setting stimuli/context*': op zich zijn de vrienden niet geconditioneerd, zij hebben geen negatieve betekenis gekregen. Ze kunnen echter wel de betekenis van alcohol (VP) doen variëren. Stel dat deze zelfde jongen ook een vriendin heeft die regelmatig een glaasje wijn drinkt. Bij haar leidt het drinken van alcohol niet tot agitatie, maar net tot een beter humeur. De jongen leert dat afhankelijk van de context (vriendengroep of vriendin) alcohol een andere betekenis kan hebben: negatief bij de vrienden en positief bij zijn vriendin.

4.3.6 Theoretische verklaringen voor klassieke conditionering

Na jarenlang onderzoek wordt de procedure en het resultaat van klassieke conditionering door nagenoeg niemand meer in twijfel getrokken: door het herhaaldelijk contigu en contingent de VP en OP aan te bieden (procedure van bekrachtiging) ontstaat na enkele malen een voorwaardelijke reactie (resultaat van de procedure), uitgaand van de VP. De verklaring voor het gevonden resultaat brengt echter meer discussie met zich mee. Volgens Pavlov was de verklaring te vinden in de *fysiologie*: door het herhaaldelijk gezamenlijk aanbieden van twee prikkels komt er tussen deze prikkels een nieuwe connectie of synaps tot stand. Hoe vaker beide prikkels samen voorkomen, hoe sterker de connectie wordt. Via deze nieuwe verbinding kan de VP dezelfde reactie uitlokken dan de OP. Watson, een orthodox behaviorist, deed geen beroep op interne processen om de conditionering te verklaren. Hij beperkte zich louter tot het meetbare en observeerbare en beschouwde de klassieke conditionering als de kern van alle leren: de hond leert saliveren na het horen van de bel. De *strikte S-R opvatting* die hij verdedigde bleek echter niet houdbaar. Ze kan bijvoorbeeld niet verklaren waarom een verzadigde hond niet meer met een speekselreactie reageert op het horen van de bel. Ook fenomeen als spontaan herstel of semantische conditionering kunnen in een strikte S-R opvatting niet verklaard worden. Tolman (1949) was de eerste die de klassieke conditionering opvatte als het *leren van betekenissen*. Volgens hem was de VP een teken (sign) dat het betekende (significate), de OP, aankondigde. De voorwaardelijke reactie is in de opvatting van Tolman een voorbereidende respons voor de OP. De hond begint niet te saliveren bij het horen van de toon omdat hij deze reactie geleerd heeft, maar wel omdat hij geleerd heeft dat de toon een voorbode is van voedsel; de toon kondigt als het ware de komst van voedsel aan. De klassieke conditionering wordt in een dergelijke cognitieve visie dan ook beschouwd als een leerproces dat onze omgeving meer voorspelbaar maakt¹¹. Volgens Tolman is de

11 Parallel hieraan wordt operante conditionering door Tolman beschouwd als een leerproces dat ervoor zorgt dat de omgeving beter controleerbaar wordt.

zogenaamde voorwaardelijke reactie in feite *verwachtingsgedrag* en dus verschillend van de onvoorwaardelijke reactie. De laatste decennia wordt de klassieke conditionering volgens deze visie van Tolman geïnterpreteerd, nl. als het leren van een S(sign)-S(significate)-relatie, een relatie tussen twee stimuli. Wanneer de betekenis tussen twee stimuli wordt geleerd, spreekt Tolman van 'learning' en als dit een veruitwendiging vindt in het gedrag, spreekt hij van 'performance'. Tolman maakt op deze manier onderscheid tussen een impliciete vorm van leren en leren dat observeerbaar is in het gedrag.

4.3.7 Varianten en aanpassingen

Klassieke conditionering (als effect) hoeft niet noodzakelijk via de genoemde procedures tot stand te komen. Er zijn ook variaties mogelijk. Dergelijke variaties zijn van groot belang in de gedragstherapie. Hermans et al. (2007) zetten de drie belangrijkste variaties op een rij.

Ten eerste kan gedrag geleerd worden door '*modelling*', dit is gedrag leren door het observeren en imiteren van anderen; ook wel 'sociaal leren' genoemd. Zo kunnen kinderen die schrik hebben van honden deze schrik afleren door te observeren hoe een jongen zonder schrik van honden ermee omgaat.

Een tweede variatie van de klassieke conditioneringsprocedure is *leren door instructies*. In een experiment van Bridger en Mandel (1964) werd een aanbieding van een neutrale prikkel gevolgd door een mondelinge aankondiging van een elektroshock (die in werkelijkheid niet kwam omdat de apparatuur zagezegd niet werkte). Na enkele herhalingen lokte de neutrale prikkel een angstreactie uit. Men kan ook de procedure op zichzelf toepassen door zichzelf instructies te geven.

Een derde variatie is *leren op voorstellingsniveau*. De idee van 'inwendige conditionering' vinden we reeds terug bij Pavlov, die veronderstelde dat het 'tweede signaalsysteem' (dit omvat woorden, abstracte ideeën en voorstellingen) volgens dezelfde wetmatigheden functioneert als het eerste. Ook bij Guthrie en Hull komen dergelijke ideeën aan bod. In de klinische praktijk wordt vaak gebruik gemaakt van '*covert conditioning*' of inwendige conditionering, net omdat veel problemen zich afspelen op fantasieniveau.

4.4 Operante conditionering: leren handelen in functie van consequenten¹²

Waar bij klassieke conditionering het verband tussen stimuli geleerd wordt, leert men door middel van een operante conditioneringsprocedure het verband tussen gedrag dat men stelt en de reactie die erop volgt. Via de eerstgenoemde procedure leert het organisme op een passieve manier (de koppeling VP-OP is onafhankelijk van het gedrag van het organisme), waar bij de laatstgenoemde procedure het organisme zelf een actief element is in het leerproces (de bekrachtiging is afhankelijk van het gedrag van het organisme).

12 Deze paragraaf is gebaseerd op een aantal hoofdstukken uit relevante handboeken (Hermans et al., 2007; Eelen & De Houwer, 2003; Outryve d'Ydewalle, 2000; Schwartz et al., 2002).

4.4.1 *Het basisonderzoek van Skinner*

Naast de Russische traditie (met o.a. Pavlov) was er ook een Amerikaanse traditie in de bestudering van leerprocessen. Deze is begonnen met het werk van Edward L. Thorndike in 1911.

Thorndike

Een typisch experiment van Thorndike verloopt als volgt. Een hongerig dier (vb. een kat) wordt in de zogenaamde *puzzlebox* (getraliede kooi) geplaatst, waaruit het enkel kan ontsnappen door aan een lus te trekken die met de valdeur is verbonden. Buiten de kooi ligt voedsel. Aanvankelijk stelt de kat tal van chaotische gedragingen, tot ze toevallig aan de lus trekt, waardoor de valdeur open gaat en de kat bij het voedsel kan. Op een later tijdstip wordt de kat opnieuw in de kooi gezet (dit wordt de *'discrete trial method'* genoemd: proefbeurt na proefbeurt). Ook dit keer probeert ze tal van handelingen uit, maar doet ze er minder lang over vooraleer ze aan de lus trekt. Proefbeurt na proefbeurt wordt de tijd die de kat nodig heeft om het adequate gedrag te stellen korter (bij het uitzetten van de reactietijden wordt dit duidelijk uit de *'instrumentele leercurve'*), tot uiteindelijk nog maar één gedrag overblijft: zodra de kat in de kooi wordt gezet, trekt ze aan de lus en loopt ze naar het voedsel. Thorndike spreekt in dit opzicht over leren via *'trial and error'* (of zoals ook wel wordt gezegd, leren door 'gissen en missen'). Hij verklaarde deze manier van leren door zijn *'law of effect'*: het leren bestaat uit een vorming van een verband tussen een specifieke stimulus (de kooi) en een specifieke respons (aan de lus trekken), een S-R connectie. Wanneer de respons positieve gevolgen produceert, zal dit tot een versterking van de connectie leiden. In een gelijkaardige situatie (S) zal men dan geneigd zijn dit gedrag (R) te herhalen. Als het effect van een respons onaangenaam is, zal de connectie verzwakken. In dit geval zal het organisme dit gedrag niet gauw opnieuw stellen: *"When a modifiable connection between a situation and a response is made and is accompanied by a satisfying state of affairs, that connection's strength is increased; when made and accompanied or followed by an annoying state of affairs, it's strength is decreased"* (Thorndike, 1913, zoals vermeld in Hensing & van Koppen, 2002, p. 950). Volgens deze formulering van Thorndike werken beloning en bestraffing op dezelfde manier, maar in tegengestelde richting. Later herformuleerde Thorndike echter zijn wet van het effect: enkel gedrag dat een positief effect teweegbrengt zou een versterking van de binding en dus een verhoogd voorkomen van het gedrag veroorzaken. Een negatief gevolg levert geen duidelijke resultaten op. In wat volgt zal duidelijk worden dat negatieve gevolgen van gedrag wel degelijk het gedrag kunnen onderdrukken, maar slechts onder bepaalde omstandigheden. Hoewel de hypothese van Thorndike invloedrijk is geweest, geeft ze maar gedeeltelijk antwoord op de vraag hoe bekrachtiging werkt. Thorndike zegt immers niets over hoe het toedienen van de bekrachtiger ervoor zorgt dat de S-R verbinding gevormd of versterkt wordt. Bovendien deden latere bevindingen twijfels rijzen rond de hypothese dat de connectie tussen S en R cruciaal is (Eelen & De Houwer, 2003).

Skinner

Burhus F. Skinner noemt het leerproces zoals het door Thorndike in zijn wet wordt omschreven 'operante conditionering', omdat het gaat om het leren van een verband tussen het gedrag dat het organisme stelt (operant) en wat er als

consequentie van dit handelen op volgt. Net zoals Thorndike ontwikkelde Skinner een bijzondere kamer, de 'Skinner-box'. In deze kamer is het proefdier (in het basisexperiment een ratje) vrij om gedrag te stellen ('vrije operante methode'). Aan één van de wanden in de Skinner-box zit een hendeltje. Als het ratje er per toeval op duwt, volgt hierop een aangename stimulus, bijvoorbeeld voedsel. Skinner observeerde nu lange tijd het gedrag van het ratje. Het bleek dat, als het ratje de drukrespons had uitgevoerd, waardoor er voedsel volgde, het deze drukrespons herhaaldelijk opnieuw stelde. De voorwaarde van contingentie dient ook hier voldaan te worden. Het grote voordeel van de Skinner-box is dat ze toelaat om de snelheid én de frequentie van het adequate gedrag te observeren (i.t.t. de puzzlebox, waar proefdier telkens na het stellen van het juiste gedrag opnieuw in de kooi gezet werd). Bovendien is het minder tijdrovend voor de onderzoeker.

4.4.2 Centrale begrippen en principes binnen de operante conditionering

Ook binnen de operante conditionering zijn er enkele belangrijke begrippen en principes die we willen toelichten alvorens verder te gaan.

Bij de operante conditioneringsprocedure wordt een bepaald gedrag (respons, R) gevolgd door een resultaat ('reinforcing/result stimulus', Sr). Conditioneringsprocedures die leiden tot een toename in de frequentie of probabiteit van een bepaald gedrag, zijn *bekrachtigingsprocedures*. Hierbij onderscheiden we *positieve bekrachtiging*, waarbij iets aangenaams volgt op het gedrag en *negatieve bekrachtiging*, waarbij iets onaangenaams uitblijft of wordt weggenomen na het gestelde gedrag (cfr. § 4.3 De zes procedures voor operante conditionering). *Bestraffingsprocedures* zijn die procedures die leiden tot een vermindering in de frequentie of probabiteit van een bepaald gedrag. Dit kan bekomen worden door iets negatiefs toe te dienen, d.i. *positieve bestraffing*, of iets positiefs te laten uitblijven of weg te nemen, d.i. *negatieve bestraffing*. De positieve en negatieve stimuli die volgen op het gestelde gedrag, worden aangeduid met de term *bekrachtiger*. Voor alle duidelijkheid, bekrachtigers zijn stimuli, terwijl bekrachtiging verwijst naar procedures die gedrag in frequentie doen toenemen.

Een *discriminatieve stimulus (Sd)* geeft aan wanneer een gedrag (R) gevolgd wordt door een bepaald resultaat (Sr): "Sd . R → Sr". Net zoals een ratje leert dat bij een groen lichtje (Sd) een drukrespons (R) resulteert in voedsel (Sr) en bij een rood lichtje niet, leren wij dat als er een flitscamera (Sd) staat, een snelheidsovertreding (R) een boete (Sr neg) tot gevolg zal hebben. Er kan ook generalisatie optreden van de discriminatieve stimulus. Zo kunnen elektriciteitsbakjes die op een paal langs de weg hangen ook de gedachte in ons oproepen dat snelheidsovertreding beboet zal worden, omdat deze bakjes gelijkenis vertonen met een flitsbak.

Uitdoving is het proces waarbij de bekrachtiger niet langer volgt op de betreffende handeling (analoog aan uitdoving bij klassieke conditionering, waarbij de OP niet langer volgt op de VP). In wat volgt zullen we zien dat responsen die constant bekrachtigd werden sneller uitdoven (cfr. "continu of ononderbroken schema") dan responsen die slechts af en toe gevolgd werden door een bekrachtiger (cfr. "partieel of onderbroken schema").

Bij het aanleren van nieuw, complex gedrag is het aangewezen om stapsgewijs te bekrachtigen. Dit proces wordt ook wel *shaping* of responsdifferentiatie ge-

noemd. Men verschuift telkens het criterium voor bekrachtiging naar een hoger niveau totdat de uiteindelijke handeling gerealiseerd is.

4.4.3 De zes procedures voor operante conditionering

Operante conditionering kan, net zoals klassieke conditionering, via zes mogelijke procedures verlopen. Zoals reeds herhaaldelijk gesteld, onderscheiden we enerzijds bekrachtigings-procedures, die gedrag willen stimuleren, en bestraffingsprocedures, die als doel hebben gedrag te onderdrukken.

Binnen de *bekrchtigingsprocedures* is het mogelijk iets positiefs toe te dienen ('+Sr pos'), iets negatiefs weg te nemen ('- Sr neg') of te bewerkstelligen dat iets negatiefs uitblijft ('°Sr neg') om gedrag te leren. We spreken dan respectievelijk van positieve bekrachtiging, negatieve bekrachtiging en nogmaals negatieve bekrachtiging. Of nog, men leert een gedrag stellen omdat iets positiefs volgt, daardoor iets negatiefs ophoudt of omdat op die manier iets negatiefs kan vermeden worden (ook wel *actief vermijdingsgedrag* genoemd).

De *bestraffingsprocedures* kunnen we indelen in het toedienen van iets negatiefs ('+Sr neg'), het wegnemen van iets positiefs ('- Sr pos') of bekomen dat iets negatiefs uitblijft ('°Sr neg'). De termen die naar deze procedures verwijzen zijn respectievelijk positieve straf, negatieve straf en uitdoving. Of nog, men leert gedrag niet meer stellen omdat men zo straf kan vermijden (ook wel *passieve vermijding* genoemd), iets aangenaams wordt weggenomen, of omdat het positieve dat er eerder aan gekoppeld werd, uitblijft.

	<u>Positief</u>		<u>Negatief</u>	
Toedienen	+ Sr pos	positieve bekrachtiging	+ Sr neg	positieve straf
Wegnemen bekrchtiging	- Sr pos	negatieve straf	- Sr neg	negatieve
Weglaten/ Uitblijven bekrchtiging	° Sr pos	uitdoving	° Sr neg	negatieve

We kunnen de *elementen van het rationele keuzemodel* hierop toepassen. Een onvoorwaardelijke materiële kost, bijvoorbeeld de aankoop van materiaal om beveiligingssytemen te doorbreken, kunnen we classificeren als een negatieve straf ('-Sr pos'), want er valt iets positiefs, nl. geld, weg. Onvoorwaardelijke immateriële kosten, bijvoorbeeld schuldgevoelens, en slachtofferkosten kunnen beschouwd worden als een positieve straf ('+ Sr neg'), want er komt iets bij dat negatief is. Onvoorwaardelijke materiële of immateriële baten, bijvoorbeeld de geldelijke opbrengst van een winkeldiefstal, respectievelijk status, kunnen opgevat worden als een positieve bekrachtiging ('+ Sr pos'): er komt iets positiefs bij. De voorwaardelijke kosten kunnen, afhankelijk van de concrete invulling, anders opgevat worden. In het geval van een vrijheidsstraf wordt iets positiefs, namelijk vrijheid, weggenomen. Ook bij een boete is er sprake van een negatieve straf. Bij een taak- of leerstraf wordt er enerzijds iets positiefs, nl. vrije tijd, weggenomen (negatieve straf), maar wordt anderzijds gepoogd de jongere positieve ervaringen bij te brengen (positieve bekrachtiging).

Bepaalde handelingen kunnen onder controle staan van meerdere en vaak tegenstrijdige contingenties. Hermans et al. (2007) bespreken twee types van

conflicten. Het eerste conflict is het *'approach-avoidance conflict'*, een situatie waarbij zowel de neiging tot toenaderingsgedrag als vermijdingsgedrag bestaat. Zo kan iemand dit conflict ondervinden bij het nemen van drugs, indien de persoon in kwestie zowel toenaderingsgevoelens als vermijdingsgevoelens ervaart. Een mogelijke reactie is *oscillatie*: naarmate men toenaderingsgedrag vertoont, nemen de factoren die de tegenovergestelde respons versterken toe, wat resulteert in een 'heen en weer bewegen' tussen de verschillende gedragsalternatieven. Het tweede conflict dat de auteurs onderscheiden is het *'temptation versus heroism-conflict'*. Bij het temptation-conflict staan de positieve korte termijn gevolgen op gespannen voet met de negatieve gevolgen op lange termijn. Dit is bijvoorbeeld het geval bij rookgedrag en bij delinquent gedrag: je weet dat het stellen van dergelijk gedrag directe positieve gevolgen heeft (vb. je hebt direct de mp3-speler die je wou als je hem steelt), maar je bent je er eveneens van bewust dat het gestelde gedrag je op de een of andere manier zuur zal opbreken (vb. je krijgt schuldgevoelens, of je wordt opgepakt en gestraft, of je hebt geen gerust geweten meer omdat je denkt opgepakt te kunnen worden). Een heroism-conflict verwijst naar het omgekeerde geval: gedrag levert op korte termijn negatieve gevolgen op, maar op lange termijn positieve. Voor dit gedrag moet dus een voordeel op korte termijn worden opgegeven voor een voordeel dat pas later ten dele valt. Denken we hierbij aan iemand die piano leert spelen, of zijn geld spaart.

4.4.4 Bekrachtiging als manier om gedrag te beïnvloeden

Voorwaarden voor bekrachtiging

Zoals reeds gesteld kunnen we bij de bekrachtigingsprocedures een onderscheid maken tussen positieve bekrachtiging en negatieve bekrachtiging. Beide procedures hebben als doel de frequentie of probabiliteit van een bepaald gedrag te verhogen. Het gedrag wordt beloond door er een positieve stimulus op te laten volgen, een negatieve stimulus weg te nemen of te zorgen dat iets negatiefs uitblijft. Een eerste belangrijke voorwaarde voor het ontstaan van operante conditionering (als effect) is dat de respons en de stimulus die erop volgt, samengaan in tijd en ruimte (contiguïteit). Zo stelde Azzi (1964, vermeld in Eelen & De Houwer, 2003) vast dat indien het tijdsverloop tussen het drukken op een hendel en het verkrijgen van voedsel slechts twee seconden bedroeg er een sterke toename was in de frequentie van de drukrespons. Indien het voedsel pas vier seconden na de drukrespons werd toegediend, was de toename al veel beperkter. Het tijdsverloop tussen het gedrag en de bekrachtigende stimulus is dus best zo kort mogelijk. Mensen beschikken evenwel over cognitieve functies die het tijdsverloop kunnen overbruggen. Bovendien lijkt het erop dat niet de contiguïteit, maar eerder de *perceptie van causaliteit* belangrijk is. Uit experimenteel onderzoek bleek immers dat indien men ervoor zorgde dat het ratje in het tijdsverloop tussen R en Sr niet actief was, of indien men het beloonde gedrag opvallend kon maken (cfr. proeven van Lett, vermeld in Eelen & De Houwer, 2003, p. 108), het negatief effect van het tijdsverloop kon overbrugd worden. Het lijkt dus vooral belangrijk dat aan het organisme wordt duidelijk gemaakt dat de Sr het gevolg is van een bepaalde gedraging. Deze perceptie van causaliteit wordt uiteraard gefaciliteerd als R en Sr in tijd en ruimte samengaan, maar dat is dus niet noodzakelijk.

Vervolgens is ook de *contingentie* tussen R en Sr een belangrijke voorwaarde voor operante conditionering. De kans op de bekrachtiger na het stellen van adequaat gedrag, $p(Sr/R)$, moet groter zijn dan de kans op de bekrachtiger als het gedrag niet werd uitgevoerd, $p(Sr/nietR)$, opdat operante conditionering (als effect) zou totstandkomen. Dit verwijst opnieuw naar het belang van een logische samenhang tussen R en Sr.

Ten slotte is de aard van de *intrinsieke relatie tussen R en Sr* van belang. Het leerproces zal vlotter verlopen wanneer het aan te leren gedrag behoort tot de klasse van gedragingen die spontaan door de Sr worden uitgelokt.

Tijdsverloop overbruggen

Zoals werd aangetoond, kan de bekrachtiger best zo snel mogelijk na het adequate gedrag worden toegediend. Ook bij mensen is dit zo. Indien dit niet mogelijk is, kan men het tijdsinterval echter op een aantal manieren trachten te overbruggen. Ten eerste kan gebruik worden gemaakt van de *cognitieve vermogens* van de mens. Zo kan men, na het gewenste gedrag, mondeling verwijzen naar de beloning die later zal gegeven worden. Op het moment dat dan de beloning gegeven wordt, kan dit nogmaals teruggekoppeld worden aan het gestelde gedrag, zodat het verband duidelijk is.

Een tweede manier om het tijdsverloop te compenseren is het toedienen van een *secundaire bekrachtiger*, d.i. een stimulus die op zichzelf geen bekrachtigend effect heeft, maar bekrachtigend wordt omdat hij geassocieerd is met een primaire bekrachtiger. Indien de secundaire bekrachtiger wordt toegediend, blijft de operante conditioneringsprocedure effectief, omdat deze de komst van de primaire bekrachtiger 'aankondigt'. Een bekend voorbeeld hiervan is het gebruik van 'tokens'. Kinderen in de kleuterklas leren dat als ze zich flink gedragen ze een stempeltje krijgen. Wanneer ze vijf stempeltjes hebben, mogen ze een geschenkje kiezen. Het stempeltje op zich is geen primaire bekrachtiger, maar krijgt wel een bekrachtigend effect, omdat het verbonden is met de ware primaire bekrachtiger, het geschenkje. Een vaak gebruikte secundaire bekrachtiger in de huidige samenleving is geld. Op zichzelf is geld geen beloning, maar het verwerft een bekrachtigende waarde doordat het de toegang verleent tot ware bekrachtigers. Ook in een strafrechtelijke context kan met 'token economy' programma's worden gewerkt. Zo kunnen, in bepaalde gevangenissen, de gevangenen punten sparen. Ze krijgen bijvoorbeeld drie punten als ze heel de week hun opgelegde taken volbrengen, als ze nog extra klusjes doen verdienen ze extra punten. Met die punten kunnen ze dan bepaalde voordelen 'kopen', zoals extra bezoeken, een filmpje kijken etc. In de volgende paragraaf zal stilgestaan worden bij de evaluatie van dergelijke programma's.

Het is hierbij uiteraard van belang te weten wat voor een bepaald iemand een ware primaire bekrachtiger is. Skinner hanteerde in dit opzicht een tautologische definitie van bekrachtiger. Voor hem was het effect van de bekrachtiging bepalend om uit te maken of het om een bekrachtiger ging of niet: indien gedrag in frequentie toeneemt nadat er een bepaalde Sr op volgt, is Sr een bekrachtiger, want een bekrachtiger is een stimulus die ervoor zorgt dat het vooraf gestelde gedrag in frequentie toeneemt. Hoewel dit een definitie is zonder enige verklarende waarde, is ze niettemin belangrijk. Indien men gedrag wil veranderen door het te belonen of te straffen is het immers noodzakelijk dat je weet wat voor iemand een belonend of een bestraffend effect heeft. Van buitenaf beloningen en bestraffingen bepalen is uiteraard mogelijk, maar is louter spe-

culatief en dus weinig zinvol. Beter is het om met de betrokken persoon te praten om zo te weten wat er bij hem leeft: wat door hem als een beloning wordt gepercipieerd en wat een als een straf. In het geval van jeugdige delinquenten (autochtoon en allochtoon) is het dus van groot belang om na te gaan wat er bij hen leeft, om een geschikte beloning en bestraffing te kunnen bepalen.

Extrinsieke beloningen versus intrinsieke beloningen

Bij het geven van beloningen is het belangrijk dat men zich ervan bewust is dat *extrinsieke beloningen*, bekrachtigers die 'kunstmatig' volgen op het gedrag (Hermans et al., 2007), weinig garantie bieden voor een blijvende gedragsverandering. Een stabiel en duurzaam effect kan het best bekomen worden als een *intrinsieke beloning* bewerkstelligd wordt, dit is een bekrachtiger die op natuurlijke wijze met het gedrag is verbonden (Hermans et al., 2007), of als de extrinsieke bekrachtiging geleidelijk overgaat in intrinsieke bekrachtiging. Als je wil bekomen dat je kind meer boeken leest, kan je het bijvoorbeeld voor elk boek dat uitgelezen wordt 1 euro geven. Initieel zal dit leiden tot een toename van het leesgedrag. Je kind zal echter op die manier enkel lezen omwille van de extrinsieke beloning die erop volgt en er is weinig kans dat het in dit geval zal blijven lezen. Beter is het om samen met je kind een boek uit te kiezen over een thema dat hem/haar aanspreekt (vb. paarden), zodat hij/zij kind beloond wordt door de informatie en de spanning die hij/zij tijdens het lezen van het boek opdoet. De kans is in dit geval groter dat je kind zal blijven lezen.

Bekrachtigingsschema's

Bij het bekrachtigen van gedrag kan men verschillende *bekrachtigingsschema's* hanteren. Zo kan het ratje bij elke drukrespons voedsel krijgen, of slechts af en toe. We spreken in dit opzicht van een continu of ononderbroken bekrachtigingsschema, respectievelijk van een partieel of onderbroken bekrachtigingsschema. Binnen de partiële bekrachtigingsschema's worden vier schema's onderscheiden die berusten op twee indelingscriteria. Een eerste indeling betreft de manier waarop de periode tussen de bekrachtigingen wordt bepaald. Wordt deze periode bepaald door het aantal responsen, dan spreken we van een *verhoudings- of ratioschema*. Bepaalt het tijdsverloop de periode tussen de bekrachtigingen dan hebben we te maken met een *intervalschema*. De tweede indeling betreft de tijdsduur tussen de bekrachtigingen. Is de tijdsduur regelmatig (elke keer dezelfde) dan spreken we van een *constant schema*. Is de tijdsduur tussen de bekrachtigingen wisselend, dan gaat het om een *variabel schema*. Een combinatie van de verschillende waarden van de indelingscriteria levert vier mogelijke bekrachtigingsschema's op. Afhankelijk van het gebruikte bekrachtigingsschema zal het reactiepatroon er anders uit zien.

Bekrachtigingsschema met een constante verhouding (fixed ratio, FR)

Bij een dergelijk schema wordt bekrachtigd na een vast aantal responsen, bijvoorbeeld elke vijfde keer dat het ratje duwt, wordt voedsel gegeven (aangeduid als FR 5). Dit bekrachtigingsschema genereert een voorspelbaar en betrouwbaar reactiepatroon over de tijd: het dier/de persoon reageert snel om een beloning te bekomen en pauzeert dan even alvorens aan de volgende sequens te beginnen. Een toepassing uit het dagelijks leven vinden we, bijvoorbeeld, bij een arbeider die aan de band werkt en betaald wordt voor elke 20 rugzakken die hij

aflevert. Hij zal goed doorwerken tot hij 20 stuks af heeft en dan even uitrusten voor hij aan de volgende 20 begint.

Bekrachtigingsschema met een constant interval (fixed interval, FI)

Bij dit bekrachtigingsschema vindt bekrachtiging plaats na de eerste juiste reactie na een bepaald tijdsverloop. Bij een vijf minuten vast interval-bekrachtigingsschema verlopen na een bekrachtiging vijf minuten (deze tijdsduur wordt 'dode periode' genoemd). De eerste juiste reactie die gesteld wordt na die vijf minuten wordt opnieuw bekrachtigd. Bij het gebruik van een dergelijk schema zijn er na bekrachtiging weinig of geen reacties, gevolgd door een versnelling van het aantal reacties naar het einde van het interval toe. Een toepassing uit het dagelijks leven betreft hier de studiemethode van bepaalde studenten. Sommige studenten beginnen namelijk pas te studeren als er een deadline (vb. examen) in zicht is. Tussendoor worden ze immers niet geëvalueerd, dus kan hun inspanning niet beloond worden. Op het examen (mogelijk) wel.

Bekrachtigingsschema met een variabele verhouding (variable ratio, VR)

Bij dergelijke bekrachtigingsschema's wordt na een variabel aantal keer dat het gedrag gesteld wordt, bekrachtigd: na de tweede keer, de tiende keer, de vijfde keer etc. Voor de persoon/het dier in kwestie is het in dit geval dus onvoorspelbaar wanneer een beloning zal volgen. Het getal dat men verbindt aan een dergelijk bekrachtigingsschema drukt uit na de hoeveelste keer men gemiddeld gezien, beloont, bijvoorbeeld VR 10: gemiddeld genomen wordt om de 10 keer beloond, maar het kan dus de ene keer na 5 maal zijn, de andere keer na 15 maal. Dit schema resulteert in een snel reactiepatroon met zeer beperkte pauzes na het verkrijgen van een beloning. Men doet als het ware verder, omdat de volgende beloning heel dichtbij (maar ook heel veraf) kan zijn in de tijd. Nemen we als voorbeeld een vertegenwoordiger in stofzuigers die aan deuren belt bij mensen. Voor elke stofzuiger die hij verkoopt, krijgt hij 40% van de opbrengst. Hij weet echter niet wanneer een koper zal toehappen. Daarom blijft hij in een snel tempo aan de deuren bellen, want elke deur kan een klant opleveren.

Bekrachtigingsschema met een variabel interval (variable interval, VI)

Bij een variabel interval-bekrachtigingsschema wordt niet de eerste juiste respons na een vast tijdsinterval beloond, maar na een wisselend tijdsinterval. Ook hier is het dus onvoorspelbaar wanneer er bekrachtigd wordt. Het getal dat bij dit type van bekrachtiging wordt vermeld, verwijst naar de gemiddelde tijd die verloopt tussen de bekrachtigingen. Zo verstrijken in een twee minuten variabel-interval-programma (VI 2), gemiddeld gezien, twee minuten tussen de bekrachtigingen, maar het kan de ene keer na één minuut zijn en de andere keer na drie minuten. De reacties die door een dergelijk programma worden gestuurd, vertonen een grote regelmatigheid: Er is sprake van een bestendig, middelmatig groot aantal reacties, zonder pauzes of frequentieversnellingen tussen de bekrachtigingen. Hierbij denken we bijvoorbeeld aan een eigenaar van een winkel. De eigenaar weet uiteraard niet wanneer de volgende klant zal komen. Toch werkt hij in een regelmatig tempo verder (hij houdt de winkel dus open), want er kan in principe elk moment een potentiële klant binnenkomen.

Uitdoving na verschillende bekrachtigingsschema's

Zoals is te merken, verloopt het gedrag bij variabele bekrachtigingsschema's regelmatig dan bij constante schema's. Dit is te wijten aan de onvoorspelbare tijdstippen van bekrachtiging bij de variabele schema's. Ook de uitdoving is verschillend naargelang het bekrachtigingsschema dat wordt gehanteerd. Indien men continu bekrachtigt, zal het uitdovingsproces sneller verlopen dan in het geval van partiële bekrachtiging. Binnen de partiële bekrachtigingsschema's is er vervolgens ook nog een verschil op te merken. Het uitdovingspatroon na verhoudingsschema's wordt gekenmerkt door een groot aantal responsen in korte tijd en in een snel tempo. Uitdoving na intervalschema's daarentegen wordt getypeerd door een rustig tempo van responsen, die slechts langzaam afnemen. De methode die het meeste garantie geeft op persistent en stabiel gedrag dat resistent is tegen uitdoving verloopt als volgt: eerst dient men het gedrag continu te bekrachtigen, elke keer als het gesteld wordt, en vervolgens dient men over te gaan op een onderbroken bekrachtigingsschema, waarbij de verhouding of het interval geleidelijk vergroot wordt. Indien een moeder niet consequent reageert op het ongewenste gedrag van haar kind, ontstaat er een situatie van onderbroken variabele bekrachtiging: het ene moment – als de moeder tijd heeft voor het kind – wordt het kind voor het minste ongewenste gedrag gestraft, maar het andere moment – als de moeder bezig is met andere dingen – kan het kind onopgemerkt of ongestraft het afgekeurde gedrag stellen, waardoor het toch af en toe beloond wordt. Hierdoor wordt het ongewenste gedrag zeer resistent tegen uitdoving. Het belang van consequent en consistent reageren op je kind in de opvoeding is hiermee duidelijk aangetoond. Een opmerking die in dit opzicht gemaakt dient te worden is dat differentiële bekrachtiging de uitdovingsprocedure kan versnellen. Hierbij wordt de bekrachtiging van gewenst gedrag gecombineerd met uitdoving (eventueel bestraffing) van ongewenst gedrag. Ook in de strafrechtelijke context dient dus aandacht uit te gaan naar de bekrachtiging van gewenst gedrag, naast de bestraffing van ongewenst gedrag.

4.4.5 *Bestrafing als manier om gedrag te beïnvloeden*

Zoals reeds werd gezegd, verwijst bestraffing naar procedures die leiden tot een daling van de frequentie of probabiliteit van een gedrag door iets negatiefs toe te dienen (positieve straf), een positieve stimulus weg te nemen (negatieve straf), of te zorgen dat een positieve stimulus uitblijft (negatieve straf). Over de effectiviteit en wenselijkheid van straf als middel om gedrag te veranderen bestaat een grote controverse. Ook Thorndike merkte reeds op dat straf geen effectieve methode is om betekenisvolle en langdurige veranderingen in het gedrag te bewerkstelligen. Bestrafing kan evenwel toch effectief zijn, maar dan moet het volgens een aantal principes verlopen.

Voorwaarden voor bestraffing

Net zoals bekrachtiging is ook bestraffing gevoelig voor de *contiguiteit* tussen het gedrag (R) en de straf (Sr). Uit vele experimenten is gebleken dat het effect van bestraffing groter is als de tijd die verloopt tussen het ongewenste gedrag en de straf zo kort mogelijk is. In de strafrechtelijke context wordt naar deze voorwaarde verwezen als de *voorwaarde van onmiddelijkheid* (van der Laan & Slotboom, 2002). In de huidige justitiële praktijk is er van onmiddellijke bestraf-

fing echter geen sprake. Integendeel, doorlooptijden van een half jaar of langer zijn eerder regel dan uitzondering (van der Laan & Slotboom, 2002). Moffitt (1983) verwijst in dit opzicht naar de mogelijkheid om de arrestatie door de politie al als bestraffing te laten gelden, in afwachting van de eigenlijke straf. Vervolgens is het zo dat bestraffing vooral effectief is indien bij de *eerste bestraffing een intense aversieve prikkel* wordt gebruikt. Als men initieel lichte straffen toedient en die gradueel opbouwt, kan de persoon/het dier geleidelijk wennen aan de zwaarte van de straf, waardoor die minder invloed zal hebben dan wanneer vanaf de eerste keer een zware straf werd toegediend. Uiteraard zijn hier tegen ethische bezwaren te maken. Belangrijk is het bepalen van een straf die *zwaar genoeg* is en daarmee te beginnen. In het strafrechtelijk systeem is het uiteraard moeilijk te beginnen met een zware straf gezien dit in strijd is met het strafrechtsprincipe van proportionaliteit. Er werd overigens aangetoond dat de strafgrootte pas een afschrikwekkend effect heeft als de pakkans groot genoeg is (Grasmick & Bryjak, 1982; vermeld in Hessing & van Koppen, 2002).

Dit brengt ons bij de voorwaarde van de *strafzekerheid*. In de strafrechtelijke context wordt dit benoemd als de *voorwaarde van onvermijdelijkheid* (van der Laan & Slotboom, 2002). Experimenteel onderzoek heeft aangetoond dat het ongewenste gedrag afneemt, naarmate de zekerheid omtrent strafoplegging toeneemt. Idealiter zou men elke keer als iemand ongewenst gedrag vertoont, moeten straffen (continu bestraffingschema). Bij straffen in een justitiële context is dit echter niet evident. De kans om opgepakt te worden is klein, en de kans om uiteindelijk een straf opgelegd te krijgen nog kleiner. Bovendien wordt delinquent gedrag beloond als het niet bestraft wordt. Immers als een dader niet wordt opgepakt, blijft iets negatiefs uit (negatieve bekrachtiging). Daarbovenop is er vaak ook nog een positieve bekrachtiger aanwezig, bijvoorbeeld de geldelijke of materiële opbrengst van een delict. Er is dus sprake van een zwak variabel strafschaam (slechts weinig gestraft) en een sterk variabel bekrachtigingschema (vaak bekrachtigd). Onder deze omstandigheden wordt uitdoving van het ongewenste gedrag zeer sterk bemoeilijkt. Bij het opleggen van bepaalde regels of grenzen is het dus uitermate belangrijk dat controle mogelijk is. Het heeft geen zin om een gedrag te verbieden als je het vervolgens toch niet kan controleren. Vanuit dit oogpunt is het beter om te focussen op een beperkt aantal ongewenste gedragingen die men absoluut wil terugdringen, zodat men die gedragingen goed kan controleren (en de strafzekerheid voor dergelijke gedragingen dus groter is), in plaats van globaal de naleving van alle regels na te streven, waardoor nergens een degelijke controle mogelijk is.

Aangezien mensen gewend geraken aan stimuli (habituatie), en dus ook aan straffen, dient er *variatie in de bestraffingsmogelijkheden* te worden nagestreefd (van der Laan & Slotboom, 2002). Aan deze voorwaarde is (althans in de Nederlandse situatie) volgens de auteurs de laatste decennia tegemoet gekomen door het invoeren van taak- en leerstraffen.

De *aanwezigheid van signalen (discriminatieve prikkels) voor bestraffing* kan ook een belangrijke impact hebben op de effectiviteit van de straf. Indien vooraf duidelijke cues aanwezig zijn die aangeven of zal gestraft worden of niet, zal de straf minder effectief zijn. In het geval men uit de signalen kan opmaken dat de bestraffingsprocedure van kracht is, zal men immers het te onderdrukken gedrag niet stellen. Wanneer duidelijk is dat er niet gestraft wordt, doet men gewoon zijn zin. Denken we hierbij aan de flitscamera's. De bedoeling is om algemeen snelheidsovertredend gedrag tegen te gaan. Door de visuele aanwezig-

heid van de flitscamera's passen de meeste autobestuurders echter enkel hun rijstijl aan indien ze een camera zien staan.

Wanneer men gedrag wil bestraffen, is het nodig ook oog te hebben voor de positieve bekrachtigers die het gedrag instandhouden. Vaak is het zo dat ongewenst gedrag veel voordelen oplevert. Het is dan ook belangrijk om bij het bestrijden van ongewenst gedrag, naast de bestraffing ervan, ook de mogelijkheid te bieden om de bekrachtigers te bereiken op een alternatieve, positieve manier en dit te stimuleren. Indien een jongere een winkeldiefstal pleegt, is het niet alleen nodig dit ongewenst gedrag te bestraffen, maar zou het ook een goede zaak zijn de jongere in kwestie aan een job te helpen, zodat hij op een gewenste manier dezelfde bekrachtiger (vb. geld, of het gestolen goed, vb. een mp3-speler) kan bereiken.

Het is veelvuldig aangetoond dat een groter effect kan bekomen worden indien het *bestrafen van ongewenst gedrag gecombineerd wordt met het belonen van ander, gewenst gedrag*. Hermans et al. (2007) wijzen er in dit opzicht op dat bestraffing enkel duidelijk maakt welk gedrag ongewenst is, terwijl de bekrachtiging aangeeft welk gedrag wel gewenst is. Vandaar dat in het jeugdstrafrecht naast straffen voldoende aandacht dient uit te gaan naar bekrachtiging van positief gedrag. Taakstraffen en leerstraffen zijn in dit opzicht een stap in de goede richting. Hierbij is het dan wel belangrijk dat tijdens de taak- of leerstraf expliciet wordt bekrachtigd en dat dit ook systematisch deel uitmaakt van het programma (zodat het niet afhangt van de goodwill van de begeleider of er bekrachtigd wordt of niet).

Cognitieve factoren bij bestraffing

Hoewel dit strikt genomen niet tot de bespreking van de operante conditionering behoort, stipuleren we, omwille van het belang in deze context, toch ook de cognitieve factoren die een rol spelen bij gedragsbeïnvloeding.

Een belangrijke cognitieve factor bij bestraffing is het vooraf waarschuwen (Aussems & Zwaan, 1991). Als kinderen/jongeren/volwassenen weten welk gedrag niet toegelaten is en welk gedrag wel, wordt de effectiviteit van bestraffing bevorderd. Hierbij is het van kapitaal belang dat duidelijk wordt aangegeven wat gewenst en ongewenst gedrag is; dubbelzinnigheid moet ten allen tijde vermeden worden. In het algemeen moet er dus voldoende aandacht uitgaan naar het *vooraf duidelijk formuleren en communiceren van het gedrag dat men wenst en niet wenst* (in welke context ook: op school, in de jeugdbeweging, in een gezin, in de samenleving etc). Dit is een voorwaarde die evident lijkt, maar het niet is. Er wordt vaak van uitgegaan dat kinderen/jongeren/volwassenen wel weten welk gedrag gewenst en ongewenst is en dat dit niet expliciet moet gecommuniceerd worden. Dit is echter niet steeds zo. In een multiculturele samenleving heeft iedereen eigen gewoonten en gebruiken, en mogelijk ook eigen normen en waarden. Vandaar dat het belangrijk is om duidelijk te formuleren en te communiceren, met een taal afgestemd op de ontvanger (geen al te moeilijke taal als je met jongeren spreekt), wat kan en niet kan. Ook in het bijzondere geval van de wetgeving kan op dit vlak nog meer moeite gedaan worden om helder en duidelijk de communicatie te richten op een zo breed mogelijk publiek.

Bovendien zal, volgens Parke (1969, 1970; vermeld in Bol, 1995), het aanbieden van een cognitieve structuur ertoe bijdragen dat een verbod op lange termijn wordt nageleefd. Het is dus belangrijk dat, bij het opleggen van regels in het

algemeen en wetten in het bijzonder, voldoende wordt toegelicht wat het belang of de reden is van de regel of de wet.

Naast het ondubbelzinnig stellen van de grenzen (wat mag en niet mag) en het toelichten waarom, is het wenselijk ook duidelijk te *wijzen op de gevolgen van overtreding, d.i. welke straf verwacht kan worden* (en wat daarvan de gevolgen zijn op lange termijn, vb. een strafblad kan het vinden van een job bemoeilijken). Dit kan bijdragen tot een volledig geïnformeerde rationele keuzeafweging van verschillende gedragsalternatieven. Immers, als men niet weet wat de gevolgen zijn van een winkeloverval kan men geen adequate inschatting maken van de kosten van het gedrag. Uiteraard is het in een strafrechtelijke context moeilijk op voorhand precies te verkondigen wat de straf is die bij een bepaald delict hoort, gezien situationele en persoonlijke factoren hierin mee kunnen spelen, maar meer transparantie op dit vlak lijkt wenselijk.

Een volgende belangrijk factor is het *geven van uitleg tijdens de straf* (Aussems & Zwaan, 1991). Indien bij de bestraffing wordt verwezen naar de reden ervan, bevordert dit immers de perceptie van causaliteit en zo het begrip. Het tijdsinterval tussen het ongewenste gedrag en de straf kan op die manier (ten dele) overbrugd worden. In de literatuur met betrekking tot de effectiviteit van straffen in een justitiële context wordt in dit opzicht verwezen naar de *voorwaarde van begrijpelijkheid*. Een mogelijke manier om de begrijpelijkheid te vergroten is dat de rechter bij het uitspreken van de straf expliciet verwijst naar de verbinding tussen het gestelde ongewenste gedrag en de opgelegde straf. Uit een onderzoek van Klooster, van Hoek en van 't Hoff (1999) naar de strafbeleving van allochtone jongens blijkt dat Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse jongeren vaak met gevoelens van onbegrip achterblijven na een veroordeling. Eggermont (1999) rapporteert gelijkaardige bevindingen na vier kwalitatieve onderzoeken met in totaal 170 jongeren van 9 tot 24 jaar van verschillende afkomst, achtergrond en delictgeschiedenis. Bovendien vond Eggermont dat enkel de jongeren die hun straf volmondig als terecht¹³ en redelijk¹⁴ beoordeelden tevreden waren over de totale straf en van mening waren dat de straf effect had gehad. Het bevorderen van de begrijpelijkheid is dus een belangrijk aandachtspunt bij het bestraffen van delinquent gedrag.

Een verwante cognitieve factor is het nastreven van een *relatie tussen het gestelde ongewenste gedrag en de straf* (van der Laan & Slotboom, 2002 Bol, 1995). Zo kan een brandstichter beter in een brandwondencentrum gaan werken in het kader van zijn taakstraf dan eender welke gemeenschapsdienst uit te voeren.

Kenmerken van gestrafte en strafoplegger

In wat volgt bespreken we enkele kenmerken van de gestrafte en de strafoplegger die belangrijk zijn bij straffen.

Kenmerken van gestrafte

Bij het belonen en bestraffen van gedrag spelen bepaalde kenmerken van de betrokkene zelf ook een rol. Zo is de leeftijd van de betrokkene en daarmee samenhangend de cognitieve ontwikkeling van groot belang. Men zal jonge

¹³ 'Terecht' verwijst volgens Eggermont naar het inzicht in het eigen gedrag: het besef de regels te hebben overtreden, besef van de gevolgen van het verkeerde gedrag, besef van de eigen verantwoordelijkheid en inzicht in het ontstaan van het verkeerde gedrag.

¹⁴ Redelijk verwijst naar de aanvaarding van de straf: het besef dat de straf verdiend was, iets goedmaakte en paste bij het delict.

kinderen op een andere manier benaderen dan adolescenten. Waar bij jonge kinderen de nadruk ligt op het belonen en bestraffen van gedrag aan sich, dient bij oudere kinderen en adolescenten eerder de aandacht uitgaan naar het benadrukken van het belang van het naleven van regels in de samenleving; oudere kinderen hebben normaliter al enige zin voor moraliteit en zijn hierop aanspreekbaar. Dit onderscheid volgt uit de theorie van Kohlberg (1976) die stelt dat drie niveaus van *morele ontwikkeling* kunnen genoemd worden: het pre-conventioneel niveau, het conventioneel niveau en het postconventioneel niveau. Waar men in het pre-conventioneel niveau zijn gedrag voornamelijk zal bepalen op basis van de straf of beloning die erop volgt, groeit daarna stilaan het besef dat we in een sociaal systeem leven en we ons daarom, voor de goede orde en het welzijn van elkeen, aan bepaalde wetten moeten houden; dit is het conventioneel niveau. Personen die zich op het postconventioneel niveau van morele ontwikkeling bevinden zien dan weer de relativiteit in van normen en wetten. Dergelijke personen volgen niet blindelings de wet, maar bepalen hun gedrag op basis van universele waarden en principes. De morele ontwikkeling is in de theorie van Kohlberg gerelateerd aan de cognitieve ontwikkeling: hoe sneller iemand evolueert op cognitief vlak, hoe sneller hij/zij het conventionele niveau zal bereiken. Het is dus van belang om in het geval van een delinquente jongere een beeld te krijgen van zijn/haar moreel ontwikkelingsniveau om te bepalen waarop de klemtoon gelegd dient te worden bij het benaderen van de jongere. Hierbij dient evenwel opgemerkt dat indien men te maken heeft met een jongere die zich nog op pre-conventioneel niveau bevindt, het aangewezen is om interventies toe te passen die gericht zijn op het bevorderen van de morele ontwikkeling of gewetensvorming. Dergelijke interventies vallen onder de beleidslijn "Gewetensvorming en versterken binding" en worden hier dan ook niet verder behandeld.

De cognitieve ontwikkeling is niet enkel van belang omdat ze van invloed is op de morele ontwikkeling, maar ook omdat ze bepaalt in welke mate iemand kan vatten waarom iets verboden wordt. Het toelichten van de reden van bepaalde regels heeft enkel zin als de persoon in kwestie de uitleg begrijpt. Het is dus belangrijk om er zich vooraf van te vergewissen of iemands cognitieve mogelijkheden toereikend zijn om de uitleg over het waarom van een regel en een straf te begrijpen.

Verder kunnen *iemands voorgaande ervaringen met belonen en straffen* een invloed hebben op de effectiviteit van later volgende beloningen en straffen. Het proces van habituatie speelt hierin een rol. Denken we bijvoorbeeld aan een vader die zelden zijn stem verheft ten aanzien van zijn kinderen. Als op een bepaald moment de vader zich met sterke stem boos maakt tegenover zijn zoon, zal de zoon hier hoogst waarschijnlijk erg van onder de indruk zijn. Gaat het daarentegen om een vader die elke dag om de minste reden roept tegen zijn kinderen en boos wordt, dan zal het veel minder indruk maken op de kinderen als vader zich voor de zoveelste keer boos maakt. Identiek dezelfde reactie (stem verheffen en boos worden) kan dus een totaal verschillende invloed hebben afhankelijk van de voorgeschiedenis. Op dit vlak kunnen er ook culturele verschillen spelen. In de Antilliaanse cultuur is het heel normaal om je kind een paar rake klappen te geven als het stout is geweest (van San, 1998). Fysieke straffen zijn als het ware een manier om kinderen tot de orde te roepen. Als een kind geslagen wordt, beseft het dat het menens is. In de Nederlandse cultuur is hiervan nog amper sprake. De nadruk ligt hier vooral op pedagogisch verantwoord

straffen. Vanuit dit oogpunt is het dan ook niet verwonderlijk dat mondelinge reprimandes minder indruk maken op Antilliaanse dan op Nederlandse jongeren.

Belangrijk is ten slotte dat de persoon in kwestie *vatbaar is voor beloningen en straffen*. Nagin, Farrington en Moffitt (1995) stellen in dit opzicht dat *'life-course persistent'* delictplegers¹⁵ neuro(psycho)logische afwijkingen vertonen, waardoor ze moeilijker leren en dus ook minder vatbaar zijn voor straf¹⁶. De afwijkingen die het antisociaal gedrag veroorzaken zijn volgens deze opvatting tevens de reden dat deze ouders blijven recidiveren; immers, hun leerproces kent geen normaal verloop (zie ook Corrado, Cohen & Marino, 2003). Ook een onderscheid van Gray (1982) is in dit kader relevant. Hij onderkent twee gedragssystemen: een activatie- en een inhibitiesysteem. Het activatiesysteem (Behavioral Activation System) activeert gedrag na het krijgen van een beloning of het uitblijven van straf. Het inhibitiesysteem (Behavioral Inhibition System) remt gedrag af als reactie op het krijgen van straf of het uitblijven van beloning. Fowles (1988) stelt dat een slecht functionerend BIS de oorzaak zou kunnen zijn van een onvermogen om bepaald gedrag af te leren ook al wordt dat gedrag bestraft (wat het geval is bij recidiverende ouders). De theorie van Gray is evenwel niet deterministisch: interacties met de omgeving spelen een belangrijke rol. Volgens Mednick (1977, vermeld in Hessing & Donker, 2002) ten slotte bepaalt de mate waarin een kind angst ervaart na bestraffing, de mate waarin het leert of niet leert van de straf. Kinderen met een laag angstniveau leren volgens Mednick minder uit straf dan kinderen met een normaal angstniveau. Een laag angstniveau hangt samen met een laag activatieniveau van de neocortex.

Bij het belonen en bestraffen is het dus belangrijk rekening te houden met de leeftijd, de cognitieve en morele ontwikkeling van de betrokkene, de voorgaande ervaringen met beloningen en straffen en de mogelijkheid om te leren uit beloningen en straffen. Dit laatste aspect is evenwel moeilijk na te gaan, gezien hiervoor neurofysiologische metingen voor nodig zijn. Voor de praktijk heeft deze opmerking dus mogelijk nog weinig implicaties, maar omwille van het belang en voor de volledigheid vermelden we het toch.¹⁷

¹⁵ Moffitt (1993) onderscheidt als eerste *life-course persistent delictplegers* versus *adolescent-limited delictplegers*. De LCP ouders vertonen reeds van kleinsaf aan antisociaal gedrag. Dit antisociale blijft constant aanwezig in hun levensloop, al neemt het andere vormen aan doorheen de jaren. Vanaf de tienerjaren vinden dergelijke personen de weg naar de delinquentie en ze blijven recidiveren, ook in de volwassenheid. *Adolescent-limited delictplegers* zijn enkel actief tijdens hun tienerjaren en hernemen terug hun conventionele bezigheden als ze de jongvolwassenheid naderen.

¹⁶ Bij dergelijke neurologische deficiënties is de reactie van de omgeving van groot belang. Het optreden van interactie-effecten tussen bepaalde neurologische afwijkingen of deficiënties en de omgeving wordt aangeduid met de term "gen-omgevingsinteracties en -correlaties". In concreto heeft vb. een kind met ADHD dat opgroeit in een gezin waar men op een optimale manier omgaat met de problematiek meer kans op een positieve ontwikkeling dan een kind met ADHD dat opgroeit in een omgeving waar men geen oog heeft voor het probleem. Aangezien ADHD, door o.a. Moffitt (1995), gelinkt wordt aan delinquentie (van het *lifecourse type*), zou het eerste kind minder risico lopen op een criminele carrière dan het laatste. Vanuit deze redenering zou je de hypothese voorop kunnen stellen dat kinderen met neurologische afwijkingen, die gedragsproblemen tot gevolg hebben (vb. ADHD), die opgroeien in een Marokkaans gezin meer kans lopen op het stellen van delinquent gedrag dan als ze zouden opgroeien in een Nederlands gezin. Dit geldt echter enkel indien het zo is dat de gemiddelde Marokkaanse ouder minder goed omgaat met dergelijke problemen dan de gemiddelde Nederlandse ouder, wat niet zomaar gezegd kan worden. Wat sowieso wel aangetoond werd, is dat bepaalde neurologische afwijkingen de leerbaarheid verstoren, waardoor de persoon in kwestie dus minder goed (of niet) in staat is te leren uit straffen en beloningen. Dit brengt uiteraard de door ons gestipuleerde leertheoretische mechanismen in het gedrang.

¹⁷ Over de jongeren waarvoor in dit geval een aanpak moet worden uitgestippeld, zijn in dit kader een aantal opmerkingen te maken. Zo vernamen wij een aantal typische kenmerken van de betrokken jongeren waarover, in navolging van de genoemde elementen, iets te zeggen valt.

Kenmerken van strafoplegger

Een positieve relatie tussen straffer en gestrafte verhoogt de effectiviteit van een straf (Aussems & Zwaan, 1991; Bol, 1995). Om die reden is het belangrijk dat bij het straffen, in welke context ook, een goede verstandhouding wordt nastreeft. Zo blijkt dat een grotere legitimiteit van de politie een veelbelovende factor is in het reduceren van criminaliteit (Sherman & Eck, 2002).

Neveneffecten van bestraffing

Mogelijke neveneffecten van straf zijn sterke emotionele of zelfs agressieve reacties. Verder kan het gebeuren dat een straf niet alleen het ongewenste gedrag dat beoogd werd vermindert, maar dat ook ander, niet ongewenst gedrag onderdrukt wordt. Bij het stopzetten van straf is het mogelijk dat het ongewenste gedrag weer terugkeert. Dit kan ook het geval zijn indien straf uitblijft voor het-

Zo is bijvoorbeeld het gegeven dat de 2e generatie allochtone jongens gemiddeld genomen 14 jaar zijn geen zui-vere voor- of tegenindicatie voor de werkzaamheid van de leertheoretische mechanismen; de morele ontwikkeling van jongeren verloopt immers niet strikt volgens een leeftijdsgebonden patroon. Een jongen van 14 kan perfect nog in het preconventionele stadium zitten, wat hem vooral vatbaar maakt voor beloningen en straffen, maar kan zich ook al op conventioneel niveau bevinden, waardoor hij beter aanspreekbaar zal zijn op zijn morele verantwoordelijkheid. Sowiezo geldt wel dat hoe ouder iemand is, hoe groter de kans is dat hij een hoger moreel ontwikkelingsniveau heeft, maar ook dit is niet strikt; er zijn volwassenen die nooit verder dan de eerste fase van het conventioneel stadium geraken.

Waarschijnlijk is het bij de betrokken jongeren zo dat zij eerder een laag niveau van morele ontwikkeling hebben (dit is een vermoeden en dus onze excuses mocht dit een onjuiste hypothese zijn). In contact met dergelijke jongeren is het dus des te belangrijker steeds duidelijk, ondubbelzinnig en in eenvoudige taal te expliciteren wat de regels zijn, en – misschien zelfs nog belangrijker – wat de gevolgen zijn voor hen zelf van overtreding, ook op lange termijn. (Denken we, bijvoorbeeld, aan het feit dat vele jonge Marokkanen met een strafblad een heel normale toekomstdroom hebben: ze willen een goede job, een huis en een vrouw. Waar ze echter amper bij stilstaan is dat een strafblad het vinden van werk bemoeilijkt). Verder is het, in het algemeen maar ook en vooral bij jongeren met een beperkte morele ontwikkeling, van belang via beloning en bestraffing consequent aan te tonen welk gedrag gewenst is en welk niet. Zoals aangegeven, kan hierbij het best geopteerd worden voor een beperking van het aantal grenzen/regels dat men wil controleren. Een beperkte focus maakt immers een hogere pakkans (en dus bestraffingskans) mogelijk. Naast consequent bestraffen van ongewenst gedrag mag echter ook het belonen van gewenst gedrag niet uit het oog verloren worden. Hierbij dient ten stelligste te worden opgemerkt dat moet worden nagegaan bij de betrokken jongeren zelf wat zij als een beloning en als een straf ervaren. Immers, als een beloning of straf niet als zodanig wordt gepercipieerd door de betrokkene heeft het belonen of straffen geen zin. Ten slotte is het van belang bij deze doelgroep interventies te voorzien die de morele ontwikkeling stimuleren (deze zullen ongetwijfeld in het kennisfundament 'Gewetensvorming en binding' aan bod zijn gekomen). Indien jongeren een hoger moreel ontwikkelingsniveau hebben zullen ze immers vanzelf minder geneigd zijn delinquent gedrag te stellen (zie ook parameters van RKM 'onvoorwaardelijke immateriële kosten', 'gevoeligheid voor slachtofferkosten' en bevindingen Pogarsky et al., 2005 en Whright et al., 2004 op p 13).

Een ander contextgegeven waarover iets te zeggen valt, is de houding/binding tav de Nederlandse samenleving. Wij formuleren in dit kennisfundament de aanwijzing dat steeds een goede verstandhouding moet nastreeft worden tussen gestrafte en straffer, aangezien dit de effectiviteit van de straf ten goede komt. Op dit vlak zit het dus inderdaad niet mee als het gaat om jongens die zich niet verbonden voelen met de Nederlandse samenleving en al zeker niet met de overheid en het bevoegde gezag. Interventies die hier soelaas kunnen bieden zijn interventies gericht op het versterken van de binding (beleidslijn 2). Aangezien community-policing een effectieve aanpak blijkt te zijn, kan ook getracht worden de bevoegde agenten erop te wijzen dat ze op een niet-autoritaire, doch strikte wijze tewerk moeten gaan om zo het respect en vertrouwen van de jongeren te winnen. Dit is echter, zo beseffen ook wij, geen sinecure.

Overige contextgegevens, zoals vroegtijdig schoolverlaten, lage SEC status, voorgaande politiecontacten) vormen als zodanig geen tegenindicatie voor de effectiviteit van de leertheoretische mechanismen. Het is echter wel zo dat deze factoren om andere redenen een risico op (recidive van) delinquent gedrag met zich meebrengen. Dit wordt ook duidelijk in het rationele keuzemodel.

Het lijkt ons dan ook onontbeerlijk dat in de aanpak van Marokkaanse jongeren, naast de door ons genoemde mogelijkheden tot externe gedragsbeïnvloeding, eerst en vooral aandacht uitgaat naar interventies die gericht zijn op het versterken van de binding met de Nederlandse samenleving, het verbeteren van de levensomstandigheden, het stimuleren van de morele ontwikkeling etc. Of meer concreet: zorg dat de jongeren hun opleiding afmaken of dat ze anders een stiel aanleren en werk vinden, voorzie in conventionele vrijetijdsbesteding, leer hun ouders Nederlands en biedt opvoedingsondersteuning (stel bv. in dergelijke gezinnen een 'casemanager' aan). Dit zijn slechts enkele voorbeelden van interventies die in onze ogen nuttig lijken. Ongetwijfeld zijn deze in de overige luiken uitgebreid aan bod gekomen. In die zin komen de andere twee beleidslijnen qua belangrijkheid in het beslissingsproces tot delinquent gedrag, ons inziens, voor het onze. Er dienen echter steeds duidelijke grenzen te zijn en daarbij is het noodzakelijk de werkzame leertheoretische principes in het achterhoofd te houden.

zelfde gedrag in een andere situatie. Men dient zich ook bewust te zijn van de mogelijkheid dat in de strafprocedure ook elementen van bekrachtiging zitten, waardoor het gedrag, paradoxaal genoeg, na het straffen toeneemt. Denken we aan een kind dat nooit aandacht krijgt van zijn of haar ouders, tenzij hij/zij gestraft wordt voor storend gedrag. In dergelijk geval kan het storend gedrag in frequentie toenemen omdat het niet enkel negatieve, maar ook positieve gevolgen heeft. Ten slotte is een laatste negatief effect van straf dat negatieve gevoelens kunnen ontstaan ten aanzien van de strafoplegger. Bestrafing is een onvoorwaardelijke prikkel (OP) die leidt tot angst (OR). Door klassieke conditionering kan degene die straf toedient een bron worden van angst of afkeer (VP).

4.4.6 Theoretische verklaringen voor operante conditionering

De orthodoxe behavioristen beschouwen het leren bij de operante conditionering als een versterking van de band tussen stimulus en respons, het leren van *S-R connecties* (cfr. Thorndike). De connectie wordt versterkt als er een beloning volgt op de gestelde respons. De beloning wordt in deze opvatting niet gezien als iets waarover men leert, maar iets waardoor men leert. Volgens de cognitieve visie van Tolman daarentegen leert het organisme niet vanwege de beloning, maar leert het iets over de relatie tussen het gestelde gedrag en de beloning. Door deze relatie komt een *R-Sr verwachting* tot stand en zal een bepaald gedrag gesteld worden met als doel een bepaald resultaat te bereiken. De discussie S-R versus R-Sr is nog steeds aan de gang.

4.4.7 Interacties tussen klassieke en operante conditionering: het twee-factorenmodel van Mowrer (1947)

We eindigen de bespreking van de operante conditionering met een theorie die veel invloed heeft gehad op de ontwikkeling van gedragstherapeutische methodes: de twee-factorentheorie van Mowrer. De twee factoren uit het twee-factorenmodel van Mowrer verwijzen naar de combinatie van een klassiek conditioneringsproces en een operant conditioneringsproces. Klassieke conditionering gaat over het leren van nieuwe betekenissen, van verbanden tussen prikkels. In de operante conditionering wordt een verband geleerd tussen gedrag en wat erop volgt. In de twee-factorentheorie worden beide leerprocessen gecombineerd om gedrag beter te begrijpen.

Oorspronkelijk was de theorie bedoeld als verklaringsmodel voor vermijdingsgedrag. Men had immers in proeven met dieren kunnen vaststellen dat ratten die blootgesteld waren aan een toon en een shock, en in een volgende fase in de mogelijkheid werden gesteld om aan de shock te ontsnappen (in de proef was dat door over een laag scheidingsmuurtje te springen), een stabiel vermijdingsgedrag vertoonden: wanneer de toon werd aangeboden sprongen de ratten over het muurtje. De vraag hierbij was uiteraard hoe het vermijdingsgedrag bekrachtigd werd wanneer het door niets gevolgd werd. Mowrer verwees hiervoor naar het samenspel van klassieke en operante conditionering: door klassieke conditionering kreeg de toon een andere betekenis; deze kondigt de komst van een shock aan en lokt hierdoor een voorwaardelijke angstreactie uit. Het ratje zal proberen deze vreesreactie weg te krijgen want de shock is een interne aversieve stimulus. Tijdens deze angstvallige probeerhandelingen zal het ratje per toeval over het muurtje springen en ondervinden dat daar geen shock meer is. Door

het conditionering zal het ratje uiteindelijk zodra het de toon hoort over het muurtje springen om zo de shock te vermijden. Anders gezegd, in de eerste fase leert het diertje een nieuwe betekenis voor de oorspronkelijke neutrale toon (door middel van klassieke conditionering), en in de tweede fase leert het hoe het met deze nieuwe situatie kan omgaan (door middel van operant leren). Zo geformuleerd kan de twee-factoretheorie van Mowrer toegepast worden op alle vormen van willekeurig gedrag (Mowrer, 1960). In de gedragstherapie wordt dit model frequent gebruikt voor het opstellen van functieanalyses. Hermans et al. (2007) zeggen hierover: “Gedrag kan gedefinieerd worden als een zinvolle reactie op een betekenisvolle situatie. Het begrijpen van welk gedrag dan ook vergt dus inzicht in wat de betekenis is van de situatie waarin het gedrag plaatsheeft en zicht op de zinvolheid, de functie of doelgerichtheid van het gedrag. Het operante paradigma vormt het kader bij uitstek waarin dit laatste, de zinvolheid van het gedrag, onderzocht kan worden. Het klassiek paradigma is dan weer een ideaal uitgangspunt om de betekenis te bestuderen van de context waarin dat gedrag plaatsheeft. Vertaald naar het bekende ABC-drieluik ‘antecedent-behavior-consequent’, helpt de operante component ons de doelgerichtheid van ‘B’ te begrijpen en maakt de klassieke component de betekeniscontext van dit gedrag inzichtelijk (A en C die het gedrag omgeven). Hieruit blijkt dat het twee-factorenmodel uitstekend geschikt is voor het opstellen van functieanalyses” (p. 152). Zo leren we bijvoorbeeld dat als vader zijn vinger op een dreigende manier in de lucht steekt tijdens een ruzie we enkele ogenblikken later een klap in ons gezicht krijgen. De dreigende vinger krijgt op die manier een bepaalde betekenis: hij kondigt een klap in het gezicht aan. Daarnaast leren we door ondervinding dat als we op het moment dat vaders vinger de lucht in gaat, onze mond houden en niks meer zeggen, hij zijn vinger afwendt en geen klap in het gezicht volgt. De klassieke conditionering zorgt ervoor dat we betekenis verlenen (dreigende vinger kondigt klap aan) en het operante aspect bepaalt hoe we omgaan met de geleerde betekenis (als we ophouden met praten, krijgen we geen klap in het gezicht).

4.5 Belonen en bestraffen in de praktijk

In wat volgt geven we enkele concrete voorbeelden van manieren om positief, gewenst gedrag te bevorderen en negatief, ongewenst gedrag te ontmoedigen.

4.5.1 Manieren om gewenst gedrag te stimuleren

Gewenst gedrag stimuleren kan, zoals gezegd, door iets positiefs te laten volgen op het gedrag, iets negatiefs weg te nemen of te zorgen dat iets negatiefs uitblijft.

Hermans et al. (2007) maken binnen de categorie van de *positieve bekrachtigers* het onderscheid tussen *primaire en secundaire bekrachtigers*, *materiële en sociale bekrachtigers*, en *extrinsieke en intrinsieke beloningen*. Secundaire bekrachtigers zijn, zoals reeds gezien, stimuli die op zich niet bekrachtigend zijn, maar een bekrachtigend effect krijgen omdat ze geassocieerd zijn met een primaire bekrachtiger. Het gebruik van token economy programma's is een voorbeeld van een manier om gewenst gedrag op een secundaire manier te bekrachtigen. Materiële bekrachtigers voor een jongere kunnen bijvoorbeeld zijn een cd, een

ticket voor een concert, een gsm etc. Daarnaast blijken sociale bekrachtigers ook zeer effectief (zoals vermeld in Hermans et al., 2007). Het geven van aandacht en complimenten contigu op het stellen van bepaald gedrag kan dat gedrag in frequentie doen toenemen. Extrinsieke beloningen zijn beloningen die van buitenaf worden toegevoegd (kunnen primair, secundair, materieel of sociaal zijn) en intrinsieke beloningen komen van binnenuit. Om stabiele gedragsveranderingen te bekomen moet gezorgd worden dat het gedrag intrinsiek belonend wordt. Matson en DiLorenzo (1984; vermeld in Bol, 1995) spreken in deze context coverte bekrachtigers, die bijvoorbeeld de vorm aannemen van positieve zelfevaluaties; men is dan tevreden over het eigen gedrag. Matson en DiLorenzo voegen aan de reeds genoemde positieve bekrachtigers nog het in het vooruitzicht stellen van geliefde bezigheden toe.

Men kan ook iets *negatief wegnemen* of zorgen dat iets *negatief uitblijft* na het stellen van het gewenste gedrag.

Zoals reeds aangehaald bij de varianten van klassieke conditionering is het ook mogelijk dat geleerd wordt door anderen te imiteren (*sociaal leren of modelling* genoemd). Hiervan kan men gebruik maken wanneer men gedrag wil stimuleren. Zo kan een leerkracht een leerling prijzen voor het feit dat hij/zij goed luistert en meewerkt. Dit zal ongetwijfeld een invloed hebben op sommige andere leerlingen die ook streven naar goedkeuring van de leerkracht.

4.5.2 Manieren om ongewenst gedrag te ontmoedigen

Ongewenst gedrag ontmoedigen kan, zoals gezegd, door iets negatiefs te laten volgen op het gedrag, iets positiefs weg te nemen of te zorgen dat iets positiefs uitblijft na het gestelde ongewenste gedrag.

Het toedienen van farmaca die een aversieve werking hebben zodra men het verboden gedrag toch stelt, is een voorbeeld van een *positieve straf*. Dit kan een nuttige behandeling zijn voor iemand die van zijn rook- of alcoholverslaving af wil. Het toedienen van elektroshocks of het geven van lijfstraf zijn controversiële positieve straffen die nog maar zelden worden toegepast. Het geven van een berisping (door ouders, leerkrachten, een politieagent etc.) daarentegen is een vaak voorkomende straf (voor zover je weet dat dit als een straf wordt ervaren door de ontvanger). Overcorrectie is ook vorm van positieve bestraffing. Hierbij moet iemand de ongewenste situatie herstellen en daarbovenop nog een bepaald wenselijk gedrag vertonen. Een taakstraf voor een delinquent kan beroep doen op overcorrectie: niet alleen moet de aangebrachte schade hersteld worden, maar ook nog een aantal extra uren gemeenschapsdienst uitgevoerd. Bij coverte sensitizatie past men de procedure van bestraffing toe, maar op denkbeeldig niveau. De betrokkene moet zich verbeelden dat hij het ongewenste gedrag vertoont. Daarna krijgt hij de opdracht aan iets onaangenaams te denken. Het doel is dat op den duur het ongewenst gedrag zelf als onprettig zal worden ervaren. Bij de behandeling van seksueel delinquenten is dit een effectieve methode gebleken.

Een bekende en veel gebruikte manier van *negatieve bestraffing* is isolatie of time-out. Hierbij wordt contingent op een bepaald gedrag de persoon die ongewenst gedrag heeft vertoond uit de situatie weggenomen en in een kamer geplaatst waar hij/zij verstoken is van alle mogelijke vormen van bekrachtiging. Dit is wat ouders doen als ze hun kind in de hoek zetten nadat het stout is geweest. Het is evenwel belangrijk er zich van te vergewissen dat er effectief geen

bekrachtigers in de buurt zijn. Een meer algemene vorm van dit principe is response cost, waarbij contingent op een bepaald gedrag een privilege of een belangrijk bezit wordt weggenomen; het ongewenste gedrag gaat dan ten koste van het geliefde goed. Op strafrechtelijk niveau kan een vrijheidsstraf beschouwd worden als een extreme vorm van time-out en een geldboete als een voorbeeld van response cost.

Ten slotte kan men de *bekrachtigers van het ongewenst gedrag wegnemen (uitdoving)*. Dit leidt echter tot een langzamere uitdoving van het probleemgedrag dan positief straffen en kan aanvankelijk een tegengesteld effect teweegbrengen ('extinction bursts'). Denken we bijvoorbeeld aan een leerkracht die het storend gedrag van een kind in de klas negeert. De bekrachtiger (aandacht van de leerkracht) blijft hier uit. Bij verzadiging wordt het ongewenst gedrag voortdurend positief bekrachtigd totdat het gedrag door oververzadiging vanzelf afneemt. Denken we aan een jongen die altijd lang wil opblijven. Volgens de verzadigingsprocedure laat men de jongen gedurende een periode elke dag zo laat opblijven als hij wil, tot hij zelf ondervindt dat het te vermoeiend is (het positieve blijft uit) en hij gewoon behoefte heeft aan nachtrust.

Ook bij het onderdrukken van ongewenst gedrag kan men gebruik maken van het principe van *modelling*. Door één leerling een berisping te geven zullen andere leerlingen uit de klas mogelijk ook hun lesje leren.

In Bol (1995) wordt ten slotte het *herschikken van de omgeving* genoemd als manier om negatief gedrag onmogelijk of moeilijker te maken. Hij verwijst in dit opzicht naar een voorbeeld van Vought uit de klassfeer. Als een jongen steeds propjes schiet naar een bepaald meisje in de klas, kan de leerkracht de jongen op een plaats zetten van waar hij het meisje niet meer kan raken. Dergelijke maatregelen komen overeen met wat wij in paragraaf 3.1 situationele preventie hebben genoemd. In paragraaf 5.2 zullen verscheidene situationele preventietechnieken geëvalueerd worden.

4.6 Concrete aanwijzingen voor gedragsbeïnvloeding

Om af te sluiten herhalen we nog eens kort de belangrijkste aanwijzingen die we op basis van voorgaand literatuuroverzicht kunnen formuleren in het geval we regels willen opstellen en zorgen dat men zich aan deze regels houdt.

Eerst en vooral is het belangrijk dat vooraf duidelijk, ondubbelzinnig en in een taal afgestemd op de doelgroep geformuleerd en gecommuniceerd wordt welk gedrag gewenst is en welk gedrag ongewenst; wàt de regel is die niet mag overtreden worden.

Daarbij is het aangewezen om toe te lichten wat het belang of de reden is van de opgelegde regel.

Ook het geven van uitleg over de te verwachten gevolgen van overtreding en het belang ervan (op lange termijn) is wenselijk.

Wanneer de regel overtreden wordt, dient zo snel mogelijk gereageerd te worden.

De straf na een eerste overtreding dient zwaar genoeg te zijn.

De strafzekerheid na het stellen van ongewenst gedrag dient zo hoog mogelijk te zijn. (Om een betere controle en dus een hogere strafzekerheid na te streven kan men eventueel focussen op een beperkt aantal gedragingen die men absoluut wil terugdringen.)

Men dient hierbij zeker te zijn dat de toegediende straf ook effectief als een straf ervaren wordt door de gestrafte.

Tijdens het straffen dient uitleg gegeven te worden over het waarom van de straf.

De straf dient idealiter gerelateerd te zijn aan het gestelde ongewenste gedrag.

Er moet voldoende variatie zijn in de straffen.

Er mogen geen discriminatieve stimuli aanwezig zijn die aangeven dat er gestraft zal worden.

Het bekomen van de positieve bekrachtigers (die het ongewenst gedrag instandhouden) op een alternatieve, gewenste manier dient gestimuleerd te worden.

Bestrafen van ongewenst gedrag moet gecombineerd worden met bekrachtigen van gewenst gedrag.

Indien men positief bekrachtigt, moet men zeker zijn dat de beloning die gegeven wordt ook inderdaad als een beloning gepercipieerd wordt door de ontvanger.

Bovendien moet ook bij bekrachtiging van positief gedrag de tijdsduur tussen het gestelde gedrag en de bekrachtiging zo kort mogelijk zijn.

Indien dit niet mogelijk is, kan men gebruik maken van een mondelinge verwijzing naar de beloning die zal volgen en ook op het moment van de beloning zelf terugkoppelen naar het gewenste gedrag. Een andere optie is het gebruik van secundaire bekrachtigers.

Indien men een gedragsverandering op lange termijn nastreeft door middel van bekrachtiging, maakt men het beste gebruik van extrinsieke bekrachtiging die geleidelijk overgaat in intrinsieke bekrachtiging.

In het algemeen geldt dat de methode die het meeste garantie geeft op persistent en stabiel gedrag dat resistent is tegen uitdoving, als volgt verloopt: eerst het gedrag continu bekrachtigen/bestrafen en daarna overgaan op een onderbroken bekrachtigings/bestrafingsschema, waarbij de verhouding of het interval geleidelijk vergroot wordt.

Een belangrijke slotopmerking is dat men bij het belonen en bestraffen van een persoon rekening dient te houden met de leeftijd, de cognitieve en morele ontwikkeling van de betrokkene, de voorgaande ervaringen met beloningen en straffen en de mogelijkheid om te leren uit beloningen en straffen. Verder dient een positieve relatie tussen straffer en gestrafte te worden nagestreefd.

4.7 Besluit

Menselijk gedrag berust grotendeels op leren (al dan niet bewust). We leren onbelangrijke prikkels te negeren (cfr. “2. Niet-contingente aanbieding van een prikkel”), we leren voorspellen wanneer en waar belangrijke prikkels zullen voorkomen (cfr. “3. Klassieke conditionering: leren van betekenissen”) en we leren welk gedrag we moeten stellen om bepaalde prikkels te bekomen of te vermijden (cfr. “4. Operante conditionering: leren handelen in functie van consequenten”). Volgens de cognitieve visie wordt door klassieke conditionering de omgeving beter voorspelbaar; immers, door het verband dat geleerd wordt tussen bepaalde prikkels, weet men bij het percipiëren van de VP dat de OP in aantocht is. De operante conditionering wordt in diezelfde cognitieve opvatting beschouwd als een manier om meer controle uit te oefenen op de omgeving: door het leren van verbanden tussen gedrag en de consequenties ervan, leert

men onaangename prikkels in de toekomst te vermijden en aangename op te zoeken. In de operante conditionering zijn bekrachtiging en bestraffing belangrijke thema's, welke ook een centrale rol spelen in ons 'verhaal'. Na een literatuuroverzicht zijn we gekomen tot de formulering van een aantal concrete aanwijzingen voor al wie op een (leertheoretisch) verantwoorde manier bepaald gedrag wil stimuleren of ontmoedigen. Ook bij het straffen in een justitiële context dient aan deze principes voldoende aandacht gegeven te worden, gezien hun werkzaamheid verankerd is in een goed uitgebouwde en experimenteel onderzochte theorie.

In de volgende paragrafen bekijken we verscheidene interventies die worden gebruikt om ongewenst, delinquent gedrag te verminderen en evalueren ze op hun effectiviteit. Daarbij zullen we regelmatig terugkoppelen naar de werkzame principes die de leertheorie ons aanreikt.

5 Effectevaluaties van bestaande projecten ter preventie van (recidive) van crimineel gedrag binnen de beleidslijn "Grenzen stellen"

In de voorgaande paragrafen hebben we aangehaald hoe de beslissing tot crimineel gedrag tot stand komt op basis van het rationele keuzemodel van Hessing en Elffers (2002), en wat de werkzame principes zijn, vanuit leertheoretisch perspectief, bij het (belonen en) bestraffen van gedrag. Hier bekijken we welke concrete maatregelen worden genomen ter preventie van (recidive van) crimineel gedrag in die categorieën die we behandelen in het luik "grenzen stellen", en wat de effectiviteit is van de maatregelen. De categorieën, bepaald op basis van het rationele keuzemodel van Hessing en Elffers (2002), zijn "vergroten van de onvoorwaardelijke materiële kosten", "reduceren van de onvoorwaardelijke materiële baten" en "verhogen van de voorwaardelijke kosten". Bij de bespreking van de maatregelen en de effectiviteit ervan zullen we terugkoppelen naar de werkzame principes die de leertheorie ons aanreikt met betrekking tot het (belonen en) bestraffen van gedrag. Voor interventies in de eerste en tweede categorie beroepen we ons op situationele preventietechnieken, zoals opgesteld door Cornish en Clarke (2003). Voor maatregelen in de laatste categorie zijn er eveneens enkele bruikbare situationele preventietechnieken te noemen, maar zullen ook de effectiviteit van politieke acties en strafrechtelijke interventies in het kader van recidivepreventie aan bod komen. Voor we echter tot de bespreking van de concrete maatregelen overgaan worden eerst enkele methodologische knelpunten gestipuleerd waarop we botsten in onze zoektocht naar effectevaluaties.

5.1 Vooraf: enkele methodologische knelpunten

Bij de bespreking van bestaande interventies willen we uiteraard weten of de aanpak al dan niet effectief is in het verminderen van criminaliteit; we willen duidelijkheid over de impact van de implementatie van een bepaalde interventie op de criminaliteit. Hiervoor is evaluatieonderzoek nodig van goede methodologische kwaliteit. In onze zoektocht naar effectevaluaties van bestaande interventies botsten we echter herhaaldelijk op een aantal methodologische beperkingen. Het ontbreken van een (gelijkaardige) controlegroep, statistische significan-

tietests en follow-up onderzoek zijn hiervan voorbeelden. Voor een bespreking van wat we dan wel onder “goede methodologische kwaliteit” verstaan, baseren we ons op Cook en Campell (1979, vermeld in Farrington, Gottfredson, Sherman & Welsh, 2002) die vier types validiteit onderscheiden.

Een eerste vereiste voor evaluatieonderzoek van goede methodologische kwaliteit is een hoge *interne validiteit*. Interne validiteit verwijst naar de vraag of veranderingen in variabele X (vb. meer politie op *hot spots*), veranderingen in variabele Y (vb. de geregistreeerde criminaliteit) tot gevolg hebben (Farrington et al., 2002), met andere woorden of de veranderingen in variabele Y te wijten zijn aan wijzigingen in variabele X. Er zijn een aantal zaken die het besluiten tot dergelijke conclusies bemoeilijken en dus de interne validiteit in het gedrang brengen. Farrington et al. (2002) illustreren dit aan de hand van een sprekend voorbeeld:

Veronderstellen we de hypothese dat closed-circuit television (CCTV) een daling van criminaliteit veroorzaakt. Om dit na te gaan zou men buurten zonder en met CCTV kunnen vergelijken voor wat betreft het aantal delicten. Indien men inderdaad vindt dat de buurt met CCTV minder criminaliteit kent dan de buurt zonder CCTV kan men hieruit echter nog niet besluiten dat dit te wijten is aan het gebruik van CCTV. Er kunnen namelijk tal van andere redenen zijn voor het gevonden verschil in criminaliteit. Zo is het mogelijk dat men buurten heeft geselecteerd die sowieso verschillen op vlak van criminaliteit. Een andere manier om de onderzoekshypothese te testen is in één bepaalde buurt de aanwezigheid van CCTV manipuleren en bijgevolg de criminaliteitscijfers in die buurt voor en na de aanwezigheid van CCTV te vergelijken. Ook dit is geen voldoende voorwaarde om tot causaliteit te kunnen besluiten. Immers, er kunnen meerdere alternatieve verklaringen aangehaald worden voor de daling van criminaliteit in die buurt. Zo is het mogelijk dat de daling te wijten is aan een tijdelijke intensievere patrouillering door de politie, of is de daling louter een voortzetting van een trend die al aanwezig was. Ook is het plausibel dat de CCTV net geïntroduceerd werd na een periode van uitzonderlijk hoge criminaliteitscijfers en is de daling van criminaliteit gewoon een terugkeer naar ‘normale’ waarden. Om met (meer) zekerheid te kunnen besluiten dat de vastgestelde daling in de criminaliteitscijfers veroorzaakt wordt door de invoering van CCTV is een vergelijkbare controleconditie nodig. Het gerandomiseerd experiment wordt doorgaans beschouwd als het beste onderzoeksdesign om causale hypothesen te toetsen, omdat het de meeste alternatieve hypothesen uitsluit. In ons voorbeeld zou men de stad kunnen indelen in verschillende blokken en daarbij in bepaalde, at random (op toevallige wijze) gekozen, blokken wel CCTV introduceren en in andere niet. Daarna zou men de criminaliteit kunnen vergelijken in de blokken met en zonder CCTV. Met dit design heeft men controle over het al dan niet gebruiken van CCTV en over de eventuele externe factoren die de criminaliteit kunnen beïnvloeden, aangezien de externe factoren gemiddeld genomen in de experimentele en controlecondities in dezelfde mate aanwezig zijn.

Bovengenoemde aspecten moeten we in het achterhoofd houden als we conclusies formuleren over het effect van een bepaalde interventie. Volgens Farrington et al. (2002) kunnen pas valide conclusies worden getrokken uit evaluatieonderzoek als er minimum sprake is van metingen van criminaliteit voor en na de

invoering van het programma in een experimentele en controleconditie. Het onderzoekstype dat bestand is tegen de meeste bedreigingen van interne validiteit, is het gerandomiseerd onderzoek, waarbij de betrokken eenheden op toevallige wijze aan een experimentele of controleconditie worden toegewezen. Naast een hoge interne validiteit, wordt goed methodologisch evaluatieonderzoek gekenmerkt door een hoge *constructvaliditeit*. Constructvaliditeit verwijst naar de mate waarin men de theoretische constructen die men wil meten (vb. criminaliteit) op een geschikte manier geoperationaliseerd heeft. Indien men zich bijvoorbeeld voor het meten van criminele activiteit enkel baseert op zelf-rapportages, is de constructvaliditeit beperkt. Operationalisaties die daarentegen gebaseerd zijn op officiële registraties van criminele feiten, interviews met objectieve observatoren en met bewoners van een wijk zelf aangaande de criminele activiteit in een bepaalde buurt, hebben een hogere constructvaliditeit. Er is nood aan officiële cijfers en onafhankelijke beoordelaars die blind zijn voor de conditie (Wasserman & Miller, 1998).

Ten derde is de *validiteit van de statistische conclusies* een belangrijk aandachtspunt. Dit type validiteit verwijst naar het waarheidsgehalte van het antwoord op de vraag “zijn X en Y gerelateerd?” (Farrington et al., 2002). Over de sterkte van de relatie tussen X en Y kan men conclusies formuleren op basis van de statistische significantie en het betrouwbaarheidsinterval dat men gebruikt heeft. Farrington et al. (2002) wijzen erop dat deze vorm van validiteit in het gedrang kan komen indien men ongeschikte statistische tests gebruikt, of indien de statistische kracht te beperkt is om effecten te vinden, bijvoorbeeld door te kleine steekproeven.

Wanneer men conclusies wil formuleren over de effectiviteit van een bepaalde interventie is ook de *externe validiteit* niet onbelangrijk. Hier gaat het over de mate waarin men de gevonden causale relaties kan generaliseren naar andere contexten, met andere personen, op andere tijdstippen. Immers, een bepaalde interventie kan effectief zijn wanneer die wordt toegepast in die specifieke context met die specifieke personen, maar is daarom niet algemeen effectief te noemen. Dit is wat Pawson en Tilley (1997) trachten op te vangen met de ‘*context-mechanism-outcome benadering*’. Deze benadering stelt centraal dat men oog moet hebben voor de werkzame mechanismen van een bepaalde interventie of maatregel, in een specifieke context. De ‘outcome’ of ‘uitkomstpatronen’ omvatten dan alle bedoelde en onbedoelde gevolgen van interventies, die volgen uit de activering van verschillende mechanismen in verschillende contexten. Deze benadering laat toe te verklaren waarom het implementeren van een bepaalde interventie in de ene context wel werkzaam is en in de andere niet: de werkzaamheid van de mechanismen is immers mede afhankelijk van de context waarin de interventie plaatsgrijpt (Pawson & Klein Haarhuis, 2005).

Wasserman en Miller (1998) wijzen er ten slotte op dat er systematisch aan *follow-up* gedaan moet worden als men een volledig beeld wil krijgen van de effectiviteit van een interventie. Immers, pas als de gevolgen op lange termijn van een bepaalde interventie gekend zijn, kan men degelijke uitspraken doen over het effect ervan.

Wanneer we op zoek gaan naar evaluatieonderzoek in de literatuur, komen we, zoals reeds gezegd, tot de vaststelling dat het niet evident is om onderzoek te vinden dat aan de maximale methodologische vereisten voldoet. Op vlak van de interne validiteit ontbreekt vaak een controleconditie; het enige wat men geme-

ten heeft is de criminele activiteit voor het implementeren van de maatregel en erna, of in bepaalde studies zelfs enkel erna. Indien er wel sprake is van een controleconditie, is deze vaak niet vergelijkbaar met de experimentele conditie, wat opnieuw een bedreiging is voor de interne validiteit; de gevonden verschillen in criminele activiteit in experimentele en controleconditie kunnen dan mogelijk te wijten zijn aan reeds bestaande verschillen tussen de condities. Een gerandomiseerd onderzoeksofzet komt men slechts sporadisch tegen, dus vaak zijn er potentieel storende variabelen aanwezig. Ook de constructvaliditeit is vaak beperkt omdat men zich voor het bepalen van het effect enkel op crimineel gedrag baseert op zelfrapportages. Wat de validiteit van statistische conclusies aangaat, stellen we vast dat niet alle effectmetingen gebruik maken van een statistische significantietest. Er wordt, bijvoorbeeld, enkel geconcludeerd dat de criminaliteit in een bepaald gebied met 15% gedaald is ten opzichte van een controlegebied. Een percentage alleen zegt echter niets over de significantie van de daling. Verder moeten we alert blijven en ons behoeden voor generalisaties van conclusies, want in effectevaluaties wijzen de onderzoekers ons niet steeds op de beperkte reikwijdte van de conclusies. Ten slotte moet er meer aan follow-up onderzoek gedaan worden om te weten of de effecten van de interventie al dan niet aanwezig blijven.

Na deze korte evaluatie wordt reeds duidelijk dat er nood is aan meer uniformiteit op vlak van de methodologische aspecten van effectevaluaties. Immers, zolang ieder onderzoeker er zijn eigen methode op na houdt om interventies te evalueren, kunnen we de conclusies van de verschillende onderzoekers niet naast elkaar plaatsen. In dat geval zouden we immers appels met peren vergelijken. Farrington et al. (2002) doen een stap in de goede richting door alle evaluatiestudies die betrokken zijn in de meta-analyse te onderwerpen aan éénzelfde toets van interne validiteit vooraleer conclusies te formuleren. Hiertoe hebben ze de *Maryland Scientific Method Scale* ontwikkeld, een vijfpuntenschaal om de interne validiteit van criminologische effectstudies te evalueren, grotendeels gebaseerd op het werk van Cook en Campbell (1979). In deze schaal zitten de verschillen in methodologische kwaliteit zoals besproken bij de paragraaf over interne validiteit vervat. Farrington et al. (2002) stellen dan dat het enkel geoorloofd is conclusies te trekken uit studies die minimum score 3 behalen op de Maryland SMS (metingen van criminaliteit voor en na de invoering van het programma in experimentele en controlecondities).

Bij de bespreking van studies dienen de conclusies met betrekking tot effectiviteit van een interventie of maatregel dus met enige voorzichtigheid gelezen te worden.

5.2 Situationele preventietechnieken

Na de bespreking van het rationele keuzemodel van Hessing en Elffers (2002) concludeerden we dat we binnen het luik “grenzen stellen” onze aandacht zouden richten op drie categorieën van interventies: interventies gericht op het verhogen van de onvoorwaardelijke materiële kosten, interventies gericht op het reduceren van onvoorwaardelijke materiële baten en interventies gericht op het verhogen van de materiële kosten. Interventies gericht op het versterken van de binding aan de samenleving, bevorderen van gewetensvorming, vergroten van de zelfcontrole, komen aan bod in de andere beleidslijnen.

Voor de bespreking van de interventies die tot doel hebben de onvoorwaardelijke materiële kosten te verhogen, de onvoorwaardelijke materiële baten te verminderen en (deels) de voorwaardelijke kosten te verhogen baseren we ons op technieken uit de situationele preventie. De situationele benadering van crimineel gedrag benadrukt het belang van de situatie, de context in het ontstaan van crimineel gedrag. Of zoals Felson en Clarke, de grondleggers van de situationele benadering, het bestaan ervan toelichten: “Individual behavior is a product of an interaction between the person and the setting. Most criminological theory pays attention only to the first, asking why certain people might be more criminally inclined or less so. This neglects the second, the important features of each setting that help to translate criminal inclinations into action.” (Felson & Clarke, 1998, p. 1). Het doel van situationele criminaliteitspreventie is dan ook door het veranderen van de context het aantal criminele feiten te reduceren (Brantingham & Brantingham, 2005). De achterliggende idee is dat men de opportuniteit en verleiding tot crimineel gedrag zoveel mogelijk tracht te beperken. Dit zien we ook als een manier van grenzen stellen. Vanuit leertheoretisch standpunt bekeken kunnen situationele preventietechnieken beschouwd worden als ingrepen aan de stimuluszijde: men voert veranderingen door aan de context, waardoor het moeilijker of makkelijker wordt om een bepaald gedrag te stellen, of men meer of minder in de verleiding komt om een bepaald gedrag te stellen. De strategieën en technieken om aan situationele criminaliteitspreventie te doen breiden nog steeds uit. Het meest recente situationeel preventiemodel is te vinden bij Cornish & Clark (2003). Zij stellen vijf grote categorieën van situationele technieken voorop om aan criminaliteitspreventie te doen:

- technieken die de inspanningen, nodig om crimineel gedrag te kunnen stellen, verhogen (*increase the effort*)
- technieken die het risico op betrapping vergroten bij het stellen van crimineel gedrag (*increase the risks*)
- technieken die de beloning, volgend uit het delict, reduceren (*reduce the rewards*)
- technieken die provocaties (die de aanleiding kunnen vormen voor crimineel gedrag) verminderen (*reduce provocations*)
- technieken die het goedpraten van crimineel gedrag moeilijker maken (*remove excuses*)

Binnen de categorie “vergroten van onvoorwaardelijke materiële kosten” zullen wij enkele technieken die gericht zijn op het vergroten van de inspanningen die een potentiële dader moet leveren bespreken. Hoewel dit strikt genomen niet helemaal klopt – een grotere inspanning hoeft niet steeds een hogere materiële *kost* te betekenen – vinden we deze keuze toch geoorloofd, aangezien een hogere inspanning beschouwd kan worden als een hogere kost in het rationele keuzemodel. De kost is bovendien onvoorwaardelijk omdat die moet gemaakt worden, los van het al dan niet opgepakt worden, vandaar de classificatie onder “vergroten van onvoorwaardelijke materiële kosten”. De situationele preventietechnieken gericht op het verminderen van de beloning, volgend uit het delict sluiten perfect aan bij de categorie “verminderen van onvoorwaardelijke materiële baten” uit het rationele keuzemodel. We zullen ons bij de bespreking van dergelijke interventies dan ook baseren op de genoemde preventietechnieken van Cornish en Clarke (2003). Preventietechnieken die als doel hebben het risico te verhogen komen aan bod binnen de categorie “vergroten voorwaardelijke

kosten”, aangezien het verhogen van de pakkans er deel van uitmaakt. De overige twee categorieën (reduce provocations en remove excuses) worden niet verder besproken gezien ze bij geen van de drie aspecten die binnen de beleidslijn “Grenzen stellen” worden behandeld rechtstreeks aansluiten.

5.3 Interventies gericht op het vergroten van onvoorwaardelijke materiële kosten

Binnen deze paragraaf zullen effectevaluaties besproken worden van interventies met als doel de onvoorwaardelijke kosten te vergroten. Zoals reeds gezegd, zullen we deze categorie in ruime zin opvatten en ook maatregelen gericht op het bemoeilijken van delinquent gedrag in de bespreking meenemen. Drie technieken zullen op hun effect geëvalueerd worden: ‘target hardening’, ‘street closures’ en de invoering van de avondklok. Andere, eveneens relevante, maar niet in onderzoek geëvalueerde technieken worden kort vermeld.

5.3.1 Target hardening

De achterliggende idee van ‘target hardening’ (letterlijk vertaald ‘bemoeilijken van het doel’) is dat door eigendommen of goederen (huizen, appartementen, banken, winkels, auto’s, kluizen etc.) beter te beveiligen, deze minder makkelijk het doelwit zullen zijn van criminelen. Immers, als een huis beter beveiligd is, zal een potentiële inbreker meer moeite moeten doen om het juiste materiaal te vinden en te kopen dat de beveiliging kan doorbreken, waardoor die mogelijk van de inbraak afziet. Target hardening kan als *primaire preventiestrategie* gebruikt worden, dit wil zeggen het kan gericht zijn op het reduceren van criminaliteit in de algemene, totale populatie, maar ook als *secundaire preventiestrategie*, wanneer men bijvoorbeeld in risicobuurtten met veel criminaliteit extra aandacht schenkt aan de beveiliging van eigendommen.

Betere/veiligere sloten, deuren en ramen in een woonwijk

In een meta-analyse van Eck (2002) over de preventie van criminaliteit op plaatsen (‘residential settings’, ‘commercial settings’, ‘transport settings’ en ‘public settings’) wordt onder meer het gebruik van target hardening als preventiestrategie geëvalueerd. Eck betreft twee studies in zijn meta-analyse die het effect van betere/veiligere sloten, ramen en deuren in Engelse woonwijken evalueren. Beide studies zijn afkomstig van Tilley en Webb (1994) en hebben een score van 3 op de Maryland Scientific Method Scale (voor- en nameting van criminaliteit in een experimentele en controleconditie). In de eerste studie in Birmingham werd een daling van 59% vastgesteld wat betreft de inbraken na de verbeterde beveiliging van deuren en ramen. In de tweede studie (Groot-Brittannië) was er een daling van 90% in de experimentele conditie in vergelijking met een controleconditie. Verplaatsingseffecten werden in deze studies niet nagegaan. Eck verwijst naar een evaluatiestudie van Allat (1984) waarbij wel aandacht uitgaat naar de mogelijkheid van verplaatsingseffecten naar omliggende wijken na een verbeterde beveiliging van huizen in een bepaalde woonwijk. Ze voerde daartoe een voor- en nameting uit in de experimentele woonwijk, een nabijgelegen controlewoonwijk en een veraf gelegen woonwijk. Eén jaar na de verbetering van de beveiliging stelde ze een stijging van 9% van de inbraken in de experimentele

wijk, een stijging van 86% in de nabijgelegen controlewijk en een stijging van 76% in de verafgelegen controlewijk. Hieruit concludeerde ze dat mogelijk een verplaatsingseffect was opgetreden, maar dat het beperkt was in verhouding tot het globale positieve effect op de doelwoonwijk. Eck besluit op grond van de besproken studies dat target hardening effectief lijkt ter preventie van inbraken in huizen. Echter, aangezien er maar twee evaluatiestudies werden gevonden, besluit hij dat het voorbarig is om conclusies te formuleren (classificatie 'effectiviteit ongekend').

Kogelvrije ruiten in banken en postkantoren

In 'Geweld verslagen', een studie naar de preventie van geweld in het publieke en semi-publieke domein (van der Knaap, Nijssen & Bogaerts, 2006) worden de effecten van kogelvrije ruiten bij loketten in banken en postkantoren geëvalueerd. Van der Knaap et al. betrekken twee onderzoeksstudies in hun evaluatie. Uit een onderzoekstudie van Grandjean (1990) blijkt dat bij meer dan 300 Zwitserse banken overvallen 52% minder voorkwamen bij banken met kogelvrije bescherming dan bij banken zonder. Ook Ekblom (1987, 1988) rapporteert dalingen van overvallen van 55 tot 65% in Londense postkantoren. Ook na controle voor verplaatsingseffecten bleef de daling staande. Aangezien echter de methodologische kwaliteit van de studie van Grandjean te zwak was (SMS-score 2) en in de studie van Ekblom (SMS-score 3) geen significantietests werden gedaan, besluiten van der Knaap et al. dat er geen conclusies te trekken zijn over de effectiviteit van kogelvrij glas in banken en postkantoren (classificatie 'effectiviteit ongekend').

5.3.2 Sreet closures

Uit onderzoek blijkt dat gebieden die gemakkelijk toegankelijk zijn vaker het doelwit zijn van criminelen dan gebieden waar de indeling of opbouw van de straten de toegang bemoeilijkt (e.g. Wagner, 1997). Door het verkeer om te leiden of bepaalde straten ontoegankelijk te maken voor verkeer wil men dan ook de criminaliteit beperken. Eck (2002) suggereert daarbij dat het feit dat daders moeilijker kunnen vluchten in afgesloten woonbuurten een werkzaam mechanisme kan zijn van 'street closures'.

Eck (2002) voerde een meta-analyse uit met betrekking tot de effectiviteit van het afsluiten van straten op criminaliteit. Hij vond vijf onderzoeksstudies uit de Verenigde Staten die hierover rapporteerden (twee met SMS-score 2 en drie met SMS-score 3). Ter illustratie beschrijven we kort een onderzoek van Newman (1996) in Dayton, Ohio. In een groot woongebied met ongeveer 2000 huizen werd een aantal straten afgesloten zodat kleinere wijken ontstonden en je niet langer rechtstreeks door het woongebied kon rijden. Er werd een daling van de totale criminaliteit in het woongebied met 26% vastgesteld en een daling van 50% van de geweldsdelicten. Er werden geen significantietests uitgevoerd. Uit een vragenlijst afgenomen van de bewoners van het woongebied bleek dat meer dan de helft de indruk had dat de criminaliteit was gedaald. Ten slotte rapporteert Newman dat de waarde van de huizen in het woongebied steeg. Eck besluit op grond van deze en de andere studies dat het afsluiten van straten een *veelbelovende* strategie is ter preventie van criminaliteit.

5.3.3 *Invoering avondklok*

Het invoeren van een avondklok voor jongeren als manier om criminaliteit te voorkomen is een maatregel die meer en meer aan populariteit wint, voornamelijk in de Verenigde Staten (Fried, 2001). De motivatie voor een dergelijke maatregel is dat een avondklok de opportuniteit beperkt voor jongeren om illegale activiteiten te plegen door de tijd die jongeren in de late uren op straat doorbrengen zonder begeleiding te reduceren (Reynolds, Seydlitz, & Jenkins, 2000). Ook wordt verondersteld dat de invoering van een avondklok voor jongeren de kans om slachtoffer te worden van criminaliteit reduceert (Fried, 2001; Adams, 2003). Adams (2003) haalt verder de mogelijkheid aan dat de invoering van de avondklok voor jongeren ouders weer op hun verantwoordelijkheid en de nood aan supervisie van hun tiener wijst, en veronderstelt zelfs dat ze een sterkere gezinscohesie zou kunnen bewerkstelligen. De publieke opinie steunt deze maatregel, zo blijkt uit een telefonische enquête van Reynolds, Thayer en Reuffle (1996): in New Orleans zijn 81% van de ouders en 76% van de geïnterviewde tieners ervan overtuigd dat een avondklok effectief is in het reduceren van criminaliteit in hun stad. Of dat ook zo is, bekijkt Adams in een systematische review, die hij uitvoerde in opdracht van de Campbell Collaboration Crime and Justice Group. In deze review betreft hij enkel studies die minimum een voor-en nameting hebben uitgevoerd van de uitkomstvariabelen 'publiek onveiligheidsgevoel', officiële registraties van crimineel gedrag en officiële slachtofferregistraties, en ook statistische vergelijkingen (mogelijk) maken van de voor-en nameting. Uiteindelijk vindt hij tien evaluatiestudies die aan de genoemde criteria voldoen, allen uit de Verenigde Staten. Het gebruikte methodologisch onderzoeksdesign in de meeste effectstudies is evenwel zwak te noemen: er was geen sprake van randomisering en ook een (vergelijkbare) controlegroep ontbrak. De conclusies die volgen uit dergelijke evaluatiestudies dienen dan ook met voorzichtigheid te worden gelezen. Adams besluit, na review van de tien effectstudies, dat geen steun wordt gevonden voor de hypothese dat de invoering van een avondklok voor jongeren de criminaliteit doet dalen of het aantal jonge slachtoffers van criminaliteit vermindert. De studies laten consistent zien dat er geen verandering is met betrekking tot de criminaliteit voor en na de invoering van de avondklok. Als er toch een verandering wordt vastgesteld, gaat het bijna even vaak om een stijging als om een daling van criminaliteit. Deze laatste, tegenintuïtieve bevinding komt mogelijk voort uit een toevallige fout, een onderliggende derde variabele ('spurious correlation') of proactief politiewerk dat leidt tot meer aanhoudingen, aldus Adams. Met betrekking tot een verplaatsingseffect is er weinig consistentie. Op basis van Adams' systematische review kunnen we concluderen dat de invoering van de avondklok niet effectief is in het verminderen van criminaliteit. Ook Howell (2003) besluit op basis van een review van interventies met betrekking tot jonge delinquenten, dat de invoering van de avondklok geen effectieve manier is om de jeugdcriminaliteit te verminderen. Reynolds et al. (2000) reiken echter beperkte evidentie aan dat onder bepaalde omstandigheden (invoering gedurende korte termijn, zeer intensief en gelimiteerd in ruimte) het gebruik van de avondklok wel effect zou kunnen sorteren. Deze optie verdient het om verder onderzocht te worden.

5.3.4 Overige niet-geëvalueerde situationele preventietechnieken

Overige manieren om de inspanning voor het stellen van delinquent gedrag te vergroten, ons aangereikt door Cornish en Clarke, zijn het controleren van ingangen tot bepaalde faciliteiten (vb. enkel toegang met een elektronische kaart), het screenen van uitgangen en de beschikbaarheid van wapens of gereedschap bemoeilijken (vb. het verplicht maken van een wapenvergunning, het verbod op verkoop van graffiti-spuitbussen aan minderjarigen). Hoewel niet strikt in een van de categorieën onder te brengen zijn ook het verbod op verkoop van alcohol en drugs aan minderjarigen, het verbod op bendevoering en het plaatsen van paaltjes waar men niet mag parkeren voorbeelden van wettelijke ingrepen/maatregelen die delinquent gedrag moeten bemoeilijken. Hierbij dient evenwel opgemerkt dat een verbod pas effectief is als er ook controle is op de naleving ervan.

5.4 Interventies gericht op het reduceren van onvoorwaardelijke materiële baten

Cornish en Clarke (2003) stellen vijf types van interventietechnieken voor gericht op het reduceren van onvoorwaardelijke immateriële baten (voorbeelden van Cornish en Clarke, aangevuld met eigen voorbeelden):

- *Doelen verhullen* ('conceal targets'): bijvoorbeeld je auto niet op straat parkeren, maar in een garage, je gsm niet op een opvallende plek laten slingeren, maar hem in je handtas steken etc.
- *Doelen verwijderen* ('remove targets'): bijvoorbeeld de autoradio uit de auto nemen, telefooncellen die werken met telefoonkaarten in plaats van munten, parkeermeters met proton in plaats van munten, elektronisch betalen in de winkel stimuleren, kassa op geregelde tijdstippen leegmaken en geld naar een kluis brengen, cd's en dvd's niet in het hoesje laten zitten in de winkel etc.
- *Doelen identificeren* ('identify property'): bijvoorbeeld 'property marking' (cfr. supra), fiets of bromfiets laten graveren, auto laten registreren etc.
- *Markten verstoren* ('disturb markets'): bijvoorbeeld pandjeshuizen controleren ('monitor pawn shops'), vergunning voor straatverkopers verplicht maken ('license street vendors') etc.
- *Voordelen 'ontkennen'* ('deny benefits'): bijvoorbeeld snelheidsbumpers installeren (de toegelaten snelheid overtreden wordt dan nadelig op zich), plofkoffers (zo gaat de winst van een overval onmiddellijk verloren), 'SMS-bommen' (zo wordt het gestolen gsm-toestel vernietigd), graffiti direct overschilderen (zo kan de overtreder zijn werk niet meer bewonderen).

De enige preventietechniek waarover we onderzoeksbevindingen hebben gevonden is '*property marking*'. Bennett (2006) evalueert verscheidene technieken om inbraken in huizen te voorkomen, waaronder property marking. Hiervoor verwijst hij naar twee publicaties van Laycock (1985, 1991 — de laatste is een review van de resultaten van de eerste publicatie), waarbij in drie gebieden in South Wales een property marking-campagne wordt gelanceerd. Concreet werden property marking-stickers gratis uitgedeeld, deed de politie aan huisbezoeken voor verdere toelichting en werd een publiciteitscampagne gevoerd

voor de actie op televisie. Er waren geen controlezones, maar binnen de gebieden waren er wel individuele controles, in die zin dat sommigen wel deelnamen aan de actie en anderen niet (maar dit berustte dus op een persoonlijke keuze en werd dus niet door de onderzoeker gemanipuleerd). Twaalf maanden na de lancering van de campagne werd een daling van 40% van de inbraken vastgesteld bij de deelnemende bewoners, terwijl er bij bewoners die niet deelnamen een kleine stijging werd vastgesteld. Laycock (1991) geeft zelf aan dat de positieve bevindingen mogelijk aan andere factoren dan de property marking op zich te wijten zijn. Zo is het denkbaar dat de grote publiciteitscampagne voor het positieve effect heeft gezorgd. Ook is het mogelijk dat de gevonden verschillen tussen de deelnemende en niet-deelnemende bewoners (gedeeltelijk) te wijten zijn aan verschillen inherent aan de individuen, met andere woorden het zou kunnen dat de zogenaamde controlegroep net bestond uit de meer kwetsbare bewoners en de interventiegroep uit de minder kwetsbare bewoners. Op grond van deze evaluatie is het dus niet mogelijk te besluiten wat het effect is van property marking op de prevalentie van inbraken (effect ongekend).

5.5 Interventies gericht op het verhogen van voorwaardelijke kosten

In het rationele keuzemodel van Hessing en Elffers werden de voorwaardelijke kosten – de kosten die pas optreden als men ook effectief gepakt en bestraft wordt – bepaald door de gepercipieerde pakkans, de gepercipieerde strafgrootte en de waardering van de sanctie. Naast deze drie elementen, waarvan er twee (gepercipieerde pakkans en strafgrootte) stevast in de afschrikkingsliteratuur terugkomen, zijn bij bestraffen van ongewenst gedrag ook nog andere zaken van belang, zoals bleek uit het vorige paragrafen. We zetten de belangrijkste nog even op een rijtje alvorens de concrete evaluatie van de interventies aan te vatten.

Zoals we in paragraaf 4.6 aangaven, is het eerst en vooral belangrijk vooraf goed duidelijk te maken *wat de grenzen zijn* waaraan men zich moet houden en *waarom*, en wat de *gevolgen* zijn van grensovertredend gedrag. Dit is van belang bij het stellen van grenzen in elke context: een gezin, een school, een jeugdbeweging, een buurtwijk, een samenleving. Indien men een goed beeld heeft van wat toegestaan is en niet toegestaan, wat daarvoor de reden is, en wat de gevolgen zijn van ongehoorzaam gedrag, dan pas kan men een accurate inschatting maken van de (voor-en) nadelen van dat gedrag ('waardering van de sanctie' bij Hessing en Elffers). Hier dient men dus voldoende aandacht aan te schenken bij het stellen van grenzen. Wanneer we kijken naar preventieprojecten voor kinderen en jongeren, merken we dat bepaalde projecten dit inderdaad expliciet in hun uitvoering opnemen. Het 'Schooladoptieproject' is een voorbeeld van een project dat gericht is op het duidelijk stellen van geldende normen in onze samenleving. In veertien lessen, verspreid over twee jaar, gegeven aan kinderen van 10 tot 12 jaar, worden door een Schooladoptie-agent de volgende thema's behandeld: vandalisme, bureau HALT, diefstal en normvervaging, vuurwerk, verkeersregels, alcohol (verslaving), gokken, drugs, geweld, discriminatie, verkeer, openbaar vervoer en milieu (Ince, Beumer, Jonkman, & Vergeer, 2004). Eens de normen duidelijk gesteld zijn, is het van kapitaal belang de *naleving* ervan te *controleren*. Immers, als er geen degelijke controle is, creëren we een sterk variabel bekrachtigingsschema en een zwak (tot zeer zwak) variabel be-

straffingsschema; een context waarin de uitdoving van het ongewenste gedrag zeer moeizaam verloopt. Zoals ook eerder werd gesuggereerd is het om die reden beter om de aandacht te toe te spitsen op een aantal grenzen die men absoluut wil bewaken, zodat daarbij de strafzekerheid groter is. Ook onderzoek omtrent politieke acties bevestigt deze visie, zoals duidelijk zal worden later in deze paragraaf.

Als men ten slotte vaststelt dat de gestelde *regel overtreden* wordt, dient men zo snel mogelijk te *reageren*. Daarbij moet de strafmaat groot genoeg zijn en moet uitleg gegeven worden over het waarom van het straffen, zodat de begrijpelijkheid van de straf bevorderd wordt. Verder dient de straf gerelateerd te zijn aan het ongewenste gedrag en moet er voldoende variatie zitten in de straffen. Naast bestraffen van het ongewenste gedrag moet ook aandacht uitgaan naar het bekrachtigen van positief gedrag. Bovendien dient men ook het bekomen van de positieve bekrachtigers (die het ongewenste gedrag instandhouden) op een alternatieve, gewenste manier te stimuleren. Belangrijk bij belonen en bestraffen van gedrag is dat men nagaat wat voor de betrokken persoon als een beloning of bestraffing gepercipieerd wordt. Vanuit de leertheorie zijn dit de belangrijkste werkzame principes bij het bestraffen van gedrag.

In wat volgt zullen we eerst de effectiviteit van interventies bespreken die de controle op de naleving van juridische normen moeten bevorderen. Vervolgens komen evaluaties van verschillende strafrechtelijke interventies aan bod.

5.5.1 Interventies gericht op het verhogen van de pakkans

Cornish en Clarke (2003) geven bij deze categorie opnieuw vijf types van preventiestrategieën, met enkele voorbeelden, aan:

- *Bewaking uitbreiden* ('extend guardianship'): bijvoorbeeld voorzorgen nemen door niet alleen op straat te lopen 's avonds, altijd gsm mee te nemen, met burens af te spreken dat ze een oogje in het zeil houden als je weg bent etc.
- *Natuurlijke surveillance versterken* ('assist natural surveillance'): bijvoorbeeld straatverlichting verbeteren, defensible space design etc.
- *Anonimiteit reduceren*: bijvoorbeeld door het dragen van schooluniformen etc.
- *Gebruik van 'place managers', die verantwoordelijk zijn voor een bepaalde plaats*: bijvoorbeeld meerdere toezichters in een winkel, CCTV etc.
- *Formele surveillance versterken* ('strengthen formal surveillance'): camera's aan verkeerslichten, alarm installeren, veiligheidsagenten, metaaldetectoren etc.

In wat volgt, bespreken we de effectiviteit van CCTV en verbeterde straatverlichting in verschillende contexten, de effectiviteit van defensible space design en het gebruik van metaaldetectoren in een schoolcontext. Daarna wordt dieper ingegaan op de effectiviteit van politieke acties in de vermindering van crimineel gedrag.

CCTV in vier verschillende contexten

Closed-Circuit Television is een situationele preventietechniek waarbij bewakers in een kamer de beelden volgen die door camera's op verschillende plaatsen worden gemaakt. Indien de bewaker iets verdachts opmerkt of daadwerkelijk delinquent gedrag aanschouwt, kan hij de politie oproepen en naar de plaats

van het gebeuren sturen. Door het gebruik van CCTV wordt het risico om betrapt, opgepakt, herkend en dientengevolge gestraft te worden dus groter. In een meta-analyse van Eck (2002) worden evaluatiestudies betrokken van het gebruik van CCTV in verschillende contexten. Het effect van CCTV in *woongebieden* wordt door Eck geclassificeerd als *'ongekend'*, vermits er slechts één studie werd gevonden die bovendien van zwakke methodologische kwaliteit was (SMS-score 2) — de studie rapporteerde evenwel een daling van 79% van de inbraken. Ook over de effectiviteit van CCTV in *winkels* spreekt Eck zich niet uit ('effectiviteit ongekend') aangezien er maar één studie werd gevonden. Deze studie was evenwel van degelijke methodologische kwaliteit (SMS-score 3) en concludeerde, op basis van een evaluatie in 15 klerenwinkels, dat CCTV effectief was in het reduceren van diefstal als er iemand was die de beelden bekeek. Hieruit zou kunnen afgeleid worden dat het niet de camera op zich is die voor de daling van diefstal zorgt, maar het feit dat iemand de beelden volgt en zo dieven kan betrappen. Maar zoals Eck terecht opmerkt, is één studie te weinig om gefundeerde conclusies te trekken. Een volgende context waarin CCTV wordt geëvalueerd, is het (*openbaar*) vervoer. In Ecks meta-analyse worden twee publicaties besproken aangaande het gebruik van CCTV op de bus en in de Londense metro. De eerste rapporteert positieve resultaten, maar is van zwakke methodologische kwaliteit (enkel een meting van vandalisme na de installatie van CCTV). De andere studie rapporteert een daling van 11 tot 28% van de overvallen in de Londense metro ten opzichte van een vergelijkbaar controlemetrostation. Ook binnen deze categorie wordt het gebruik van CCTV in parkeergarages geëvalueerd. Hier worden zeven studies gevonden die consistent de hypothese steunen dat CCTV en bewaking voertuig gerelateerde criminaliteit reduceren. Aangezien verscheidene studies geen statistische significantietests hebben uitgevoerd, besluit Eck uiteindelijk toch dat het predikaat *'ongekend'* moet worden toegevoegd aan de effectiviteit van CCTV in de context van openbaar vervoer. Ten slotte wordt de effectiviteit van CCTV op *openbare plaatsen* nagegaan. Ook hier werden zeven evaluatiestudies weerhouden, waarbij de camera's in het centrum van steden in Groot-Brittannië (4), Schotland (2) en Cincinnati (1, Verenigde Staten) geplaatst waren. Er werden (verspreid over de verschillende studies) positieve effecten gevonden van CCTV op het aantal diefstallen van voertuigen, overvallen, diefstallen uit auto's, aanrandingen, geweldsdelicten, aantal politieoproepen en criminaliteit in het algemeen. Hoewel de evidentie in dit geval positief en consistent is, besluit Eck tot een *ongekend effect* omwille van het ontbreken van statistische significantietests in vrijwel alle studies. Hij merkt hierbij wel op dat dit vermoedelijk een onderschatting is van de effectiviteit van CCTV in openbare plaatsen.

Conclusie: De besproken evaluatiestudies in alle contexten rapporteren positieve effecten van het gebruik van CCTV ter reductie van delinquent gedrag. Aangezien de methodologische kwaliteit te zwak was, concludeerde Eck echter dat de effectiviteit van CCTV in woongebieden, winkels, (openbaar) vervoer en openbare plaatsen *ongekend* is. Dit is vermoedelijk een onderschatting van de effectiviteit.

Verbeterde straatverlichting op openbare plaatsen

Door betere straatverlichting zijn mensen (dus ook daders en slachtoffers) beter zichtbaar en is bijgevolg de kans dat je ongezien een delict kan begaan kleiner; immers je wordt sneller betrapt, herkend, de politie wordt sneller gewaar-

schuwd, en daardoor word je met meer kans opgepakt en gestraft. Daarnaast zorgt een betere verlichting er mogelijk ook voor dat er meer mensen de straat opgaan en de sociale controle op die manier vergroot (Welsh & Farrington, 2006). Eck (2002) bekijkt in zijn meta-analyse het effect van verbeterde verlichting op openbare plaatsen. Hij weerhoudt zeven studies, op één na (Schotland) allen afkomstig uit Groot-Brittannië, waarvan er vijf van zwakke methodologische kwaliteit zijn. Hoewel deze studies positieve effecten van verbeterde straatverlichting rapporteren op straatovervallen, criminaliteit ten aanzien van auto's en bedreigingen, kan op grond daarvan dus geen gefundeerde conclusie geformuleerd worden. De overige twee studies, beide van Painter en Farrington (1997, 2001), zijn wel van goede methodologische kwaliteit (SMS-score 4). In de eerste studie uit 1997 werden de effecten nagegaan van een verbeterde straatverlichting in een woonwijk in Dudley. Als uitkomstvariabelen werden evaluaties van buurtbewoners over de prevalentie en incidentie van criminaliteit in de buurt, over de samenhang in de buurt en de angst voor criminaliteit, en het aantal victimisaties in de buurt genomen. Er bleek een daling van 41% van de victimisaties per 100 huishoudens in de experimentele buurt, ten opzichte van een daling van 15% van de victimisaties in de controlebuurt. De daling in de interventiebuurt was statistisch significant en significant groter dan in de controlebuurt. Er werd geen evidentie gevonden voor verplaatsingseffecten (noch in de tijd, noch in de ruimte, noch van het doel). De studie uit 2001 verliep gelijkaardig, enkel werd er nog aan de uitkomstvariabelen een zelfrapportage toegevoegd van jongeren uit de woonwijk met betrekking tot de mate waarin ze betrokken waren bij geweld op straat. De resultaten uit deze publicatie zijn gelijkaardig. Zowel de rapportage van de buurtbewoners als van de jongeren tonen een significant positief effect aan van de verbeterde straatverlichting: de incidentie en prevalentie van criminaliteit daalde significant. De jongeren rapporteren bovendien significant minder betrokkenheid bij geweldsdelicten op straat dan voorheen. Painter en Farrington (1997) waarschuwen er evenwel voor dat men moet opletten om de positieve effecten van verbeterde straatverlichting te generaliseren naar andere contexten of plaatsen. Vervolgonderzoek van Welsh en Farrington (2006) brengt meer duidelijkheid over deze materie.

Conclusie: Eck besluit op grond van zijn meta-analyse dat het verbeteren van straatverlichting effectief is in het reduceren van criminaliteit.

Vergelijking effectiviteit CCTV en verbeterde straatverlichting in verschillende contexten

Welsh en Farrington voerden in 2006 twee systematische reviews uit om de effecten van CCTV en verbeterde straatverlichting in kaart te brengen. In hun reviews betrokken ze enkel evaluatiestudies die als focus een van de beide interventies hadden en waarbij de effecten van de interventie op instrumentele¹⁸ en geweldsdelicten¹⁹ werd gemeten. Verder moesten de evaluatiestudies van goede methodologische kwaliteit zijn (minstens SMS-score 3: voor- en nameting in interventie- en controleconditie) en moest het totaal aantal gevallen van criminaliteit voor de interventie in elk gebied groter zijn dan 20 (indien dat aantal lager zou zijn, is het immers moeilijk om significante effecten van de interventie

¹⁸ Door de auteurs 'property crimes' genoemd en omschreven als inbraken, delicten ten aanzien van voertuigen en diefstal.

¹⁹ Door de auteurs 'violent crimes' genoemd en omschreven als overvallen en aanrandingen.

vast te stellen). Er werden 31 studies weerhouden op basis van de inclusiecriteria: 19 publicaties over CCTV (14 uit het Verenigd Koninkrijk en 5 uit Noord-Amerika) en 13 publicaties over straatverlichting (5 uit het Verenigd Koninkrijk en 8 uit de Verenigde Staten). Welsh en Farrington willen de *effectiviteit* van beide strategieën vergelijken voor wat betreft de preventie van criminaliteit. Hiervoor werden de gevonden effectgroottes uit de verschillende studies met elkaar vergeleken. De auteurs besloten op grond van hun meta-analyse dat *beide strategieën effectief* zijn in het reduceren van criminaliteit: door de implementatie van CCTV daalde de criminaliteit in de experimentele zones gemiddeld gezien met 21% in vergelijking met de controlezones, voor de verbeterde straatverlichting ging het om een daling van 22%.

De 31 evaluatiestudies werden uitgevoerd in één van de volgende *contexten*: stadscentrum, woonomgeving, parkeerplaatsen of openbaar vervoer. In alle studies, op één na, werd een positief effect gevonden van CCTV en verbeterde straatverlichting op criminaliteit, met het grootste effect van het gebruik van CCTV op parkings. De uitzondering betrof de toepassing van CCTV in een woonomgeving. Hieruit blijkt dus dat beide strategieën in verschillende contexten effectief zijn, waarbij CCTV toegepast op parkings de koploper is. In deze laatste setting (parkings) levert de combinatie van beide technieken bovendien een significant bijkomend effect op, zo bleek uit een meta-analyse van vier studies, waarbij CCTV als primaire techniek en verbeterde straatverlichting als secundaire techniek geïmplementeerd werd, aldus Welsh en Farrington.

De auteurs merken verder ook op dat er een verschil is in effectiviteit met betrekking tot bepaalde *delicttypes*. Uit hun meta-analyses bleek namelijk dat CCTV en verbeterde straatverlichting effectiever zijn in het reduceren van instrumentele delicten dan geweldsdelicten. Op basis van deze vaststelling formuleren de auteurs dan ook het advies dat, indien men weinig budget heeft voor de implementatie van dergelijke technieken, men moet trachten na te gaan in welke buurten er veel instrumentele delicten plaatsvinden, zodat men gericht kan investeren in die gebieden.

Welsh en Farrington menen dat ze op basis van hun review geen harde conclusies kunnen trekken over mogelijke territoriale *verschuivingseffecten* van criminaliteit of de *diffusie van de voordelen* van de geïmplementeerde preventiestrategieën. De designs van de betrokken studies waren op dit vlak te zwak. Zo moet het design volgens de auteurs minimum een experimentele zone, een vergelijkbare, nabijgelegen controlezone en een vergelijkbare, verder afgelegen controlezone bevatten. Indien er sprake is van een daling van criminaliteit in de experimentele zone, een stijging in de nabijgelegen controlezone en een stagnatie in de veraf gelegen controlezone, is er sprake van een territoriaal verplaatsingseffect, aldus de auteurs. Indien de criminaliteit daalt in de experimentele zone en de nabijgelegen controlezone, maar constant blijft of stijgt in een verder afgelegen controlezone, kan besloten worden tot een verspreiding van de voordelen van de invoering van de preventiemaatregel.

Conclusie: Zowel de invoering van CCTV als het verbeteren van de straatverlichting blijken effectief in het reduceren van criminaliteit en dit in alle onderzochte contexten: een stadscentrum, een woongebied, parkings en openbaar vervoer, waarbij het effect het grootste is bij CCTV op parkings. De auteurs wijzen erop dat beide preventiestrategieën effectiever blijken te zijn in het reduceren van instrumentele delicten dan geweldsdelicten en adviseren op grond daarvan dat, in het geval men een beperkt budget heeft, men vooraf moet trachten verifiëren

waar er veel instrumentele delicten plaatsvinden om dan gericht dergelijke technieken te implementeren. Ten slotte menen de auteurs geen uitspraak te kunnen doen over eventuele verplaatsingseffecten omdat de designs van de betrokken studies hiervoor te zwak waren.

Defensible space design

Bij 'defensible space design' is de achterliggende idee dat men door bepaalde architecturale kenmerken potentiële daders minder mogelijkheden geeft om binnen te geraken en de kans vergroot om opgemerkt te worden. Bennett (2006) evalueert verscheidene technieken om inbraken in huizen te voorkomen, waaronder defensible space design. Hij beschouwt één studie van Armitage (2000) die de effecten van het Secure By Design-project evalueert (West Yorkshire), waarbij "the main element of the scheme was to design-out crime". Vanuit de publicatie wordt weinig informatie gegeven over het onderzoeksdesign. Een voormeting ontbreekt gezien het gaat om architecturale ingrepen bij nieuw gebouwde huizen. Er is dus enkel sprake van een nameting bij huizen betrokken bij het project en gelijkaardige huizen niet betrokken bij het project. Binnen het Secure By Design-project gaat de aandacht uit naar het maximaliseren van natuurlijke surveillance en sociale controle (vb. living hoger leggen zodat men uitkijkt op de straat), het realiseren van zo weinig mogelijk toegangspunten waarlangs een inbreker zou kunnen binnenkomen en het gebruik van stevig materiaal en alarminstallaties. Bij de nameting blijkt dat de onder huizen betrokken in het SBD-project significant minder inbraken voorkwamen. Omwille van het zwakke onderzoeksdesign en de beperkte evidentie (slechts één studie) kunnen echter geen harde conclusies worden geformuleerd m.b.t. de effectiviteit van defensible space design (effect ongekend).

Metaaldetectoren in school

Het veronderstelde werkzame mechanisme van een metaaldetector is evident. Door de metaaldetectie wordt gecontroleerd of iemand metalen voorwerpen bij zich draagt. Op deze manier worden personen die een pistool, mes of ander wapen dragen makkelijker gedetecteerd en kunnen wapengerelateerde delicten voorkomen worden. Een metaaldetector kan in verschillende contexten worden gebruikt. Wij evalueren hier het gebruik van een metaaldetector op school. We maken hiervoor gebruik van een review van schoolgerelateerde interventies voor het voorkomen van crimineel gedrag van Catalano, Arthur, Hawkins, Berglun en Olson (1998). Zij verwijzen slechts naar één publicatie (Ginsberg & Loffredo, 1993) die het gebruik van metaaldetectoren in New Yorkse 'high schools' evalueert aan de hand van zelfrapportage (vragenlijst) van studenten uit scholen met en zonder metaaldetectie. Concreet worden in scholen met metaaldetectoren studenten willekeurig geselecteerd en gecontroleerd door veiligheidsagenten met een metaaldetector. De resultaten laten geen verschil zien tussen beide groepen studenten voor wat betreft de rapportage van bedreigingen of betrokkenheid in gevechten. Ook zijn de rapportages van beide groepen studenten gelijk voor wat betreft de mate waarin ze de afgelopen 30 dagen een pistool, mes of ander wapen bij zich droegen. Wel is er een verschil in de zelfrapportages met betrekking tot de mate waarin ze een pistool, mes of ander wapen bij zich dragen op school: studenten uit de school met metaaldetectoren dragen maar half zo vaak een wapen bij zich dan de studenten uit scholen zonder metaal-

detectie. Uit deze evaluatie kan afgeleid worden dat een metaaldetector op school enkel effect heeft op de wapendracht op de school zelf, maar dat dit effect zich niet verspreidt naar andere contexten. Het onderzoeksdesign en het feit dat slechts één studie is gevonden laat het echter niet toe om harde conclusies te formuleren over de effectiviteit van metaaldetectoren in een schoolcontext (effectiviteit ongekend).

Politiële acties: evaluatie van acht gangbare hypothesen

Sherman en Eck (2002) noemen acht gangbare hypothesen over hoe politieke acties kunnen bijdragen tot de reductie van criminaliteit. Elk van deze hypothesen wordt vervolgens geëvalueerd aan de hand van relevante effectstudies. Wij overlopen de hypothesen en de evaluatie ervan aangezien het van belang is te weten welke, uit onderzoek gebleken, politieke acties effectief zijn in het verminderen van crimineel gedrag.

- 1 Een eerste, wijdverspreide hypothese is dat *meer politie* ('*meer blauw*') op straat de criminaliteit doet dalen. Om de juistheid van deze hypothese na te gaan hebben Sherman en Eck enerzijds het absolute effect en anderzijds het marginale effect van de aanwezigheid van politie geëvalueerd. Uit zes studies die het effect van totale afwezigheid van de politie in een bepaalde zone (ten gevolge van staking) onderzochten, bleek dat de criminaliteitscijfers in de betreffende zone onmiddellijk stegen. Ondanks het feit dat de interne validiteit van de studies beperkt was (vijf studies met SMS-score 2 en één studie met SMS-score 1) besluiten Sherman en Eck omwille van de grote effectgroottes toch dat totale afwezigheid van politie een stijging van criminaliteit tot gevolg heeft. Onderzoek naar de bijkomende effectiviteit van extra politieagenten leverde inconsistente en gemengde resultaten op. Op grond van evaluaties van de volgende hypothesen (cfr. supra) besluiten de auteurs uiteindelijk dat het louter toevoegen van agenten, zonder meer, *niet effectief* is.
- 2 De tweede hypothese over politieke is dat *sneller reageren op noodoproepen* resulteert in meer arrestaties en zo leidt tot minder criminaliteit. Sherman en Eck concluderen op basis van vijf evaluatiestudies dat het verkorten van de tijd nodig om op de plaats van de feiten te geraken *geen effect* heeft op het verminderen van de criminaliteit.
- 3 De derde aangehaalde hypothese is dat *random patrouilles* de criminaliteit doen dalen. De achterliggende idee hierbij is dat door de willekeurige manier van patrouilleren bij de burgers de illusie van alomtegenwoordigheid van de politie zal ontstaan. De drie publicaties die Sherman en Eck in hun meta-analyse betrokken konden echter *geen significant preventief effect* aantonen van random patrouilles.
- 4 Naast random patrouilles wordt verondersteld dat het *gericht patrouilleren op tijdstippen en plaatsen waar veel criminaliteit voorkomt* ('hot times policing' respectievelijk 'hot spots policing' genoemd) een positief effect zal hebben op de criminaliteit. Men gaat er hierbij van uit dat een grotere waakzaamheid in een beperkt, maar hoogactief gebied (en moment) de gepercipieerde pakkans in die gebieden en op die momenten zal verhogen, waardoor de criminaliteit zal dalen (op die plaatsen en momenten). De evidentie voor de effectiviteit van gerichte patrouilles is consistent en sterk: "While there is very little empirical support for the effectiveness of adding more police across the board, there is a consistent body of strong scientific

support for concentrating police patrols at places and times where crime is the most likely to occur. Patrolling low crime areas is unlikely to improve safety, but more patrolling in high crime places can be effective". Het heeft dus niet zozeer nut om zomaar het aantal politieagenten te verhogen. *Effectief* is extra agenten te laten patrouilleren op momenten en plaatsen waar zich de meeste problemen voordoen. Een review van Braga (2005) laat gelijkaardige resultaten zien. Braga betreft in zijn review enkel evaluatiestudies die gebruik maken van een gerandomiseerd design, d.i. waarbij de interventie- en controlecondities at random (op toevallige wijze) worden toegewezen aan de eenheden (SMS-score 5). Het gerandomiseerd design is het onderzoeksdesign dat de meeste bedreigingen van interne validiteit van de hand kan doen, omdat het gebruik maakt van voor- en nametingen, in experimentele- en controlecondities, waarbij de invloed van storende variabelen wordt beperkt doordat ze op een gelijkmatige manier over de experimentele en controlecondities zijn verdeeld. Braga houdt na zijn zoekactie vijf studies over die aan de strenge selectiecriteria voldoen (twee uit Minneapolis, twee uit Jersey City en één uit Kansas City). In vier van de vijf geselecteerde studies werden significante reducties in criminaliteit gemeten in de interventiezone (op basis van aantal politieoproepen door burgers, aantal arrestaties, aantal verslagen van de politie met betrekking tot criminele incidenten, systematische observatie voor en na de interventie en interviews met sleutelfiguren uit de buurt). Eventuele verplaatsingseffecten werden slechts in twee studies (die uit Jersey City) nagegaan. De resultaten suggereren dat er sprake is van een bescheiden verplaatsingseffect, maar Braga waarschuwt dat de toegenomen criminele activiteit in de geobserveerde buurten niet zonder meer kan worden toegeschreven aan de verhoogde politiecontrole in de interventiebuurten. Ten slotte blijven nog een aantal vragen onbeantwoord, aldus Braga. Zo moet meer onderzoek uitwijzen welke specifieke interventies van de politieagenten op hot spots het meest effectief zijn in het reduceren van criminaliteit. Ook dient onderzoek duidelijkheid te brengen over de lange termijn effecten van hot spots en hot times policing op criminaliteit. Tot slot lijkt het aangewezen om na te gaan wat de reactie van de burger is op meer aanwezigheid van de politie. Concluderend kunnen we stellen dat op basis van de meta-analyses van Sherman en Eck, en Braga, het gericht patrouilleren op hot spots een *effectieve* manier is crimineel gedrag te reduceren.

- 5 De vijfde hypothese die Sherman en Eck evalueren is dat hoe *meer arrestaties* worden uitgevoerd als reactie op klachten van burgers (*reactieve arrestaties*), hoe groter de afschrikking en dus hoe minder criminaliteit er zal zijn. Net zoals bij politiepatrouilles het onderscheid wordt gemaakt tussen ongerichte en gerichte patrouilles, kunnen dus ook de arrestaties ongericht of gericht uitgevoerd worden. Meer arrestaties, zonder enige focus, zijn dan het equivalent van ongerichte random patrouillering: ze zijn bedoeld om een globaal afschrikkend effect teweeg te brengen bij alle burgers. Sherman en Eck bekijken wat het algemene én het individuele afschrikkingseffect is ten gevolge van meer (ongerichte) arrestaties. Voor de evaluatie van het *algemene afschrikkingseffect* zijn de gevonden effectstudies (zeven in totaal) veelal van zwakke methodologische kwaliteit en zijn de resultaten overwegend negatief. In één publicatie (Tittle & Rowe, 1974) wordt beperkte evindentie gevonden voor het feit dat pas vanaf een bepaald aantal arrestaties

het effect van meer arrestaties duidelijk wordt. Als het aantal arrestaties onder deze drempelwaarde ligt, zouden de extra arrestaties niet opvallen. Een andere studie (Chamlin, 1991) wijst dan weer uit dat het opvoeren van de arrestaties geen effect heeft in steden met meer dan 10.000 inwoners, omdat daar de stijging niet voelbaar is. Deze bevindingen illustreren de complexiteit van politieke interventies. Wat de *individuele afschrikking* ten gevolge van meer arrestaties betreft, zijn de resultaten consistent en negatief voor jongeren en tegenstrijdig voor twee groepen daders van huishoudelijk geweld (werkloos en werkend). Vijf publicaties rapporteren over het *individuele afschrikkingseffect* bij jongeren nadat ze gearresteerd werden. Slechts één daarvan is van goede methodologische kwaliteit en toont aan dat indien jongeren voor een ‘minor offense’ worden gearresteerd dit meer recidive tot gevolg heeft. Sherman en Eck opperen de hypothese dat dergelijke jongeren zich mogelijk misnoegd voelen en daardoor makkelijker hervallen. Bij daders van huishoudelijk geweld zijn de resultaten consistent, maar tegenstrijdig: een arrestatie leidt tot meer kans op recidive bij werkloze daders en tot minder recidive bij werkende daders. Sherman en Eck vermelden geen verklaring voor dit verschil, maar achten de kans klein dat het voortkomt uit fouten of tekortkomingen van het onderzoeksdesign, aangezien alle betrokken publicaties van hoge methodologische kwaliteit zijn.

- 6 Waar reactieve arrestaties een algemeen afschrikkend effect beogen, willen *proactieve arrestaties* bepaalde ‘hoog risico delicten’ en ‘hoog risico daders’ afschrikken. Dus zoals men bij gerichte patrouilles focust op bepaalde plaatsen en tijdstippen met een hoog risico, tracht men hier zoveel mogelijk arrestaties te realiseren van bepaalde hoog risico daders en bij bepaalde veelgepleegde delicten. De achterliggende veronderstelling is hier dat een hoge arrestatiezekerheid bij een beperkt aantal delicten en daders effectiever is dan een laag arrestatierisico bij een breed gamma van delicten en daders. De auteurs besluiten op basis van twee methodologisch sterke studies (SMS-score 4) dat *proactieve gerichtheid op meervoudige daders effectief* is ter preventie van criminaliteit, in die zin dat dergelijke daders met meer kans gearresteerd en vervolgd worden. Ook het opvoeren van *gerichte arrestaties van dronken autobestuurders* (via controles van bestuurders op plaatsen met een hoog risico, vb. in een uitgaansbuurt) is een *effectieve* manier om het aantal verkeersongevallen te reduceren, zoals op een consistente manier aangetoond wordt in tal van onderzoeksstudies. *Gericht politiewerk om de arrestaties in de context van drugshandel* te verhogen laat gemengde, maar *overwegend negatieve resultaten* zien met betrekking tot de effectiviteit. De auteurs evalueren ook de effectiviteit van ‘zero-tolerance’ arrestaties, aangezien ze als een bijzondere vorm van proactieve arrestaties kunnen beschouwd worden. Volgens de zero-tolerance aanpak moet ingegrepen worden vanaf de kleinste vorm van ongewenst gedrag om zo ernstig crimineel gedrag te voorkomen. Of zoals Casella (2003) het zegt over een dergelijk beleid in een schoolcontext: “Zero tolerance policy attempts to prevent violence by punishing young people because of their potential for violence and for their displayed dangerousness” (p. 875). Een schoolagent uit de Verenigde Staten verwoordt zijn werkwijze, duidelijk geïnspireerd door het zero-tolerance beleid in de school, als volgt: “These days there is no way that we can wait until we have a problem in action, a fight, attack – or

worse – we have to get to the heart of the problem, nip it in the bud” (Casella, p. 875). De evidentie die blijkt uit de betrokken publicaties in de meta-analyse van Sherman en Eck is dubbelzinnig en inconsistent. Bovendien is de bezorgdheid over de lange termijn gevolgen op personen die gearresteerd worden voor een ‘minimal offense’ groot; dit kan immers het oordeel van deze personen over de legitimiteit van de politie aantasten. Ook Howell (2003), die op basis van een systematische review evalueert welke interventies werken en welke niet in het voorkomen en reduceren van jeugd-delinquentie, oordeelt dat een zero-tolerance aanpak *niet effectief* is en integendeel zelfs vaak negatieve effecten heeft. Nadat hij hiervan enkele voorbeelden geeft, waarbij jongeren door hun schorsing hun diploma niet behalen en op andere scholen worden geweigerd, besluit hij als volgt: “Clearly, in cases such as cited here, zero tolerance makes zero sense” (p. 131). Casella (2003) bespreekt deze mogelijke *nadelige consequenties* van een zero-tolerance beleid op school meer in detail. Hij meent dat de vermeende uniformiteit en consistentie, hoog gewaardeerd in een zero-tolerance aanpak, net inconsistentie in de hand werken. Indien een jongere wordt betrapt tijdens een bezwaarlijk feit is (afhankelijk van de ernst) nablijven op school, een schorsing of een doorverwijzing naar politie en desgevallend de rechtbank het gevolg. Aangezien jongeren met een problematische thuissituatie vaker betrokken zijn in conflicten lopen zij meer kans om geschorst te worden, aldus Casella. Na hun schorsing hebben zij het bovendien moeilijker om hun achterstand in te halen dan kinderen met een stabiele thuissituatie, gezien dergelijke jongeren vaak minder goed presteren op school, waardoor ze nog meer achterop geraken. Casella’s grootste kritiek is dan ook dat zero-tolerance net die jongeren benadeeld die al in een achterstandpositie zitten: “For some, zero-tolerance adds another risk factor to lives that are already overburdened with risk factors” (p. 881). Casella erkent evenwel dat bepaalde ideeën van zero-tolerance bruikbaar zijn: binnen een zero-tolerance beleid worden studenten verantwoordelijk gesteld voor hun daden en is er meer aandacht voor discipline. Wanneer we terugdenken aan de werkzame principes uit de leertheorie is het consistent optreden na ongewenst gedrag inderdaad wenselijk. Hierbij mag men echter niet uit het oog verliezen dat bij de bestraffing uitleg moet gegeven worden, de bestrafte op een respectvolle manier dient benaderd te worden, de straf idealiter gerelateerd dient te zijn aan het ongewenst gedrag en dat naast bestraffing ook via positieve bekrachtiging gewenst gedrag gestimuleerd moet worden! Casella suggereert in die zin enkele zinvolle aspecten die deel kunnen uitmaken van een alternatief voor zero-tolerance: jongeren op een positieve manier benaderen en inspraak geven in het beleid op school (‘leerlingenraad’), positieve normen en waarden promoten op de school, aandacht geven aan geweldloze oplossing van conflicten, jongeren de mogelijkheid geven tot individuele begeleiding indien ze dit wensen, het nablijven koppelen aan nuttige zaken zoals extra lessen of oefeningen, schorsing vervangen door herstelgericht werk, met ‘probleemjongeren’, hun ouders en leerkrachten een disciplinecontract afsluiten etc. Casella pleit voor maatregelen die een gezonde mate van discipline combineren met een respectvolle, positieve benadering van de jongere en bestraffingen gericht op herstel. Concluderend kunnen we stellen dat een zero-tolerance niet effectief is in het reduceren van criminaliteit. Hoewel de aanpak enkele waardevolle ideeën bevat (ieder is verantwoordelijk

voor zijn eigen gedrag, ongewenst gedrag moet consistent bestraft worden), is het eenzijdig repressief karakter ervan nefast voor de effectiviteit.

- 7 De zevende hypothese omtrent politieke acties die Sherman en Eck evalueren is dat *'community policing'* criminaliteit reduceert. De achterliggende idee is dat door meer en intenser contact tussen politie en burger de afstand tussen beide verkleint, wat een criminaliteitsreducerend effect heeft. De preventieve effecten van community policing worden verondersteld via vier wegen te verlopen: door het organiseren van vrijwillige buurtpatrouilles door bewoners, door gebruik te maken van de kennis van de buurtbewoners over delicten en delictplegers in de buurt ('community-based intelligence' genoemd), door kennis van de politie met betrekking tot criminele activiteiten en patronen door te geven aan buurtbewoners en ten slotte door het versterken van de legitimiteit van de politie. Het *surveilleren in de buurt door bewoners is*, tegen de gangbare verwachtingen in, *niet effectief* gebleken in het voorkomen of beperken van criminaliteit. Sherman en Eck vinden hiervoor consistente evidentie in de vier betrokken publicaties (zie ook Catalano et al., 1998). In drie onderzoeksstudies wordt vastgesteld dat het in buurten waar de criminaliteitscijfers het hoogst zijn het moeilijkste is om mensen bereid te vinden voor de organisatie van en deelname aan buurtpatrouilles, veelal omdat ze hun burens niet vertrouwen. In middenklassebuurten is er meer vertrouwen en bereidheid, maar minder criminaliteit, zodat moeilijk significante effecten gevonden worden. Hieruit wordt duidelijk dat eenzelfde interventie in verschillende contexten een ander effect kan hebben. Zo lijkt het project 'Marokkaanse buurtvaders' (in het kader van Communities that Care), waarbij elke avond Marokkaanse vaders (in een groep van twee tot zes personen) surveilleren in de wijk uitgerust met een mobiele telefoon om desgevallend ouders, bewoners of politie te kunnen verwittigen, volgens een beoordeling van het Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn wel veelbelovend te zijn in het verminderen van criminaliteit in de wijk²⁰ (Ince et al., 2004). Het belang van de context is dus niet te verwaarlozen. *Kennisoverdracht van burgers naar politie*, door middel van buurtvergaderingen en huis aan huis-bezoeken, blijkt een *veelbelovende* strategie in het reduceren van (vooral kleine vormen van) criminaliteit. Ook hier dient opgemerkt dat het vooral de middenklassebuurten zijn waar positieve effecten worden gevonden. Het vergroten van de informatiedoorstroming van politie naar burgers is *niet effectief* ter reductie van criminaliteit, zo besluiten Sherman en Eck op basis van drie evaluatiestudies (twee rapporteren over het effect van een maandelijkse nieuwsbrief, één over het effect van openbare educatie over huiselijk geweld). Het versterken van de legitimiteit van de politie ten slotte is een *veelbelovende* strategie om criminaliteit te voorkomen, aldus Sherman en Eck. Zo bleek uit een evaluatiestudie van Pateroster, Brame, Bachman en Sherman (1997) dat er minder recidive van huishoudelijk geweld was bij daders die vonden dat ze op een respectvolle manier benaderd waren door de politie.
- 8 De achtste en laatste hypothese stelt dat *probleemgericht politiewerk* ('problem oriented policing') bijdraagt tot het verminderen van criminaliteit. Het

²⁰ De taken van de buurtvaders zijn viervoudig: zij fungeren als aanspreekpunt en vertrouwenspersoon voor de jongeren in de wijk, ze proberen overlast te voorkomen door tussen te komen bij ruzies, ze nemen bij misdrijven en gevaarlijke situaties direct contact op met de politie en ze signaleren knelpunten en behoeften in de wijk en geven ze door aan de buurtregisseur.

centrale idee is dat als politieagenten aanleidingen tot crimineel gedrag leren identificeren en te minimaliseren er minder criminaliteit zal zijn. Politieagenten gaan dan gericht op een bepaald probleem, dat aanleiding kan geven tot crimineel gedrag, tewerk. Sherman en Eck besluiten op grond van zeven evaluatiestudies dat de probleemgerichte aanpak *effectief* is in het reduceren van criminaliteit. In het Kansas City Gun Experiment (Sherman, Shaw & Rogan, 1995) focusten agenten zich op het in beslag nemen van verboden wapens op een 'hot spot' (zone met veel criminaliteit). Hiertoe kregen ze een specifieke opleiding in het ontdekken van verborgen wapens. In de interventiezone was er een stijging van 60% in het aantal in beslag genomen wapens en een daling van 49% in criminele activiteiten met gebruik van wapens.

Om af te sluiten zetten we de *belangrijkste bevindingen* met betrekking tot de effectiviteit van politiële acties nog even op een rij. Het louter toevoegen van politieagenten, zonder meer is niet effectief in het reduceren van criminaliteit. Effectiever is het gericht patrouilleren van politieagenten op bepaalde tijdstippen en plaatsen waar veel criminaliteit is. Sherman en Eck zeggen hierover: "Where officers are deployed and what they do there is far more important than simply how many are assigned to each beat" (p. 307). Er werd geen evidentie gevonden voor de effectiviteit van kortere reactietijden van de politie na een noodoproep op criminaliteit. Ook random patrouilles, die hopen een illusie van alomtegenwoordigheid van de politie te creëren, hebben geen daling van de criminaliteit tot gevolg. In overeenstemming hiermee werd vastgesteld dat meer reactieve arrestaties niet effectief zijn in het vergroten van een algemeen afschrikkingseffect. Een gerichte manier van arresteren (arrestaties van meervoudige daders, arrestatie van dronken autobestuurders) blijkt effectiever. Dit is te begrijpen vanuit de idee dat gerichte arrestaties een hogere strafzekerheid voor een aantal delicten en bij een aantal veelvoudige daders tot gevolg hebben, waar ongericht arresteren in een lage strafzekerheid voor alle delicten en alle daders resulteert. In navolging van de werkzame leertheoretische principes is een hogere strafzekerheid voor een beperkt aantal delicten en daders inderdaad effectiever dan een lage pakkans voor alle daders en delicten²¹. De reviews met betrekking tot een zero-tolerance aanpak wijzen uit dat deze niet effectief is in het verminderen van criminele activiteit en integendeel zelfs negatieve lange termijn gevolgen heeft. Binnen een dergelijke aanpak is de gerichtheid op controle en bestraffing te eenzijdig (enkel repressief) en verliest men belangrijke zaken uit het oog. Community policing blijkt op een aantal vlakken effectief te kunnen zijn. Zo is het vergroten van de kennisoverdracht van burgers naar de politie een veelbelovende strategie in het reduceren van (kleine vormen van) criminaliteit en zijn ook maatregelen gericht op het bevorderen van de legitimiteit van de politie veelbelovend. De effectiviteit van surveillance door buurtbewoners lijkt afhankelijk van de buurt waarin het wordt toegepast. Ten slotte blijkt een probleemgerichte aanpak (problem oriented policing) effectief in het terugdringen van criminaliteit.

²¹ Cfr. hoofdstuk drie, paragraaf zes 'Concrete aanwijzingen voor gedragsbeïnvloeding': (6) De strafzekerheid na het stellen van ongewenst gedrag dient zo hoog mogelijk te zijn. (Om een betere controle en dus een hogere strafzekerheid na te streven kan men eventueel focussen op een beperkt aantal gedragingen die men absoluut wil terugdringen.)

5.6 Strafrechtelijke interventies in binnen- en buitenland

Voorgaand crimineel gedrag is de beste voorspeller van toekomstig crimineel gedrag (MacKenzie, 2002). Vanuit dit oogpunt is het logisch dat geïnvesteerd wordt in programma's met gekende daders, om zo het recidiverisico te verminderen. In deze paragraaf bekijken we welke strafrechtelijke interventies effectief zijn en welke niet.

5.6.1 Internationaal onderzoek

What Works-beginselen

Op grond van grootschalige en intensieve meta-evaluaties (voornamelijk uitgevoerd in Noord-Amerika) is gekomen tot de formulering van de *What Works-beginselen*, principes waaraan strafrechtelijke interventies idealiter moeten voldoen om effect te sorteren. Eveneens is uit deze evaluaties gebleken welke interventies niet werken.

Voor de beschrijving van de What Works-beginselen baseren we ons op enkele auteurs die hierover duidelijk rapporteren (van der Laan, 2004; van der Laan & Slotboom, 2002; Howell, 2003; MacKenzie, 2002; McGuire, 2002). Het eerste beginsel is het *risicobeginsel*. Het risicobeginsel stelt dat bij daders met een hoger recidiverisico een intensievere behandeling moet worden toegepast. Bij gering risico op herval is een lichte of zelfs geen behandeling aangewezen. Een juiste match tussen recidiverisico en intensiviteit en duur van de interventie beïnvloedt de effectiviteit ervan. Een adequate inschatting van het recidiverisico is dan ook van groot belang. Het *behoeftebeginsel* zegt dat strafrechtelijke interventies zich moeten richten op criminogene behoeften, dat zijn “de kenmerken, risicofactoren en problemen van de dader die rechtstreeks samenhangen met het delinquente gedrag; zij zijn gerelateerd aan de persoon van de dader, zijn dagbesteding, leefsituatie, opleiding, sociale en fysieke omgeving” (van der Laan, 2004, p. 36). Hierbij dient men zich te focussen op dynamische criminogene factoren, dit wil zeggen die criminogene factoren die voor verandering vatbaar zijn (i.t.t. statische criminogene factoren, vb. laag IQ). Vooral het bevorderen van prosociale attitudes en opvattingen zijn belangrijk en het wegnemen van antisociale gevoelens. Daarnaast dient men in te werken op de lage zelfcontrole en hoge impulsiviteit, en moet men trachten de procriminele contacten te verminderen en prosociale contacten te vermeerderen. Factoren die niet gerelateerd zijn aan delinquentie, bijvoorbeeld een laag zelfbeeld, moeten niet als doel van verandering worden genomen. Een wijziging hierin zal immers niet (rechtstreeks) leiden tot een reductie van crimineel gedrag. Het *responsiviteitsbeginsel* impliceert dat niet alle interventies even geschikt zijn voor alle daders, gezien mensen verschillen in persoonlijkheid, motivatie, sociale, emotionele en cognitieve vaardigheden. Uitvoerders moeten zoveel mogelijk een *match* nastreven tussen de dader, de uitvoerder, het programma en de methodiek. Aangezien de criminogene behoeften meestal meervoudig zijn, zal de interventie zich ook op verschillende aspecten moeten richten en daarbij gebruik maken van verschillende methodes. Dit is wat men noemt het *beginsel van behandelmodaliteit*. Van der Laan (2004) vermeldt hierbij dat de beste resultaten worden geboekt met cognitieve en gedragsgeoriënteerde methodieken (deze laatste zijn gebaseerd op leertheoretische principes, wat pleit voor hun effectiviteit), waarbij sociale vaardigheden worden geoefend, en mensen leren inzien hoe gedrag totstandkomt

via onder meer de uitwerking van het delictscenario ²² (Genoves, Morales & Sanchez-Meca, 2006; Pearson, Lipton, Cleland & Yee, 2002). Hij merkt ook op dat beloning van gedrag tot betere resultaten leidt dan bestraffing van ongewenst gedrag (eveneens in overeenstemming is met bevindingen uit de leertheorie). Vervolgens kennen we *het beginsel van programma-integriteit*. De programma-integriteit heeft betrekking op de ontwikkeling, het opzet en de uitvoering van een interventie. Programma's dienen een stevige theoretische basis te hebben, die in onderzoek werd getoetst. Verder moet erop toegezien worden dat alle onderdelen van een programma worden uitgevoerd. Het achterwege laten van bepaalde onderdelen doet de kans op een goed resultaat afnemen. Ten slotte impliceert het *professionaliteitsbeginsel* dat een interventie moet worden uitgevoerd door goed opgeleide professionals die geregeld aan intervisie en supervisie doen.

What doesn't work

De grootschalige en intensieve meta-evaluaties waaruit de What Works-principes konden gedestilleerd worden, laten ook zien welke interventies niet werkzaam zijn in het verminderen van recidive. Voor een deel zijn dit uiteraard interventies die niet steunen op de eerder besproken principes van wat wel werkt. Zo zullen interventies die werken aan *niet-criminogene behoeften* weinig opleveren als het gaat om terugdringen van crimineel gedrag. Ook *traditionele psychodynamische of niet-directieve therapieën* dragen niet bij aan de vermindering van recidive. Interventies waarbij het respecteren van de cultuur en de leefwijze van de betrokkenen centraal staat, waarbij het delinquent gedrag niet expliciet wordt afgekeurd en behandeling en het leren van vaardigheden niet structureel in het programma worden ingepast, zullen geen afname van het recidiverisico teweegbrengen. Dergelijke interventies worden door van der Laan en Slotboom (2002) aangeduid als '*subculturele of labeling-benaderingen*'. Projecten die primair gericht zijn op afschrikking en niet gecombineerd worden met een constructief behandelingsprogramma zijn niet effectief in het verminderen van recidive. Voorbeelden zijn *scared straight*-projecten, waarbij de jonge daders worden meegenomen naar de gevangenis om te praten met gedetineerden en te zien hoe verschrikkelijk het leven in de gevangenis is, en Amerikaanse *boot-camps* – werkkampen met een militair karakter, waarbij de klemtoon ligt op discipline, tucht en fysieke inspanning. Ook elektronisch gecontroleerd huisarrest is niet effectief als het niet gecombineerd wordt met een constructief, op integratie gericht programma van activiteiten. Hetzelfde geldt voor avontuurlijke, *outward bound*-achtige projecten, zoals voet-, zeil- en survivaltochten. Hoewel dergelijke projecten nuttig kunnen zijn om een groep beter te laten functioneren, leiden ze op zichzelf niet tot een vermindering van het recidiverisico. Van der Laan en Slotboom vermelden tot slot dat 'kale' detentie niet leidt tot minder recidive.

Baas (2005)

Op basis van een literatuuronderzoek van uitsluitend buitenlands onderzoek (overwegend Amerikaans), voornamelijk vanaf 2002, formuleert Baas (2005) wat effectieve, waarschijnlijk effectieve, onduidelijke en niet effectieve interventies

²² Dergelijke interventies hebben als doel dat de betrokken jonge dader uiteindelijk zichzelf grenzen zal opleggen, via wijziging in attitudes, vaardigheden en cognities.

voor delinquente jongeren zijn binnen het strafrechtelijk kader, en welke omstandigheden mogelijk de effectiviteit beïnvloeden. Baas betreft in zijn literatuurstudie enkel effectevaluaties die minimum drie scoren op de Maryland SMS-scale. De conclusies die op basis van zijn literatuurstudie worden geformuleerd, zijn dus betrouwbaar te noemen. Hij beschouwt verder enkel interventies in het kader van het jeugdstrafrecht, die plaatsvinden op verzoek van een justitiële organisatie, en interventies uit de geestelijke gezondheidszorg die gericht zijn op ernstig gedragsgestoorde en/of delinquente jongeren. Baas is van oordeel dat deze laatste ook zinvol zijn, omdat ze gericht zijn op het terugdringen van recidive of gedrag dat er rechtstreeks mee verband houdt. Een interventie wordt door Baas als *effectief* beschouwt als de recidive van de onderzoeksgroep gedurende minstens twaalf maanden na afloop van de behandeling (statistisch significant) lager is dan in de controlegroep. Een interventie is *waarschijnlijk effectief* indien de resultaten van de interventiegroep gunstiger zijn dan die van de controlegroep, maar er te weinig studies zijn met een voldoende sterk design om zeker te zijn van de effectiviteit. De effectiviteit van een interventie wordt als *onduidelijk* geclassificeerd als de resultaten in de onderzoeksgroep niet of nauwelijks beter zijn dan in de controlegroep, maar er te weinig studies zijn met een voldoende sterk design, en/of als de resultaten van de beschikbare studies gemengd zijn. Een interventie is ten slotte *niet effectief* als de evaluatiestudies geen verschil laten zien in de recidive van de interventie- en controlegroep, of als de recidive net hoger is in de interventieconditie. In wat volgt, beperken wij ons tot een opsomming van de bevindingen van Baas. Een gedetailleerde omschrijving van elke interventie is te vinden in de publicatie van Baas.

Uit het literatuuronderzoek blijkt dat vooral interventies *effectief* zijn die *niet enkel gericht zijn op de jongere zelf, maar ook op diens omgeving*, meer bepaald oudertrainingen, functionele gezinstherapie, multisysteemtherapie, tijdelijke plaatsing in een therapeutisch pleeggezin en tijdelijke plaatsing in een gezinsvervangend tehuis. Deze conclusie vinden we ook bij Swenson, Henggeler en Schoenwald (2004). Na een systematische review van familiegerichte behandelingen formuleren zij enkele richtlijnen voor het verhogen van de effectiviteit ervan, waaronder de volgende: "Treatments should include the primary care giver and principal participants in the various systems in which the youth is embedded" (p. 89). Effectief zijn ook *gedragstrainingen*, zoals ambulante gedragstherapie en sociale vaardigheidstrainingen in de gemeenschap en in een residentiële omgeving. De effectiviteit van gedragstherapie pleit voor de werkzaamheid van de leertheoretische principes aangezien de gedragstherapie haar basis vindt in de leertheorie. Ten slotte blijkt ook *individuele counseling* in de gemeenschap effectief, aldus Baas.

Uit het literatuuroverzicht blijkt verder dat een aantal *gedragstrainingen* waarschijnlijk effectief zijn, zoals gedragstherapie in een residentiële omgeving, trainingen in woedebeheersing, individuele trainingen in algemene vaardigheden en groepstrainingen in algemene vaardigheden. Ook *interventies in de gemeenschap gericht op educatie en/of arbeid* zijn waarschijnlijk effectief. Hierbij denken we aan werkstraffen, onderwijsprogramma's en arbeidstoeleidingsprogramma's. Baas noemt tot slot nog een aantal andere interventies die waarschijnlijk effectief zijn (maar niet onder een bepaalde noemer kunnen geplaatst worden): individuele counseling in een residentiële omgeving, gestructureerde groeps counseling in een residentiële omgeving, intensief reclasseringstoezicht in combinatie met begeleiding en behandeling in het kader van nazorg, een multimodale

aanpak in een residentiële omgeving en in de gemeenschap, casusregie, het samen met alle betrokkenen coördineren van de verschillende vormen van begeleiding en tienerrechtbanken (Verenigde Staten).

De effectiviteit van de volgende interventies wordt *ongekend* genoemd omdat de effectstudies gemengde resultaten laten zien: residentiële arbeidstoeleidingsprogramma's, residentiële drugsvrije programma's, overlevingstochten in een residentiële context en intensief reclasseringstoezicht zonder behandeling.

Ten slotte zijn de volgende interventies *niet effectief*: scared straight, groeps-counseling, groepstrainingen in algemene vaardigheden, bootcamps, fysieke uitdagingen in de gemeenschap, regulier reclasseringstoezicht en ambulante beroepskeuzeprogramma's.

Baas benoemt ook bepaalde condities die het effect van interventies beïnvloeden. Zo zouden volgende voorwaarden tot een recidivevermindering leiden: interventies in de directe leefomgeving van de jongere (zie ook Swenson et al., 2004), een duidelijke structurering van de interventie, formalisering van de interventie, een multimodale aanpak (zie ook Bartels, Schuurisma & Slot, 2001), getrainde en ervaren therapeuten die regelmatig supervisie krijgen en zich aan de programmavoorschriften houden, een afstemming van de interventie op de leeftijd van de doelgroep (12-15 jaar: vooral aandacht voor het gezin, 15-17 jaar: vooral aandacht voor de vriendengroep, vanaf 16 jaar: vooral aandacht voor het verwerven van zelfstandigheid) en ten slotte afstemming van de interventie op het recidiverisico van de jongeren.

Baas komt gedeeltelijk tot conclusies die in overeenstemming zijn met de eerder gevonden What Works- en What doesn't work-principes. Daarnaast komt hij ook tot enkele nieuwe en/of meer concrete bevindingen van effectieve en niet-effectieve interventies.

Howell (2003)

Howell (2003) maakt op basis van een systematische review van onderzoekstudies een inventarisatie van aanpakken en programma's ten aanzien van jongeren "that clearly do not work" (p. 147). Een aantal ervan zijn reeds de revue gepasseerd, maar worden voor de volledigheid in de opsomming opgenomen. *Niet effectief* ter preventie of reductie van criminaliteit zijn, volgens Howell, de volgende programma's: zero-tolerance beleid op school, avondklok voor jongeren, straffen zonder behandeling en rehabilitatie, het behandelen van delinquenten jongeren in afzondering van hun gezin, school, buurt, vrienden en de maatschappij, shock gevangenisstraffen, bootcamps en scared straight-programma's, programma's die met grote groepen van antisociale jongeren werken, gevangenschap van jongeren in volwassen gevangnissen en het onderdrukken van gangs, zonder meer.

De bevindingen van Howell maken duidelijk dat maatregelen die enkel gericht zijn op het afschrikken van jongeren of op het onderdrukken van ongewenst gedrag, zonder aandacht te besteden aan heropvoeding of begeleiding, niet werkzaam zijn in het verminderen van delinquent gedrag.

McGuire (2002)

McGuire (2002) plaatst in zijn paper de effecten van twee contrasterende benaderingen, aangaande hoe recidivisme kan worden voorkomen, tegenover elkaar: een aanpak gebaseerd op afschrikking van daders versus een benadering

gebaseerd op behandeling van daders. Evidentie van beide benaderingen wordt beschouwd en conclusies worden geformuleerd.

Voor het inschatten van het recidiverisico van daders maakt men dezer dagen gebruik van statistische modellen die op basis van een aantal ingegeven kenmerken (geslacht, huidige leeftijd, leeftijd bij eerste veroordeling, totaal aantal voorgaande veroordelingen, totaal aantal voorgaande gevangenisstraffen en het type van het huidige delict) een voorspelling maken van het recidiverisico. McGuire verwijst naar een onderzoek van Lloyd, Mair en Hough (1994) waarbij het ingeschatte recidiverisico werd vergeleken met de ware herveroordelingspercentages (op basis van een twee jaar lange follow-up), en dit voor de vier hoofdtypen van gerechtelijke beslissingen bij ernstige delicten (voor Engeland en Wales): gevangenisstraf, 'Community Service Orders', 'Probation Orders' en 'Probation with additional requirements'. Het verschil tussen het geschatte risico en het werkelijke recidivisme was bij geen enkel van de vier types groter dan 3%. Dit wil zeggen dat welke straf men ook kreeg, dit geen wijziging in het recidivisme veroorzaakte (binnen de twee jaar) ten opzichte van als men helemaal geen straf zou krijgen. McGuire besluit dan ook dat: "One clear implication of the data is that the sentencing system has a virtually negligible impact on criminal behavior; certainly as far as the perspective of utilitarian justice is concerned" (p. 187). McGuire verklaart dit gebrek aan effectiviteit van straffen in het justitieel systeem op basis van twee gronden. Ten eerste merkt hij op dat de werkzame principes vanuit de leertheorie niet nageleefd worden in de justitiële context: er wordt niet aan positieve bekrachtiging gedaan, er wordt niet onmiddellijk gereageerd, er wordt slechts in 1 op 300 (berekening Home Office) ook effectief gestraft na het begaan van een delict, omwille van het proportionaliteitsbeginsel kan men niet vanaf de eerste veroordeling zwaar bestraffen en wordt geen aandacht geschonken aan positieve gedragsalternatieven om het gewenste doel te bereiken. Deze en nog enkele andere principes hebben ook wij in deze bijdrage besproken. Ten tweede verklaart McGuire het gebrek aan effectiviteit van straffen gericht op afschrikking door het feit dat daders voorafgaand aan het begaan van het delict niet nadenken over het risico om gestraft te worden. Hij verwijst hierbij naar een drietal onderzoeken (m.b.t. het plegen van een winkeldiefstal, Carroll & Weaver, 1986; diefstal van een voertuig, Light, Nee & Ingham, 1993; en een gewapende overval, Morrisson & O'Donnell, 1994) die, op basis van interviews met daders, besluiten dat daders in de momenten voorafgaand aan het plegen van het delict vooral bezig zijn met hoe ze het precies moeten uitvoeren en niet met eventuele nadelige gevolgen die zich in de toekomst zouden kunnen voordoen. Meestal blijken daders vooraf wel enigszins bewust van de mogelijke gevolgen van hun gedrag, maar ze denken er op het moment van de daad zelf niet meer aan. De meningen over het al dan niet rationeel zijn van delinquent gedrag zijn, zoals reeds aangehaald bij de bespreking van het rationele keuzemodel, verdeeld. Kemper (1993) is bijvoorbeeld van mening dat zelfs de meest impulsieve daders rekening houden met de directe positieve én negatieve gevolgen van dat gedrag. Uit een longitudinaal onderzoek van Wright et al. (2004) blijkt in dit opzicht dat jongeren met een hoge *crime*

*proneness*²³ (neiging tot crimineel gedrag), net gevoeliger zijn voor de afschrikkende werking van een straf.

McGuire verwijst verder naar een aantal onderzoeken en systematische reviews die de effectiviteit van afschrikking op recidivisme nagaan (Sherman, 1988; Weisburd, Sherman & Petrosino, 1990; Sherman, 1990; Gendreau & Andrews, 1990). Hieruit blijkt consistent dat een hogere straf ernst (langere straffen, straffen waarbij de klemtoon ligt op detentie en niet op rehabilitatie) geen afname van recidive tot gevolg heeft. Integendeel, in sommige gevallen was in de experimentele groepen de mate van recidivisme hoger dan in de controlegroepen. In het tweede deel van zijn publicatie bekijkt McGuire de effectiviteit van sancties gericht op behandeling van daders. Hij geeft een overzicht van 20 meta-analyses van interventies met daders, gepubliceerd van 1985-2000 (hoofdzakelijk afkomstig uit de VS en Canada). Als vergeleken wordt met de effectgroottes van interventies gericht op afschrikking, wordt duidelijk dat de resultaten van behandeling gunstiger zijn. McGuire zet vervolgens de sterkste en meest consistente bevindingen uit het beschouwde meta-analytisch onderzoek op een rij. De programma's die het beste werken hebben een stevige theoretische en empirische basis (conform het beginsel van programma-integriteit) en stemmen het type en de intensiteit van de behandeling af op het ingeschatte recidiverisico (conform het risicobeginsel). Er wordt in succesvolle interventies bepaald wat de dynamische criminogene behoeften zijn en getracht daarop in te spelen (conform het behoeftebeginsel). Verder zijn interventies effectiever die hun aanpak afstemmen op de stijl van de dader (conform responsiviteitsbeginsel) en die cognitief-gedragsmatig tewerk gaan. Ten slotte dienen de interventies uitgevoerd te worden door opgeleid personeel dat regelmatig en systematisch de resultaten van de interventies evalueert (conform professionaliteitsbeginsel). Op basis van de bevindingen uit beide hoeken (afschrikking versus behandeling) besluit McGuire dat behandeling van daders duidelijk effectiever is dan het louter bestraffen van daders. Hoewel hij erkent dat straffen gericht op afschrikking nuttig kan zijn, vraagt hij zich af of het wel geoorloofd is dat afschrikking binnen het huidige strafrechtelijk systeem zo'n centrale plaats inneemt: "It is not being argued here that deterrence is never effective; more that there are not some individuals who are prevented from further offending by criminal sanctions. In all likelihood there is a proportion of any sample of offenders who will be deterred by official punishments. The question posed is whether this effect is of sufficient reliability or generalisability to form the basis for a systematic policy; let alone one accorded the central place in how society's overall response to criminal behaviour is conceptualised" (p. 195). Tot dezelfde conclusie komen ook Hessing en van Koppen (2002) na hun literatuuronderzoek met betrekking tot de effectiviteit van het huidige strafrechtelijk systeem: "Een van de belangrijkste redenen waarom wij waarde blijven hechten aan een strafrechtelijk afschrikkingssysteem, is gelegen in het feit dat het begrip afschrikking een zekere intuïtieve aantrekkingskracht heeft. (...) Blijkbaar heeft onze samenleving behoefte aan het idee van strafrechtspleging, en is de vraag 'Helpt straffen?' minder relevant dan men op het eerste gezicht zou denken. Wij denken dat straffen helpt, omdat we nu eenmaal van mening zijn dat straffen zouden moeten helpen" (p. 960).

²³ Een 'hoge crime proneness' werd geoperationaliseerd als een lage zelfcontrole in de kindertijd, een lage zelfcontrole in de adolescentie en een hoge 'self-perceived criminality' (het feit dat men zichzelf beschouwt als iemand die meer dan anderen geneigd is tot crimineel gedrag).

Milan (2004)

Milan (2004) biedt een overzicht van de mogelijkheden om ongewenst gedrag te verminderen en gewenst gedrag te stimuleren bij jonge ouders in een jeugdinstelling. Effectieve manieren om het ongewenst gedrag van jonge ouders in een jeugdinstelling te verminderen zijn volgens Milan time-out procedures en response cost-procedures. Bij *time-out* wordt de jongere na het stellen van het ongewenst gedrag uit de bekrachtigende omgeving weggenomen en op een plaats gezet die vrij is van elke vorm van bekrachtiging. Bij *response cost* wordt contingent op het gestelde negatief gedrag een begeerd goed of privilege van de jonge vader weggenomen; het ongewenste gedrag heeft dan plaatsgevonden, maar ten *koste* van het geliefde bezit of privilege. Milan verwijst naar een aantal studies (Burchard & Tyler, 1965; Tyler & Brown, 1967) waaruit blijkt dat het gebruik van time-out-procedures en response cost-procedures na regelovertredend of storend gedrag van jonge ouders in de klas (in de jeugdinstelling) effectief is in het verminderen van dat gedrag. Milan waarschuwt evenwel dat het gebruik van time-out en response cost-procedures deel moet uitmaken van een totaalaanpak waarin vaardigheden worden geleerd die tegengesteld zijn aan het ongewenste gedrag, om te bewerkstelligen dat het ongewenste gedrag langdurig uitblijft; immers: "When time-out and response cost procedures are terminated, at least after a short period of use, the suppressed behavior typically reappears. These procedures may therefore be advocated only as ingredients in programs that include procedures for the generalization and maintenance of time-out and response cost effect" (p. 52).

Een werkzame manier om gewenst gedrag van jonge ouders te stimuleren in de context van leersituaties in de jeugdinstelling is het gebruik van een token-economy programma, aldus Milan. Hiervoor baseert hij zich op een aantal effectevaluaties, waaronder een van Bednar, Zelhart, Greathouse en Weinberg (1970). In de studie van Zelhart en collega's werden tokens gebruikt om de leerprestaties van een groep jongeren in een jeugdinstelling te bevorderen. Een groep kreeg les zonder enige vorm van bekrachtiging en de andere groep kreeg tokens als ze in een test van het leermateriaal konden aantonen dat ze de leerstof beheersten. Bovendien werden bonus-tokens uitgereikt aan diegenen die met hun individuele score boven het gemiddelde uitstaken. De groep waar tokens werden gebruikt vertoonden een significante vooruitgang ten opzichte van de andere groep voor wat betreft de scores op de tests. Graubard (1968) gebruikte het omgekeerde proefopzet. Hij wou de groepsband en de leerprestaties bij jonge, emotioneel verstoorde jeugd-delinquenten in de klas in een residentiële instelling bevorderen en gaf in de interventiegroep tokens aan individuen die het vooropgestelde prestatieniveau bereikten en deelde extra tokens uit als iedereen uit de groep zijn vooropgesteld doel bereikte (de doelen en beloningen werden vooraf in samenspraak met de jongeren bepaald). De controleconditie kreeg gewoon les op de traditionele manier, zonder het gebruik van bekrachtigingsprocedures. Graubard rapporteerde substantiële dalingen in antisociaal gedrag en een significante verbetering van de leerprestaties in de interventieconditie. Hij waarschuwt evenwel dat men waakzaam moet zijn voor het gebruik van dergelijke procedures omdat het mogelijk is dat de groep druk gaat uitoefenen op de jongeren die hun vooropgestelde doel niet of moeizaam bereiken: "They should therefore not be utilized unless close and continuing supervision that guarantees the protection of participants is possible and in place" (p. 53). Het gebruik van token bekrachtigers lijkt dus een effectieve ma-

nier om gewenst gedrag te bevorderen, maar zoals blijkt dient er voorzichtig mee te worden omgesprongen.

5.6.2 Nationaal onderzoek

Het Nederlandse justitiële systeem: een korte schets

In het Nederlandse strafrecht wordt men als minderjarige behandeld indien men ten tijde van het begaan van een strafbaar feit ten minste 12 jaar is en nog geen 18 jaar (artikel 77a Sr). Voor minderjarigen zijn een aantal bijzondere bepalingen in het Wetboek van Strafrecht opgenomen. Indien de rechter daartoe oordeelt, kan echter van de bovengrens van minderjarigheid worden afgeweken in beide richtingen: een minderjarige vanaf 16 jaar kan onder bepaalde omstandigheden als meerderjarige worden behandeld en een meerderjarige tot 21 jaar in onder bijzondere gevallen als minderjarige worden behandeld (de Jongste, 2006).

Binnen het Nederlandse justitiële systeem kan op drie niveaus ingegrepen worden: door de politie, door het Openbaar Ministerie en door de Rechtbank. Wanneer een minderjarige in contact komt met de politie kan de agent in kwestie beslissen om enkel een vermaning te geven (ook wel 'politiesepot' genoemd), een transactie aan te bieden of een proces-verbaal op te stellen. Een proces-verbaal kan worden doorgestuurd naar Halt of naar het Openbaar Ministerie (OM); hierover beslist de politie (onder de verantwoordelijkheid van het OM; de Jongste, 2006). Een verwijzing naar Halt kan slechts onder bepaalde voorwaarden (cfr. supra). Wanneer een Halt-afdoening niet tot de mogelijkheden behoort of ze werd niet tot een goed einde gebracht, dan wordt het proces-verbaal doorgestuurd naar het Openbaar Ministerie. Daar wordt beslist of de zaak geseponeerd wordt, een transactie wordt aangeboden of het dossier verder wordt doorverwezen naar de rechtbank²⁴. In de rechtbank ten slotte wordt het onderscheid gemaakt tussen hoofdstraffen en maatregelen²⁵. De hoofdstraffen zijn: jeugddetentie, een geldboete of een taakstraf (werkproject, leerproject, of combinatie van beide). Bijkomende mogelijke straffen zijn verbeurdverklaring en ontzegging van de bevoegdheid om motorrijtuigen te besturen. De belangrijkste maatregel die kan worden opgelegd is 'Plaatsing in een Inrichting voor Jeugdigen' (PIJ-maatregel). Hierbij verblijven jongeren in een (open of gesloten) behandelinrichting waarbij de focus ligt op heropvoeding en behandeling van minderjarige daders. Overige maatregelen die de rechter kan opleggen zijn: onttrekking aan het verkeer, ontneming van wederrechtelijk verkregen voordeel en schadevergoeding. Er zijn ook combinaties van straffen en maatregelen mogelijk. Ten slotte kunnen een jeugddetentie, een geldboete, een taakstraf en een PIJ-maatregel steeds geheel of gedeeltelijk onder voorwaarden worden opgelegd.

Effectiviteit van Halt-afdoeningen

Zoals reeds gesteld, kan de politie (onder verantwoordelijkheid van het OM) besluiten om het proces-verbaal niet door te sturen naar een officier van justitie, maar de jongere naar Halt door te verwijzen. Een doorverwijzing naar Halt kan

²⁴ De beschrijving van straffen en maatregelen die door de rechter kunnen getroffen worden is gebaseerd op De Jongste (2005).

²⁵ In het strafrecht wordt een onderscheid gemaakt tussen straffen en maatregelen. Straffen zijn gericht op vergelding en afschrikking en maatregelen zijn gericht op bescherming van de belangen van de maatschappij of de dader (de Jongste, 2005).

slechts onder bepaalde *voorwaarden*: de jongere moet tussen de 12 en 18 jaar oud zijn, het gepleegde delict moet binnen één van de volgende categorieën vallen “vernietiging, baldadig gedrag, vermogensdelicten van geringe ernst, ordeverstoring gedrag en vuurwerkdelen”, de jongere moet schuld bekennen, de ouders van de jonge dader moeten hun toestemming geven, er mag geen sprake zijn van een ernstige achterliggende problematiek en de jongere mag niet gerecidiveerd hebben binnen het jaar na een Halt-afdoening in het verleden (Ferwerda, Leiden, Arts & Hauber, 2006). Indien de door Halt opgelegde werkzaamheden tot een goed einde worden gebracht, komt het proces-verbaal niet in de handen van een officier van justitie en heeft de jongere dus geen strafblad. Formeel juridisch gezien is een Halt-afdoening dan ook geen sanctie. Het doel van Halt is de jonge dader bewust te maken van zijn/haar gedrag en hem/haar de kans te geven de schade te herstellen, zodat bekomen wordt dat hij/zij eruit leert en niet hervalt in crimineel gedrag. Dit gebeurt via gesprekken, werk- of leeropdrachten, het aanbieden van excuses aan het slachtoffer en schade te herstellen. De achterliggende idee is dat door de jongere te confronteren met de gevolgen van zijn of haar gedrag en positieve gedragsalternatieven aan te bieden, criminaliteit in de toekomst zal vermeden worden (Ferwerda et al., 2006). In 2006 voerde de Advies- en Onderzoeksgroep Beke een onderzoek uit naar de effecten van Halt, 25 jaar na de oprichting ervan, in opdracht van het WODC. In wat volgt, beschrijven we eerst kort het verloop van het onderzoek en vervolgens de belangrijkste conclusies die Ferwerda en collega's (2006) op grond van het onderzoek formuleerden. Het onderzoek heeft een groep van bijna 1000 jongeren, die een Halt-verwijzing kregen, gedurende een jaar op verschillende momenten gevolgd. Onder deze jongeren zijn twee groepen: de helft van de jongeren vervolgt het traject van de Halt-afdoening, de andere helft wordt na onderzoek vrijgesteld van de Halt-afdoening en hebben dus enkel een eenmalig gesprek gehad met een Halt-medewerker. In het onderzoek werd nagegaan wat de invloed is van een Halt-deelname op recidive, ander gedrag en de attitude van de jongeren. Er werden twee metingen uitgevoerd: een eerste bij het introductiegesprek (dat alle jongeren meemaakten) d.m.v. vragenlijst voor de jongere en zijn ouders, en de Halt-medewerker; een tweede meting vond plaats een half jaar later, opnieuw d.m.v. een vragenlijst voor de jongeren en hun ouders. Ten slotte werden één jaar na het eerste gesprek de door politie geregistreerde criminaliteitsgegevens van alle betrokken jongeren verzameld en geanalyseerd. Globaal genomen laten de resultaten van het onderzoek zien dat een Halt-afdoening niet bijdraagt tot een vermindering van recidive, in de zin van frequentie of ernst van crimineel gedrag. Driekwart van de jongeren – in beide groepen – rapporteren recidive, terwijl uit de registraties van de politie de recidive 29.9% bedraagt in de experimentele groep en 29.1% in de controlegroep. Bovendien deden de onderzoekers de tegenintuïtieve bevinding dat de “Halt-jongeren” zich na hun Halt-afdoening vaker schuldig maakten aan vernielingen dan de controlejongeren. Hiervoor werd geen verklaring gegeven. Na een half jaar (bij de tweede meting) blijken jongeren uit beide groepen minder moeilijkheden te hebben op vlak van emoties, gedrag, relaties en aandacht. Op basis van deze bevindingen lijkt een Halt-afdoening *geen invloed* te hebben op het terugdringen van recidive en gedragsproblemen bij jongeren. De auteurs proberen deze bevindingen te verklaren en werpen de hypothese op dat het feit dat beide groepen van jongeren werden opgepakt door de politie en een eerste gesprek met Halt hebben meegemaakt aan de basis zou kunnen liggen van het uitblijven

van verschillen in recidive en gedragsverandering. Mogelijk is volgens de auteurs dat het politieoptreden en de doorverwijzing naar Halt op zich belangrijker is of meer indruk maakt op de jongere dan de straf zelf. Verdere analyse van de resultaten leidt tot de conclusie dat een Halt-afdoening bij bepaalde jongeren, onder bepaalde omstandigheden, beter werkt dan bij andere. Het meest gebaat bij een Halt-afdoening zijn echte first offenders (die dus nog geen voorgaande feiten gepleegd hebben) die zich bewust zijn van de gevolgen van hun gedrag, die geen of slechts een lichte problematiek hebben (m.b.t. school, thuissituatie, vrienden), die sociaal aangepast gedrag vertonen en een positieve vrijetijdsbesteding hebben. Jongeren die negatief gedrag vertonen en waarbij sprake is van een zwaardere problematiek zouden, volgens Ferwerda en collega's, intensievere begeleiding moeten krijgen (conform het risicobeginsel). Dit toont aan dat het van groot belang is om voorafgaand aan de Halt-toewijzing een screening uit te voeren. Ten slotte werd in het onderzoek ook gekeken naar de mogelijke werkzame factoren van een Halt-afdoening. *Het aanbieden van excuses* aan de benadeelde door de jonge dader blijkt een positieve invloed te hebben op recidive. Overige kenmerken van de Halt-afdoening, zoals het type en het aantal uren straf, het aantal gesprekken, de aanwezigheid van een relatie tussen straf en daad, het snelle optreden van Halt na een overtreding (ongeveer 31 dagen) en de schaderegeling, blijken niet van invloed op recidive. Kennelijk is het bevorderen van schuldbesef door de jongere te confronteren met het slachtoffer en zijn verontschuldigen aan te bieden van essentieel belang om recidivereductie te bekomen.

In onze zoektocht naar effectevaluaties van strafrechtelijke interventies in Nederland hebben we enkel de effectevaluatie van Halt-afdoeningen gevonden. Verder werden wel programma-evaluaties gevonden (van Individuele Traject Begeleiding: ITB-harde kern en ITB-CRIEM, van Sociale Vaardigheidstraining en van taakstraf Seksualiteit), waarbij de programmatheorie van een bepaalde interventie aan de hand van de What Works-literatuur wordt geëvalueerd om zo een idee te krijgen over de potentiële effectiviteit van het programma, maar effectevaluaties als dusdanig werden niet gevonden. Ook zijn cijfers voorhanden van recidive na een verblijf in een justitiële jeugdinstelling (JJI), maar dergelijke rapporten blijven beperkt tot een cijfermatig overzicht van de recidivepercentages en zeggen dus niks over de effectiviteit van een bepaalde interventie. Naar de toekomst toe dient er dan ook meer aandacht uit te gaan naar het evalueren van de effecten van interventies met jeugdige daders, zoals reeds vooropgesteld in het 'Actieprogramma aanpak jeugdcriminaliteit 2003-2006'.

5.7 Besluit

In deze paragrafen hebben we getracht een overzicht te bieden van de effectiviteit van verschillende interventies die kunnen geclassificeerd worden binnen de beleidslijn "grenzen stellen". Hierbij hebben we ons, in navolging van de conclusies uit paragraaf 3.4 (rationele keuzemodel), toegespitst op drie categorieën van interventies: interventies die de onvoorwaardelijke materiële kosten verhogen, interventies gericht op het verminderen van de materiële baten en interventies die de voorwaardelijke kosten verhogen, met name de pakkans en de strafgrootte. Binnen de interventies gericht op het verhogen van de materiële

kosten hebben we effectevaluaties van een aantal situationele preventietechnieken besproken: target hardening (betere/veiligere sloten, deuren en ramen in een woonwijk en kogelvrije ruiten in banken en postkantoren), het afsluiten van straten voor autoverkeer en de invoering van de avondklok voor jongeren. Voor de interventies met als doel het reduceren van de materiële baten werden een aantal voorbeelden aangereikt, maar slechts één interventie geëvalueerd, met name property marking. Ten slotte ging binnen de categorie van interventies gericht op het vergroten van de voorwaardelijke kosten de aandacht uit naar twee aspecten: de pakkans en de strafgrootte. Met betrekking tot het verhogen van de pakkans werd een aantal situationele preventietechnieken besproken, meer bepaald CCTV in verschillende contexten, verbeterde straatverlichting op openbare plaatsen, een vergelijking van de effectiviteit van CCTV en verbeterde straatverlichting, defensible space design en metaaldetectoren op school. Daarnaast werden acht hypothesen geëvalueerd met betrekking tot hoe politieel optreden kan leiden tot minder criminaliteit. Tot slot werden overzichten van verschillende onderzoekers aangereikt aangaande de effectiviteit van strafrechtelijke interventies. In de samenvatting worden de hier besproken onderzoeksresultaten geïntegreerd met de bevindingen uit de leertheorie binnen het algemene kader van het rationele keuzemodel.

Literatuur

- Adams, K. (2003). The effectiveness of juvenile curfews at crime prevention. *The ANNALS of the American Academy of Political en Social Science*, 587, 136-159.
- Allat, P. (1984). Residential security: Containment and displacement of burglary. *Howard Journal of Criminal Justice*, 23, 99-116.
- Armitage, R. (2000). *An evaluation of secure by design housing within West Yorkshire*. Home Office Briefing Note 7/00. Londen: Home Office.
- Aussems, A., & Zwaan, E. (1991). *Straffen in de opvoeding*. Leuven: Acco.
- Baas, N.J. (2005). *Wegen naar het rechte pad: Strafrechtelijke interventies voor delinquente jongeren, inclusief verplichte nazorg, en naar het effect van interventies die zich voor een strafrechtelijk kader zouden kunnen lenen, alsmede naar interventiecondities die dat effect beïnvloeden*. Den Haag: WODC. Cahier 2005-10.
- Bartels, A.A.J., Schuursma, S., Slot, N.W. (2001). Interventies. In R. Loeber, N.W. Slot, J.A. Sergeant (Eds.), *Ernstige en gewelddadige jeugddelinquentie*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum,
- Bednar, R.L., Zelhart, P.F., Greathouse, L., & Weinberg, S. (1970). Operant conditioning principles in the treatment of learning and behaviour problems with delinquent boys. *Journal of counseling psychology*, 17, 402-407.
- Bennett, T. (2006). Situational burglary and housing interventions. In A.E. Perry, C. McDougall & D.P. Farrington (Eds.), *Reducing crime. The effectiveness of criminal justice interventions* (pp. 115-142). Chichester: John Wiley & Sons, Ltd.
- Berk, L.E. (2003). Emotional and social development in adolescence. In L.E. Berk (Ed.), *Development through the lifespan* (pp. 380-409). Boston: Allyn and Bacon.
- Blackburn, R. (1993). *The psychology of criminal conduct. Theory, research and practice*. Chichester: Wiley.
- Bol, M.W. (1995). *Gedragbeïnvloeding door strafrechtelijk ingrijpen. Een literatuurstudie*. Arnhem: Gouda Quint. Onderzoek en beleid 140.
- Braga, A. (2005). Hot spots policing and crime prevention: a systematic review of randomized controlled trials. *Journal of Experimental Criminology*, 1, 317-342.
- Brantingham, P.L., & Brantingham, P.J. (2005). Situational crime prevention as a key component in embedded crime prevention. *Canadian Journal of Criminology and Criminal Justice*, 271-292.
- Brennan, P.A., & Mednick, S.A. (1994). Learning theory approach to the deterrence of criminal recidivism. *Journal of Abnormal Psychology*, 103, 430-440.
- Carroll, J., & Weaver, F. (1986). Shoplifters' perceptions of crime opportunities: a process-tracing study. In D.B. Cornish & R.V. Clarke (Eds.), *The reasoning criminal: Rational choice perspectives on offending*. New York: Springer-Verlag.
- Casella, R. (2003). Zero tolerance policy in schools: rationale, consequences, and alternatives. *Teachers College Records*, 105, 872-892.
- Catalano, R.F., Arthur, M.W., Hawkins, J.D., Berglund, L., & Olson, J.J. (1998). Comprehensive community- and school-based interventions to prevent antisocial behavior. In R. Loeber & D.P. Farrington (Eds.), *Serious & violent*

- juvenile offenders. Risk factors and successful interventions* (pp. 248-283). Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Chamlin, M. (1991). A longitudinal analysis of the arrest-crime relationship: A further examination of the tipping effect. *Justice Quarterly*, 8, 187-199.
- Cook, T.D., & Campbell, D.T. (1979). *Quasi-experimentation: Design and analysis issues for field settings*. Chicago: Rand McNally
- Cornish, D.B. & Clarke, R.V. (2003). Opportunities, precipitators and criminal decisions: A reply to Wortley's critique of situational crime prevention. *Crime Prevention Studies*, 16, 41-96.
- Corredo, R., Cohen, I.M., & Marino, F. (2003). Violent and non-violent young offenders. In M. Vanderhallen, G. Vervaeke, P.J. van Koppen & J. Goethals (Eds.), *Much ado about crime. Chapters on psychology and law*. Leuven: Politeia.
- Eck, J.E. (2002). Preventing crime at places. In L.W. Sherman, D.P. Farrington, B.C. Welsh & D.L. MacKenzie (Eds.), *Evidence-Based Crime Prevention* (pp. 241-294). New York: Routledge
- Eelen, P., & De Houwer, J. (2003). *Leerpsychologie*. Leuven: Acco.
- Eklblom, P. (1987). *Preventing robberies at sub-post offices: An evaluation of a security initiative. Vol. 9*. Londen: Home Office
- Erikson, E.H. (1950). *Childhood and society*. New York: Norton.
- Erikson, E.H. (1968). *Identity, youth, and crisis*. New York: Norton.
- Felson, M., & Clarke, R.V. (1998). *Opportunity makes the thief: Practical theory for crime prevention*. Police Research Series, 98. Londen: Home Office.
- Ferwerda, H.B., Leiden, I.M.G.G. van, Arts, N.A.M., & Hauber, A.R. (2006). *Halt: Het Alternatief? De effecten van Halt beschreven*. WODC, Onderzoek en Beleid, 244.
- Fowles, D.C. (1998). Psychophysiology and psychopathology: A motivational approach. *Psychophysiology*, 25, 373-391.
- Fried, C.S. (2001). Juvenile curfews: are they an effective and constitutional means of combatting juvenile violence? *Behavioral Sciences and the Law*, 19, 127-141.
- Gendreau, P., & Andrews, D.A. (1990). Tertiary prevention: what the meta-analyses of the offender treatment literature tell us about 'what works'. *Canadian Journal of Criminology*, 32, 173-184.
- Genoves, V.G., Morales, L.A., & Sanchez-Meca, J. (2006). What works for serious juvenile offenders? *A systematic review. Psicothema*, 18, 611-619.
- Ginsberg, C., & Loffredo, L. (1993). Violence-related attitudes and behaviours of high school students — New York City 1992. *Journal of School Health*, 63, 438-439.
- Goris, P., & Walgrave, L. (2002). *Van kattenkwaad en erger. Actuele thema's uit de jeugdcriminologie*. Leuven: Garant.
- Gottfredson, M.R., & Hirschi, T. (1990). *A general theory of crime*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Grandjean, C. (1990). Bank robberies and physical security in Switzerland: A case study of the escalation and displacement phenomena. *Security Journal*, 1, 155-159.
- Grasmick, H.G., & Bursik, R.J.Jr. (1990). Conscience, significant other and rational choice. *Law and Society Review*, 24, 837-861.
- Grasmick, H.G., & Byrjak, G.J. (1982). The deterrent effect of perceived severity of punishment. *Social Forces*, 59, 471-491.

- Graubard, P.S. (1968). Use of indigenous groupings as the reinforcing agent in teaching disturbed delinquents to learn. *Proceedings of the 6th Annual Convention of the American Psychological Association*, 613-614.
- Gray, J.A. (1982). *The neuropsychology of anxiety: An inquiry into the function of the septohippocampus system*. New York: Oxford University Press.
- Grotevant, H.D., & Cooper, C.R. (1985). Patterns of interaction in family relationships and the development of identity exploration in adolescence. *Child Development*, 56, 415-428.
- Hermans, D., Eelen, P., & Orlemans, H. (2007). Behandelmethoden. In D. Hermans, P. Eelen, & H. Orlemans (Eds.), *Inleiding tot de gedragstherapie* (pp. 197-224). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Hermans, D., Eelen, P., & Orlemans, H. (2007). Klassieke conditionering: het leren van betekenissen. In D. Hermans, P. Eelen, & H. Orlemans (Eds.), *Inleiding tot de gedragstherapie* (pp. 105-126). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Hermans, D., Eelen, P., & Orlemans, H. (2007). Operante conditionering: leren handelen in functie van consequenten. In D. Hermans, P. Eelen, & H. Orlemans (Eds.), *Inleiding tot de gedragstherapie* (pp. 127-150). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum
- Hessing, D.J., & Donker, A.G. (2002). Biologische factoren bij antisociaal gedrag. In P.J. van Koppen, D.J. Hessing, H.L.G.J. Merkelbach & H.F.M. Crombag (Eds.) *Het recht van binnen* (pp. 109-137). Deventer: Kluwer.
- Hessing, D.J., & Elffers, H. (2002). *De psychologie van antisociaal en crimineel gedrag*. In P.J. van Koppen, D.J. Hessing, H.L.G.J. Merkelbach & H.F.M. Crombag (Eds.) *Het recht van binnen* (pp. 255-277). Deventer: Kluwer.
- Hessing, D.J., & Koppen, P.J. van (2002). Straffen. In P.J. van Koppen, D.J. Hessing, H.L.G.J. Merkelbach & H.F.M. Crombag (Eds.) *Het recht van binnen* (pp. 947-961). Deventer: Kluwer.
- Hessing, D.J., & Koppen, P.J. van (2002). Straffen. In P.J. van Koppen, D.J. Hessing, H.L.G.J. Merkelbach & H.F.M. Crombag (Eds.) *Het recht van binnen* (pp. 947-961). Deventer: Kluwer.
- Holmbeck, G.N., Paikoff, R.L., & Brooks-Gunn, J. (1995). Parenting adolescents. In M.H. Bornstein (Ed.), *Handbook of Parenting: Volume 1 Children and parenting*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Howell, J.C. (2003). What doesn't work in preventing and reducing juvenile delinquency. In J.C. Howell (Ed.), *Preventing & reducing juvenile delinquency. A comprehensive framework*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Howell, J.C. (2003). What doesn't work in preventing and reducing juvenile delinquency. In J.C. Howell (Ed.), *Preventing & reducing juvenile delinquency. A comprehensive framework*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Ince, D., Beumer, M., Jonkman, H., & Vergeer, M. (2004). *Veelbelovend en effectief. Overzicht van preventieprojecten en -programma's in de domeinen Gezin, School, Kinderen en jongeren, Wijk. Tweede volledig herziene editie CtC-gids*. Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn. Heerhugowaard: PlantijnCasparie.
- Jongste, W.M. de (2005). Het Nederlandse strafrechtstelsel – een beschrijving op de hoofdlijnen. In A.TH.J. Eggen, W. van der Heide (red.), *Criminaliteit en rechtshandhaving 2004*. WODC, Onderzoek en Beleid, 237.

- Keijser, J.W. de (2002). Straftheorieën in de praktijk. In P.J. van Koppen, D.J. Hessing, H.L.G.J. Merkelbach & H.F.M. Crombag (Eds.) *Het recht van binnen*. Deventer: Kluwer.
- Kemper, T.D. (1993). Reason in emotion or emotions in reason. *Rationality and society*, 5, 275-282.
- Klooster, E.M., Hoek, C.A. van, & Hoff, A.J.E. van 't (1999). *Allochtonen en strafbeleving. Een onderzoek naar de strafbeleving van Antilliaanse, Surinaamse, Marokkaanse en Turkse jongens*. Directie Preventie, Jeugd en Sanctiebeleid.
- Knaap, van der L.M., Nijssen, L.T.J., & Bogaerts, S. (2006). *Geweld verslagen. Een studie naar de preventie van geweld in het publieke en semi-publieke domein*. WODC, Onderzoek en beleid, 239.
- Kohlberg, L. (1976). Moral stages and moralization: A cognitive-developmental approach. In T. Lickona (Ed.), *Moral development and behavior* (pp. 31-53). New York: Holt.
- Koppen, P.J. van, Hessing, D.J., Crombag, H.F.M., & Merkelbach, H. (2002). Over de rechtspsychologie. In P.J. van Koppen, D.J. Hessing, H.L.G.J. Merkelbach & H.F.M. Crombag (Eds.) *Het recht van binnen*. Deventer: Kluwer.
- Laan, P.H. van der (2001). Politie en justitie interventies bij gewelddadige en ernstig delinquentie jongeren. In R. Loeber, N.W. Slot, J.A. Sergeant (Eds.), *Ernstige en gewelddadige jeugddelinquentie*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Laan, P.H. van der (2002). Wat werkt? In P.J. van Koppen, D.J. Hessing, H.L.G.J. Merkelbach & H.F.M. Crombag (Eds.) *Het recht van binnen* (p. 962-975). Deventer: Kluwer.
- Laycock, G. (1985). *Property marking: A deterrent to domestic burglary? Vol. 3*. Londen: Home Office.
- Laycock, G. (1991). Operation identification, or the power of publicity? *Security Journal*, 2, 67-72.
- Light, R., Nee, C., & Ingham, H. (1993). *Car theft: The offender's perspective*. Londen: HMSO. Home Office Research Study, 130.
- Lloyd, C., Mair, G., & Hough, M. (1994). *Explaining reconviction rates: a critical analysis*. Londen: HMSO. Home Office Research Study, 136.
- MacKenzie, D.L. (2002) Reducing the criminal activities of known offenders and delinquents. Crime prevention in the courts and corrections. In L.W. Sherman, D.P. Farrington, B.C. Welsh & D.L. MacKenzie (Eds.), *Evidence-Based Crime Prevention* (pp. 330-404). New York: Routledge.
- Marcia, J.E. (1980). Identity in adolescence. In J. Adelson (Ed.), *Handbook of adolescence psychology* (pp. 159-187). New York: Wiley.
- Markstrom-Adams, C., & Adams, G.R. (1995). Gender, ethnic, group and grade differences in psychosocial functioning during middle adolescence? *Journal of Youth and Adolescence*, 24, 397-417.
- McGuire, J. (2002). Criminal sanctions versus psychologically-based interventions with offenders: a comparative empirical analysis. *Psychology, Crime & Law*, 8, 183-208.
- Milan, M.A. (2004). Behavioral approaches to correctional management and rehabilitation. In C.R. Hollin (Ed.), *The essential handbook of offender assessment and treatment*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd.
- Moffitt, T. (1983). The learning theory model of punishment. Implications for delinquency deterrence. *Criminal Justice and Behavior*, 10, 131-158.

- Moffitt, T. (1993). Adolescent-limited and life-course persistent antisocial behavior: a developmental taxonomy. *Psychological Review*, 100, 674-701.
- Morrisson, S., & O'Donnell, I. (1994). *Armed robbery: a study in London*. Oxford: Centre for Criminological Research.
- Nagin, D.S., Farrington, D.P., & Moffitt, T. (1995). Life-course trajectories of different types of offenders. *Criminology*, 33, 111-139.
- Newman, O. (1996). *Creating defensible space*. Washington, DC: US Department of Housing and Urban Development.
- Outryve d'Ydewalle, van G. (2000). De leerpsychologie. In G. van Outryve d'Ydewalle (Ed.), *Algemene en experimentele psychologie*. Leuven: Acco.
- Painter, K., & Farrington, D.P. (1997). The crime reducing effect of improved street lightning: The Dudley project. In R.V. Clarke (ED.), *Situational crime prevention: successful case studies*. Guiderland, New York: Harrow and Heston, 209-226.
- Painter, K., & Farrington, D.P. (2001). Evaluating situational crime prevention using a young people's survey. *British Journal of Criminology*, 40, 266-284.
- Paternoster, R., Brame, B., Bachman, R., & Sherman, L.W. (1997). Do fair procedures matter? The effect of procedural justice on spouse assault. *Law and Society Review*, 31, 163-204.
- Pawson, R., & Tilley, N. (1997). *Realistic Evaluation*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Pawson, R., Klein Haarhuis, C. (2005). Evaluatie van complexe programma's. Een theoriegestuurde aanpak. *Justitiële verkenningen*, 31, 42-53.
- Pearson, F.S., Lipton, D.S., Cleland, C.M., & Yee, D.S. (2002). The effects of behavioural/cognitive-behavioral programs on recidivism. *Crime & Delinquency*, 48, 476-496.
- Pogarsky, G., Kim, K., & Paternoster, R. (2005). Perceptual change in the National Youth Survey: Lessons for deterrence theory and offender decision-making. *Justice Quarterly*, 22, 1-29.
- Rebellion, C.J. (2006). Do adolescents engage in delinquency to attract the social attention of peers? An extension and longitudinal test of the social reinforcement hypothesis. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 43, 387-411.
- Reynolds, K.M., Seydlitz, R., & Jenkins, P. (2000). Do juvenile curfew laws work? A time series analysis of the New Orleans law. *Justice Quarterly*, 17, 205-230.
- Reynolds, K.M., Thayer, R.E., & Reufle, W.J. (1996). *Preliminary findings – The New Orleans juvenile curfew: Impact on teens, parents, delinquency and victimization*. Paper presented at the 1996 Annual Conference on Criminal Justice Research and Evaluation.
- Schwartz, B., Wasserman, E.A., & Robbins, S.J. (2002). *Psychology of learning and behavior*. New York: W.W. Norton & Company.
- Sherman, L.W. (1988). Randomized experiments in criminal sanctions. In H.S. Bloom, D.S. Cordray & R.J. Light (Eds.), *Lessons from selected program and policy areas. New directions for program evaluation*, 36. San Fransisco: Jossey-Bas.
- Sherman, L.W. (1990). Police crackdowns: initial and residual deterrence. In M. Tonry & Morris, N. (Eds.), *Crime and justice: a review of research*. Chicago: University of Chicago Press.

- Sherman, L.W., & Eck, J.E. (2002). Policing for crime prevention. In L.W. Sherman, D.P. Farrington, B.C. Welsh & D.L. MacKenzie (Eds.), *Evidence-Based Crime Prevention* (p. 295-329). New York: Routledge.
- Sherman, L.W., Farrington, D.P., Welsh, B.C., & MacKenzie, D.L. (2002). The Maryland Scientific Methods Scale. In L.W. Sherman, D.P. Farrington, B.C. Welsh & D.L. MacKenzie (Eds.), *Evidence-Based Crime Prevention*. New York: Routledge.
- Stafford, M., & Warr, M. (1993). A reconceptualization of general and specific deterrence. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 30, 123-135.
- Swenson, C.C., Henggeler, S.W., & Schoenwald (2004). Family-based treatments. In C.R. Hollin (Ed.), *The Essential Handbook of Offender Assessment and Treatment* (p. 79-94). Hoboken: Wiley & Sons.
- Tilley, N., & Webb, J. (1994). *Burglary Reduction: Findings from safer cities schemes. Vol. 51*. Londen: Home Office.
- Title, C.R., & Rowe, A.R. (1974). Certainty of arrest and crime rates: A further test of the deterrence hypotheses. *Social Forces*, 52, 455-462.
- Laan, P.H. van der (2004). Over straffen, effectiviteit en erkenning. De wetenschappelijke onderbouwing van preventie en strafrechtelijke interventie. *Justitiële verkenningen*, 30, 31-48.
- Gemert, F. van & Fleischer, M. (2002). *In de greep van de groep: een onderzoek naar een Marokkaanse problematische jeugdgroep*. Regioplan, publicatienummer 491.
- Gemert, F. van (1998). *Ieder voor zich. Kansen, cultuur en criminaliteit van Marokkaanse jongens*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam. Amsterdam: Het Spinhuis.
- San, M. van (1998). *Stelen en steken. Delinquent gedrag van Curaçaose jongens in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Waarden, normen en de last van het gedrag. (2003) *Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), rapport 68*.
- Wagner, A.E. (1997). A study of traffic pattern modification in an urban crime prevention program. *Journal of Criminal Justice*, 25, 19-30.
- Ward, D.A., Stafford, M.C., & Gray, L.N. (2006). Rational choice, deterrence and theoretical integration. *Journal of Applied Social Psychology*, 36, 571-585.
- Wasserman, G.A., Miller, S.M. (1998). The prevention of serious and violent juvenile offending. In R. Loeber & D.P. Farrington (Eds.) *Serious and violent juvenile offenders. Risk factors and successful interventions*. Thousand Oaks London: Sage Publications.
- Weisburd, D., Sherman, L., & Petrosino, A.J. (1990). *Registry of randomized criminal justice experiments in sanctions*. Unpublished report, Rutgers University, University of Maryland and Crime Control Institute.
- Welsh, B.C., & Farrington, D.P. (2006). CCTV and street lightning: comparative effects on crime. In A.E. Perry, C. McDougall & D.P. Farrington, *Reducing crime: The effectiveness of criminal justice interventions* (pp. 95-113). Chichester: John Wiley & Sons, Ltd.
- Whright, B.R.E., Caspi, A., Moffitt, T., & Paternoster, R. (2004). Does the perceived risk of punishment deter criminally prone individuals? Rational choice, self-control, and crime. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 41, 180-213.

WODC-publicatie: *Aanpak criminaliteit*.

<http://www.wodc.nl/publicatie/aanpakcriminaliteit/index/>
Criminologischetheorieen

Deel II Risicoreductie

Interventies voor jongeren die antisociaal gedrag vertonen

Kenmerken, werkzame mechanismen en moderatoren van effectiviteit

Maja Deković en Jessica J. Asscher
Universiteit Utrecht

1 Inleiding

De laatste jaren groeien de zorgen met betrekking tot probleemgedrag onder de jeugd, vooral met betrekking tot de waargenomen toename van antisociaal gedrag²⁶. De term antisociaal gedrag verwijst naar agressieve handelingen tegen mensen of bezittingen waarbij de rechten van anderen en/of van maatschappelijke normen worden geschonden. Jongeren die zich schuldig maken aan antisociaal gedrag zorgen voor veel individueel leed, brengen de samenleving veel schade toe, zowel in materieel als in immaterieel opzicht (onrust, gevoel van onveiligheid) en vormen, met name in de grote steden, een steeds zwaardere belasting voor politie, kinderrechter en andere instanties. Jeugdcriminaliteit is in de afgelopen jaren toegenomen en steeds ernstiger – dat wil zeggen gewelddadiger – geworden. Daarnaast plegen jeugdigen op steeds jongere leeftijd delicten (Blom, Laan & Huijbregts, 2005; Ministerie van Justitie, 2002). De meeste delicten worden gepleegd door jongeren die als harde kernjongere, doorstromer of veelpleger te boek staan en verantwoordelijk zouden zijn voor 50 tot 60% van de jeugdcriminaliteit. Uit onderzoek van Wartna en collega's (Wartna, Tollenaar & Blom, 2005; Wartna & Tollenaar, 2006) blijkt dat ongeveer 20% van alle jeugdige delinquenten binnen een jaar recidiveert, na twee jaar is dat 34% en na zeven jaar is 60% gerecidiveerd.

De noodzaak om effectieve interventies te ontwikkelen voor jongeren die ernstig en regelmatig antisociaal gedrag tonen staat wel vast. Hoewel veel interventies die zijn ontwikkeld voor deze groep slechts beperkt succes hebben (Kazdin, 1997a), zijn er inmiddels wel degelijk interventies die als werkzaam, of tenminste als veelbelovend gelabeld kunnen worden. In het nu volgende deel wordt ingegaan op de kenmerken en mogelijke onderliggende werkzame mechanismen van deze interventies. Vooraf moet wel benadrukt worden dat we ons voor het grootste gedeelte baseren op onderzoek dat in het buitenland verricht is. Veel interventies die voor handen zijn voor deze groep zijn nooit adequaat geëvalueerd in Nederland. Dit feit wordt herhaaldelijk benadrukt als een obstakel in de ontwikkeling en verfijning van “evidence-based” interventies (Laan, 2005). Alhoewel er geen redenen zijn om aan te nemen dat de theorieën waarop

²⁶ In de onderzoeksliteratuur worden vaak verschillende termen door elkaar gebruikt voor dezelfde operationalisatie: antisociaal gedrag, jeugddelinquentie, (proactieve en reactieve) agressie, opstandig gedrag, gedragsstoornis, jeugdcriminaliteit, externaliserende problemen, etc (Dodge, Coie, & Lynam, 2006). Daarom kiezen wij in dit hoofdstuk voor de term antisociaal gedrag, als de meest algemene term, behalve wanneer uit onderzoek duidelijk is dat de auteurs een specifieke vorm van antisociaal gedrag bedoelen.

de effectieve interventies gebaseerd zijn niet op een adequate manier antisociaal gedrag bij Nederlandse adolescenten zouden kunnen verklaren (Deković, Janssens & As, in press; Deković, Wissink & Meijer, 2004), is het toch de vraag of, mede door verschillen in sociaal en politiek klimaat, organisatie van geestelijke gezondheidszorg, beschikbaarheid van verschillende behandelingen en typen cliënten, in Nederland dezelfde positieve resultaten behaald zullen worden. Zolang er nog geen Nederlands onderzoek beschikbaar is, is daarom voorzichtigheid geboden bij het trekken van definitieve conclusies over de effectiviteit van deze interventies in Nederland.

Omdat een van de kenmerken van effectieve interventies is dat de interventie zich richt op theoretisch-relevante en empirisch aangetoonde risico- en protectieve factoren die een rol spelen in de ontwikkeling en instandhouding van antisociaal gedrag, beginnen we met een overzicht van deze factoren. Vervolgens geven we een aantal voorbeelden van interventies, geordend naar de factoren waarop die de interventies zich richten: factoren binnen de jongeren zelf, gezinsfactoren, factoren bij leeftijdgenoten of factoren binnen de meerdere sociale context van de jongere. Daarna zal ingegaan worden op de vraag waarom en op welke wijze deze interventies positieve effecten teweeg zouden kunnen brengen. Met andere woorden, we proberen de 'veranderingsmechanismen' (in de onderzoeksliteratuur vaak "mediatoren van interventie-effecten" genoemd) te identificeren en gaan na in hoeverre hier empirisch bewijs voor bestaat. In de daarop volgende paragraaf staan we stil bij de vraag of de interventies even werkzaam zijn voor jongens en meisjes en voor jongeren afkomstig uit verschillende etnische groepen. Deze demografische kenmerken (geslacht en etniciteit) kunnen de effectiviteit van een interventie beïnvloeden en worden daarom 'moderatoren' genoemd. Een belangrijke vervolgvraag, die vaak vergeten wordt, is de vraag naar eventuele schadelijke effecten van interventies. Tenslotte resumeren we de kenmerken van effectieve interventies met betrekking tot hun inhoud, timing en manier van uitvoeren.

In dit deel maken we gebruik van literatuur afkomstig uit verschillende disciplines: pedagogiek, ontwikkelings- en klinische psychologie, kinderspsychiatrie en criminologie. Antisociaal gedrag is hier breed gedefinieerd: het gaat niet alleen om strafbaar, crimineel gedrag, maar ook om antisociale gedragingen op jongere leeftijden die als voorlopers gezien zouden kunnen worden van jeugddelinquentie. Juist de kennis over het verloop van antisociaal gedrag en van de factoren die daarop van invloed zijn, kunnen aanknopingspunten bieden voor zowel preventieve maatregelen (voorkoming van antisociaal gedrag) als voor interventies (vermindering van antisociaal gedrag). In dit onderdeel staan individuele factoren en de factoren in de primaire omgeving van de jongeren die antisociaal gedrag kunnen voorspellen/verklaren centraal. Dat geldt ook voor de beschreven interventies. Hoewel we erkennen dat macro sociale processen ook een belangrijke rol spelen in het ontstaan en in het in stand houden van antisociaal gedrag en dat ook maatregelen op dat niveau nodig zijn (het tegengaan van armoede en werkloosheid, verbetering van het onderwijs aan jongeren, verhoging van leefbaarheid in de wijken etc.), vallen deze maatregelen buiten het bestek van deze paragraaf.

2 Risico- en protectieve factoren voor de ontwikkeling van antisociaal gedrag

In de afgelopen decennia is er veel onderzoek verricht naar de factoren die een rol spelen in het ontstaan en voortbestaan van antisociaal gedrag bij kinderen en jeugdigen (zie voor een overzicht Dishion & Patterson, 2006; Dodge, Coie & Lynam, 2006). Het is tegenwoordig algemeen erkend dat antisociaal gedrag gezien kan worden als het resultaat van complexe interacties tussen verschillende risicofactoren (Deković & Prinzie, 2008; Prinzie, Hoeve & Stams, in druk). Onder risicofactoren worden factoren verstaan die de kans op probleemgedrag bij het kind verhogen. In de onderstaande tekst bespreken we factoren die in de literatuur consistent gerelateerd worden aan de ontwikkeling van antisociaal gedrag. We beginnen met individuele kenmerken van de jongere. Deze individuele kenmerken worden echter beïnvloed door en beïnvloeden zelf de sociaal-culturele omgeving waarin de jongere functioneert. De sociale omgeving omvat vele verschillende contexten: gezin, leeftijdgenoten, school, buurt, samenleving (politiek klimaat, media, armoede). Empirisch onderzoek laat consistent zien dat zogenaamde microfactoren, dat wil zeggen de factoren binnen de directe omgeving van het kind, zoals gezin en leeftijdgenoten, de belangrijkste zijn (Hill, 2002).

Individuele factoren van het kind

Individuele risicofactoren voor het ontstaan van antisociaal gedrag zijn te onderscheiden op allerlei niveaus: genetische of biologische kenmerken, sociaal-cognitief functioneren, gebrekkige sociale vaardigheden.

Goozen, Fairchild, Snoek & Harold (2007) stellen dat kinderen die persistent antisociaal gedrag vertonen aan specifieke neurobiologische kenmerken (zoals het serotonine functioneren en stressregulerende mechanismen) voldoen. Daarnaast benadrukken zij de interactie tussen deze neurobiologische tekorten en het cognitieve en emotionele functioneren. Zij beargumenteren dat door de neurobiologische kenmerken van kinderen te onderzoeken, uiteindelijk bepaald kan worden welke kinderen het grootste risico lopen. Een probleem bij deze benadering is dat de theorie voornamelijk gebaseerd is op correlationeel onderzoek en er nog weinig onderzoek naar causaliteit gedaan is.

Agressief gedrag op jonge leeftijd is een belangrijke voorspeller van antisociaal gedrag en delinquentie op latere leeftijd. Uit onderzoek van Patterson, Forgatch, Yoerger, en Stoolmiller (1998) bleek dan ook dat kinderen die jong aangehouden waren door de politie (jonger dan dertien jaar oud), de meeste kans liepen om chronische delinquenten te worden op achttienjarige leeftijd. Als het agressieve gedrag gecombineerd is met een vorm van psychopathologie die gekenmerkt wordt door impulsiviteit, weinig vrees, gevoeligheid voor beloning op korte termijn en weinig empathische gevoelens, is de kans op delinquent gedrag op latere leeftijd extra groot (Wasserman, Keenan, Tremblay, Coie, Herrenkohl & Loeber, 2003).

Daarnaast blijken op het niveau van het kind een laag verbaal IQ en onderontwikkeld moreel redeneervermogen antisociaal gedrag te voorspellen. Datzelfde geldt voor problemen met cognitieve informatieverwerking (zoals het maken van een denkfout waarbij vijandige attributies aan anderen toegeschreven worden of het onvermogen om de juiste sociale signalen te begrijpen) (Orubio de Castro, Veerman, Koops, Bosch & Monshouwer, 2002). Tenslotte blijkt een

positieve houding ten opzichte van antisociaal gedrag (Borduin, 1999) samen te hangen met de ontwikkeling van antisociaal gedrag.

Gezinsfactoren

Hoewel er consensus lijkt te bestaan over het belang van gezinsfactoren voor de ontwikkeling van antisociaal gedrag, worden in de literatuur vaak heel verschillende gezinsfactoren benadrukt. In sommige theorieën ligt de nadruk op meer globale factoren (zoals de gezinsstructuur: een- versus twee-oudergezinnen, of socio-economische status van het gezin), terwijl in andere theorieën meer proximale factoren, die betrekking hebben op de interactie tussen ouder en kind en op de kwaliteit van de ouder-kind relatie, centraal staan (bijvoorbeeld, de manier waarop ouder en kind reageren op het overtreden van regels). In het algemeen kan gesteld worden dat het belang van een factor toeneemt naarmate die dichter bij het kind ligt en dat het effect van globale factoren meestal niet direct is, maar via proximale factoren loopt. Uit onderzoek is bijvoorbeeld gebleken dat de gezinsstructuur (het opgroeien in een eenoudergezin) op zich weinig verklaart. De gezinsstructuur hangt echter wel vaak samen met andere risicofactoren zoals financiële problemen, weinig sociale steun uit de omgeving en slechte huisvesting. Deze factoren beïnvloeden de kwaliteit van proximale processen: de ouders zijn minder betrokken bij de opvoeding, houden minder toezicht op hun kinderen en gebruiken vaker negatieve, harde controlestrategieën, en *dat* heeft effect op de ontwikkeling van het kind (Weinraub, Horvath & Gringlas, 2002). Ook in eigen onderzoek bij 500 Nederlandse gezinnen met adolescenten (Deković, Janssens & As, 2003) vonden we hier steun voor: de manier waarop ouders met hun adolescent omgaan en de kwaliteit van hun relatie (proximale factoren) hangen veel sterker samen met antisociaal gedrag van adolescenten dan met de socio-economische status van het gezin (globale factor).

De kenmerken van de ouder-kind interactie die consistent in verband zijn gebracht met antisociaal gedrag zijn: gebrek aan steun van en binding aan de ouders (Reitz, Deković, Meijer & Engels, 2006), slechte communicatie (Steinberg, 2001), gebrek aan toezicht door de ouders (Hill, 2002), te weinig duidelijke regels en te weinig consistente controle (Deković, 1999) en te lakse opvoeding (Prinz, Onghena, Hellinckx, Grietens, Ghesquiere & Colpin, 2004), maar ook een te strenge, niet leeftijdsadequate manier van disciplineren en frequent gebruik van straffen (Patterson, Reid & Dishion, 1992; Reid, Patterson & Snyder, 2002). Hoe kunnen deze relaties tussen opvoeding en antisociaal gedrag verklaard worden? Een goede ouder-kind relatie functioneert als een indirecte controle en motiveert de adolescent om zich te onthouden van gedragingen die ouders en andere belangrijke personen waarmee de adolescent een relatie heeft, zouden afkeuren. De ouders die autoritatieve controle gebruiken (dat wil zeggen, het stellen van duidelijke grenzen, het uitleggen van de regels en het zorgen voor de naleving van de regels) creëren een stabiele en voorspelbare omgeving voor het kind. Daarentegen kan de afwezigheid van duidelijke regels en consistente controle door ouders leiden tot onzekerheid, een zwakke controle van impulsen en probleemgedrag van kinderen. Maar, bij te strenge, restrictieve controle en frequent straffen gaan kinderen gehoorzamen om straf te vermijden en niet omdat ze zich de normen en regels van hun ouders eigen hebben gemaakt. Negatieve gevoelens die een te strikte controle bij kinderen oproepen, kunnen er ook toe leiden dat zij uit angst voor negatieve gevolgen weinig aan hun ouders vertellen,

zodat ouders niet goed op de hoogte zijn van het doen en laten van hun kind. Daardoor wordt het voor ouders ook moeilijker om het gedrag van hun kind op tijd bij te sturen als dat nodig is. In een restrictieve omgeving wordt ook de groei naar zelfstandigheid en autonomie niet gestimuleerd. Zo blijkt bijvoorbeeld uit onderzoek dat jongeren met autoritaire ouders minder goed in staat zijn om negatieve invloeden van leeftijdgenoten te weerstaan dan jongeren met autoritatievieve ouders (Fuligni & Eccles, 1993).

Daarnaast fungeren ouders vaak als rolmodel: ouders van kinderen die antisociaal gedrag vertonen, zijn zelf vaak ook antisociaal. Ehrensaft, Wasserman, Verdelli, Greenwald, Miller, en Davies (2003) hebben laten zien dat antisociaal gedrag van moeders, vooral als de moeder dat al heel vroeg, voor haar vijftiende levensjaar, vertoonde, een significante voorspeller is van antisociaal gedrag van zonen. Een andere belangrijke factor is het vertrouwen dat de ouder heeft in zijn/haar eigen competentie op het gebied van opvoeding. Juist bij kinderen die gedragsproblemen vertonen, hebben ouders de neiging om het vertrouwen in hun eigen handelen en het geloof in de mogelijkheid om hun kind te beïnvloeden te verliezen (Johnston, 1996). Dat is uiteraard zeer funest, want volgens de *'self-efficacy'*-theorie zijn mensen meer geneigd om actie te ondernemen als ze geloven: (1) dat ze capaciteiten hebben om die actie uit te voeren en (2) dat hun actie tot het gewenste doel zal leiden (Bilukha et al., 2005). Veel gezinsgerichte interventies en opvoedingsondersteuningsprogramma's hebben dan ook als een van de doelen om het vertrouwen van ouders in hun opvoedingscapaciteiten te verhogen (Hoagwood, 2005).

Leeftijdgenoten

Naarmate het kind ouder wordt, verbreedt zijn/haar sociale omgeving en komt het kind in aanraking met andere socialisatiefiguren (leeftijdgenoten, leerkrachten). In de periode van de preadolescentie is het sociale netwerk van het kind aanzienlijk groter dan het was in de kinderjaren. Ook het belang van verschillende personen in dit sociale netwerk verandert. De centrale positie van ouders in de beleving van het kind, wordt in de adolescentie overgenomen door leeftijdgenoten. Kinderen brengen ook steeds meer tijd door met hun leeftijdgenoten zonder toezicht van volwassenen.

De omgang met deviante, antisociale leeftijdgenoten is een van de beste voorspellers van delinquent gedrag tijdens de adolescentie (Brendgen, Vitaro & Bukowski, 2000; Dodge, Coie & Lynam, 2006; Patterson, Reid & Dishion, 1992). Een van de verklaringen voor deze bevinding is dat deviante leeftijdgenoten mogelijkheden creëren om antisociaal gedrag te vertonen en dat ze de adolescent attitudes, motivatie en beweegredenen bijbrengen die dit gedrag ondersteunen. Daarnaast heeft blootstelling aan deviante leeftijdgenoten als gevolg dat antisociaal gedrag positief wordt bekrachtigd en dat nieuwe vormen van probleemgedrag worden voorgedaan. Ook gebrek aan betrokkenheid bij normale, prosociale leeftijdgenoten, het beschikken over weinig sociale vaardigheden, instabiliteit van relaties en afwijzing door leeftijdgenoten is gerelateerd aan antisociaal gedrag (Borduin, 1999, Deater Deckard, Dodge, Bates & Pettit, 1998).

Hoewel deze resultaten vaak worden geïnterpreteerd als invloed van leeftijdgenoten, is het belangrijk om te beseffen dat vriendschappen niet op basis van toeval ontstaan, maar op basis van een selectieproces: adolescenten kiezen hun vrienden. De keuze voor bepaalde vrienden lijkt, tenminste voor een deel,

samen te hangen met wat zich in het gezin afspeelt (Barnes, Hoffman, Welte, Farrell & Dintcheff, 2006; Simmons, Wu, Conger & Lorenz, 1994). Een extreme oriëntatie op leeftijdgenoten en een te sterke afhankelijkheid van vrienden tijdens de adolescentie hangt samen met een negatieve kwaliteit van de ouder-adolescent relatie en met gebrek aan steun en toezicht door de ouders (Fuligni & Eccles, 1993). Onderzoeksbevindingen lijken een model te ondersteunen waarin een negatieve, conflictueuze ouder-adolescent relatie zowel direct als indirect, via omgang met deviante leeftijdgenoten, bijdraagt aan antisociaal gedrag van de adolescent: negatieve opvoedingsgedragingen kunnen ervoor zorgen dat adolescenten meer tijd en aandacht investeren in hun relaties met leeftijdgenoten en dat maakt adolescenten meer ontvankelijk voor invloeden van leeftijdgenoten, hetgeen vervolgens weer kan leiden tot meer participatie in delinquente activiteiten.

Bredere omgeving

Ook de leefgemeenschap waarin een jongere opgroeit, kan bepalend zijn voor het ontstaan van antisociaal gedrag.

Om te beginnen is er een aantal kenmerken van de school, dat samenhangt met het ontstaan van antisociaal gedrag. Weinig betrokkenheid bij de school, slechte kwaliteit van schoolwerk, weinig academische aspiraties en slechte motivatie hangen samen met het ontstaan van antisociaal gedrag (Wasserman et al., 2003). Deze factoren hangen ook onderling weer samen: het is goed voorstelbaar dat jongeren die slechte resultaten behalen op school ook minder betrokken raken bij de school. Ook voortijdige schooluitval kan het ontstaan van antisociaal gedrag verklaren (Borduin, 1999; Herrenkohl, Maguin, Hill, Hawkins, Abbott & Catalano, 2000).

Daarnaast kunnen kenmerken van de leefomgeving van de jongeren de ontwikkeling van antisociaal gedrag voorspellen. Zo blijkt dat kinderen die opgroeien in armoede meer risico lopen antisociaal gedrag te gaan ontwikkelen dan kinderen in meer aangepaste gezinnen (Bradley & Corwyn, 2002). Een criminele subcultuur in de directe leefomgeving van de jongere (zoals het dealen van drugs, prostitutie), weinig sociale cohesie en controle in een buurt en weinig ondersteuning vanuit kerk of burens en grote mobiliteit in een buurt kunnen allemaal het ontstaan van antisociaal gedrag verklaren (Tolan, Gorman-Smith & Henry, 2003).

Er is dus door onderzoekers een grote hoeveelheid factoren geïdentificeerd die een rol spelen in het ontstaan en voortbestaan van antisociaal gedrag. Het is belangrijk om te beseffen dat de kennis omtrent de relatie tussen risicofactoren en antisociaal gedrag voor het grootste gedeelte gebaseerd is op onderzoek dat geen harde conclusies toelaat over de richting van de causaliteit. Omdat alleen experimenteel onderzoek deze vraag kan beantwoorden en experimenten in dit gebied vanwege ethische redenen moeilijk uitvoerbaar zijn, zijn oorzaak en gevolg vaak niet te onderscheiden. Daarom is het belangrijk om er steeds rekening mee te houden dat de richting van beïnvloeding waarschijnlijk bidirectioneel is. Zo is het aannemelijk dat een straffende, harde opvoeding leidt tot meer verzet, opstandigheid, agressie en antisociaal gedrag, maar het is even aannemelijk dat ouders op ongehoorzaamheid en agressief gedrag reageren door steeds hardere maatregelen (Patterson et al, 1992).

De onderscheiden risicofactoren staan niet los van elkaar, maar hangen vaak met elkaar samen. De beste illustratie hiervan zijn de zogenaamde multi-probleemgezinnen, waarin sprake is van complexe en vaak chronische problematiek: een combinatie van gedragsproblemen en leerproblemen bij het kind, persoonlijke problemen en het gebrek aan opvoedingsvaardigheden bij de ouders, problemen in het functioneren van het gezin, problemen op het gebied van huisvesting, lage opleiding, weinig financiële middelen, sociale isolatie etc. Daarnaast hebben risicofactoren een cumulatieve werking (dat wil zeggen dat ze elkaars negatieve werking versterken). Zo is aangetoond dat aanwezigheid van slechts één risicofactor binnen het gezin weliswaar de kans op probleemgedrag verhoogt, maar dat wanneer er meerdere factoren aanwezig zijn, de kans op problematische ontwikkelingsuitkomsten exponentieel stijgt (Atzaba-Poria, Pike & Deater-Deckard, 2004).

Met het oog op interventies is het verder belangrijk om te beseffen dat sommige risicofactoren niet te beïnvloeden zijn (geslacht, etniciteit), terwijl andere wel te veranderen zijn, bijvoorbeeld de opvoedingsvaardigheden van de ouders. Voor de timing van een interventie is het besef relevant dat sommige van deze factoren al vanaf de geboorte aanwezig zijn (biologische kwetsbaarheid), terwijl andere pas in de loop van de ontwikkeling ontstaan (het omgaan met deviante leeftijdgenoten). Tenslotte zijn er in de literatuur aanwijzingen dat het relatieve belang van risicofactoren voor de ontwikkeling van antisociaal gedrag verandert met de leeftijd van het kind (Kazdin, 1997b). Terwijl bij jongere leeftijden vooral gezinsfactoren van belang zijn, beginnen met de aanvang van de adolescentie leeftijdgenoten een grotere rol te spelen.

Protectieve factoren

Het ontstaan van antisociaal gedrag is echter niet simpelweg het gevolg van blootstelling aan veel risicofactoren. Het hangt er van af wat de aard van deze factoren is, hoe lang ze aanwezig zijn, of er in de persoon en/of in de omgeving van de jongere ook protectieve factoren zijn (Loeber, Slot & Sergeant, 2001). Onderzoek naar protectieve factoren is geïnspireerd door het feit dat niet alle kinderen die opgroeien in een omgeving die gekenmerkt wordt door veel risicofactoren ook probleemgedrag gaan ontwikkelen (Lester, Masten & McEwen, 2006). Er wordt verondersteld dat deze veerkracht ('resilience') het resultaat is van de beschermende werking van protectieve factoren.

Anders dan bij de definitie van *risicofactoren*, is er in de literatuur veel discussie over de definitie van *protectieve* factoren (Deković, 1999). Breed gedefinieerd, zijn protectieve factoren individuele of omgevingskenmerken die competenties vergroten, een gezonde ontwikkeling stimuleren en daardoor de kans op problematische ontwikkeling verkleinen. Met andere woorden, het zijn simpelweg factoren die met een positieve uitkomst samenhangen. Een meer strikte definitie van protectieve factoren veronderstelt de aanwezigheid van risico's: deze factoren laten hun effecten pas zien als er risico aanwezig is en bieden geen extra voordeel in situaties waarin geen risico's aanwezig zijn. Daarnaast wordt in de literatuur ook de vraag gesteld naar het conceptueel verschil tussen risico- en protectieve factoren: zijn dat inderdaad twee verschillende groepen factoren of is het zo dat het om dezelfde factoren gaat met aan het ene uiteinde een risico-effect en aan het andere uiteinde een beschermend effect?

Hoewel deze discussie nog niet beslecht is en het onderzoek naar protectieve factoren veel minder uitgebreid is dan het onderzoek naar risicofactoren, is er

toch een aantal factoren dat consistent uit de literatuur blijkt als beschermers tegen de risico's. Op *individueel niveau* zijn dat: hogere intelligentie, goede gezondheid, adequate (probleemgerichte) copingstijl, een positief zelfbeeld en een makkelijk temperament. Op het gebied van *gezinsfactoren* geldt een steunende relatie met tenminste één ouder als een van de belangrijkste protectieve factoren. Uit recent onderzoek blijkt overigens dat ook een positieve relatie met broers/zussen deze beschermende functie kan vervullen (Deković & Buist, 2005). In de literatuur over antisociaal gedrag wordt vaak de mogelijk negatieve invloed van *leeftijdgenoten* benadrukt. Echter, een positieve relatie met leeftijdgenoten is van wezenlijk belang voor de normale ontwikkeling: vrienden bieden emotionele steun en een veilige plek om te experimenteren met verschillende rollen, om te leren op gelijke voet conflicten op te lossen en om met intimiteit om te gaan. Met name de binding aan vrienden die geen deviant gedrag vertonen ('prosociale peers') kan als protectie tegen risico's fungeren (Fergusson, Vitaro, Wanner & Brendgen, 2007). Tenslotte, op het gebied van de *brede omgeving*, zijn sociale cohesie, een ondersteunend netwerk van familie of anderen uit de omgeving en een goede sociale en pedagogische infrastructuur (onderwijs, zorg) belangrijke protectieve factoren.

In het 'balansmodel' (Bakker, Bakker, Dijke & Terpstra, 2000) wordt de wisselwerking tussen risico en protectieve factoren weergegeven in de termen draaglast (het geheel van taken waarmee jongeren worden geconfronteerd, waarbij risicofactoren extra stress tot gevolg hebben en daarmee de taken verzwaren) en draagkracht (het geheel van competenties en protectieve factoren dat jongeren in staat stelt deze taken en risicofactoren het hoofd te bieden). Bij een normale ontwikkeling zijn de draaglast en draagkracht redelijk in evenwicht. Als de draaglast echter (langdurig) te zwaar is in verhouding tot de draagkracht, is de balans zoek en zullen problemen ontstaan. Naast het identificeren van risicofactoren is het dus belangrijk om ook protectieve factoren op te sporen. Het is immers zo dat de doelstellingen van interventies niet beperkt blijven tot het verminderen van problemen (verkleinen van draaglast). De interventies hebben ook het vergroten van competenties tot doel (vergroten van draagkracht). Om hierop goed te kunnen inspelen is kennis nodig over de factoren die er, ondanks de aanwezigheid van risico's, toe bijdragen dat er geen problemen ontstaan.

Tenslotte moet benadrukt worden dat er ook individuele verschillen zijn in ontwikkelingspaden die tot delinquentie en antisociaal gedrag tijdens de adolescentie leiden (Loeber, Slot & Stouthamer-Loeber, 2006). Bij elk individueel geval wordt het uiteindelijke gedrag veroorzaakt door een samenspel van factoren, waarbij de mate van invloed van een bepaalde factor kan variëren.

3 Interventies: een aantal voorbeelden

Er zijn inmiddels talloze interventies ontwikkeld die als doel hebben het antisociaal gedrag van jongeren te voorkomen en/of te verminderen. Veel van deze interventies worden ook in Nederland toegepast. Er is echter nog steeds weinig bekend over de effectiviteit van deze interventies.

Wanneer is een interventie effectief? Een simpel antwoord hierop is: een interventie is effectief als het de doelen bereikt die het beoogt te bereiken. Hierbij zijn twee subvragen van belang. De eerste daarvan is: wat is het beoogde doel

van de interventie? In criminologisch onderzoek wordt vaak een beperkte visie gehanteerd door alleen het verminderen van recidive als doel van interventie te beschouwen. Dat is ook niet verwonderlijk: deze interventies richten zich vaak op jongeren die al in aanraking zijn gekomen met justitie. Het voorkomen van het 'weer in de fout vervallen' wordt gezien als de hoofddoelstelling van de interventie. Het behoeft echter geen betoog dat het verminderen van recidive weliswaar een belangrijke, maar ook een te beperkte operationalisatie van effectiviteit is, zeker als de informatie over de recidive alleen gebaseerd is op politiegegevens. Daarom is het raadzaam om naast recidive ook te kijken naar de frequentie, intensiteit en het soort antisociaal gedrag. Andere legitieme behandeldoelen waarvan het effect bepaald kan worden, zijn toename van competenties (bijvoorbeeld prosociaal gedrag), het verbeteren van gezinsfunctioneren, opvoedingsvaardigheden van de ouders en de kwaliteit van de relatie tussen kind en ouders, vermindering van omgang met antisociale vrienden en een toename van de betrokkenheid in conventionele activiteiten (bijvoorbeeld school of dagbesteding).

De tweede vraag is: wanneer weten we dat de doelen bereikt zijn? Om aan te tonen dat de interventie tot de gewenste verandering heeft geleid is experimenteel onderzoek met *at random* toewijzing van cliënten aan een experimentele (interventie)groep en een controlegroep noodzakelijk (Farrington, 2003). Zonder dit design (Randomized Controlled Trial, RCT) is het onmogelijk om alternatieve verklaringen, zoals de aanwezigheid van verschillende soorten cliënten in de interventie- en controlegroep, testeffecten, rijping van het kind, of allerlei gebeurtenissen die buiten de interventie liggen, uit te sluiten (Clingempeel & Henggeler, 2002). Studies met dit type design ontbreken echter nagenoeg in Nederland.

In 2003 publiceerden Verdurmen et al. (2003) een overzicht van Nederlandse studies die de effectiviteit van interventies op het gebied van jeugd hebben onderzocht. Ze vonden slechts 12 studies naar de effecten van interventies gericht op het voorkomen van antisociaal gedrag. En ook bij deze studies was er bij de meeste gevallen sprake van een gebrekkig design (geen controlegroep, geen *at random* toewijzing) waardoor geen betrouwbare conclusies getrokken konden worden. Opvallend was ook dat de meeste interventies zich op de adolescent zelf richtten (bijvoorbeeld sociale vaardigheidstrainingen). Slechts twee studies onderzochten interventies die zich op de sociale context richtten, waaronder bovendien alleen de school werd verstaan. Geen van de onderzochte interventies richtte zich op het gezin, ondanks indicaties uit buitenlandse studies dat zulke interventies een positief effect hebben (Dowden & Andrews, 2003; Farrington & Welsh, 2003).

Uit een recentere inventarisatie (Boendermaker, Harder, Speetjens, Pijl, Bartelink & Everdingen, 2007) blijkt dat er van de 22 onderzoeken die voor de doelgroep jongeren met ernstig antisociaal en delinquent gedrag in Nederland geïnventariseerd zijn, slechts drie onderzoeken van voldoende kwaliteit zijn om conclusies te kunnen trekken over de effectiviteit van de interventies.

Ook in het buitenland zijn de meeste interventies die in de alledaagse praktijk ingezet worden om antisociaal gedrag tegen te gaan niet onderzocht. Van de interventies die wel onderzocht zijn, is de effectiviteit niet onomstotelijk vast komen te staan. Om de effectiviteit aan te tonen, moet aan vier criteria voldaan worden: (1) de interventie is theoretisch onderbouwd; (2) de interventie is gebaseerd op de uit de literatuur bekende mechanismen die antisociaal gedrag

verklaren; (3) uit onderzoek moet gebleken zijn dat deze interventie leidt tot verandering in antisociaal gedrag; en (4) er is een relatie tussen behandelprocessen en verandering in antisociaal gedrag (Kazdin, 1997b). Van de meeste interventies is dit allemaal nog niet bekend.

We zullen hieronder een aantal bekende interventies bespreken, dat ook in Nederland toegepast wordt. Dit wil niet zeggen dat dit de enige aanpakken zijn, die zouden kunnen werken. Om de interventies te ordenen zullen wij een indeling aanhouden van interventies gericht op kindkenmerken, gezinsfactoren, leeftijdgenoten en de meerdere contexten. Er worden zowel interventies die residentieel plaatsvinden (bijvoorbeeld Glen Mills) als ambulante interventies (bijvoorbeeld oudertrainingen) besproken.

3.1 Interventies gericht op jongeren

Cognitieve gedragstherapeutische interventies

De cognitieve gedragstherapeutische interventies richten zich op de manier waarop individuen informatie verwerken. Jongeren die gedragsproblemen vertonen, met name agressief gedrag, blijken problemen te hebben met verschillende cognitieve processen (Borduin, 1999). De veronderstelling is dat agressie niet zozeer veroorzaakt wordt door gebeurtenissen in de omgeving van een jongere, maar vooral door de manier waarop een jongere de gebeurtenis ervaart. Verschillende cognitieve processen zijn onderzocht, waaronder het verzinnen van alternatieve oplossingen voor een probleem, het identificeren van manieren om een doel te bereiken, en consequenties verbinden aan iemands acties (Kazdin, 1997a). Toch blijven veel vragen onbeantwoord, zoals naar de specifieke cognitieve tekorten bij verschillende probleemgroepen, en/of sommige cognitieve processen belangrijker zijn dan andere.

Er zijn veel variaties op cognitieve gedragstherapeutische interventies (bijvoorbeeld of ze individueel of in groepsverband – trainingen – plaatsvinden), maar er is een aantal overeenkomsten. Ten eerste ligt de nadruk op hoe jongeren bepaalde situaties benaderen en op de denkprocessen die de reactie van de jongeren leiden. Jongeren wordt geleerd problemen met anderen via een stappenplan te benaderen. Het doel is hun aandacht naar bepaalde aspecten van het probleem te richten, die tot oplossingen kunnen leiden. Ten tweede zijn de reacties op de interpersoonlijke relaties van belang. Prosociaal gedrag wordt aangeleerd (met behulp van modeleren van gewenst gedrag en bekrachtiging als deel van het probleemoplossingproces). Aanvankelijk worden probleemoplossingstrategieën aangeleerd met behulp van simulaties en spelletjes, maar geleidelijk aan komt er meer nadruk op alledaagse situaties. De behandeling combineert gewoonlijk verschillende procedures, zoals het modeleren van gewenst gedrag, oefening door middel van rollenspelen, en bekrachtiging. Deze strategieën worden ingezet om te zorgen dat de jongere meer gevarieerde responsrepertoires ontwikkelen.

Onderzoek (in het buitenland) laat gunstige effecten zien van cognitieve gedragstherapie, tot een jaar na afloop van de behandeling (Durlak, Fuhrman & Lampman, 1991). In het algemeen lijkt het echter dat de cognitieve gedragstherapeutische benadering beter werkt indien de problematiek lichter is en als minder andere risicofactoren in de omgeving van de jongere aanwezig zijn. Daarnaast werkt het beter bij oudere (adolescenten) dan bij jongere (basis-

schoollleeftijd) kinderen (McCart, Priester, Davies, Azen, 2006). Kortom, deze benadering, gebaseerd op theorieën die cognitieve informatieverwerking in verband brengen met de ontwikkeling van antisociaal gedrag, kan een veelbelovende aanpak zijn voor sommige jongeren met antisociaal gedrag.

Equip

Equip is een (residentiële) groepsgewijze aanpak waarbij jongeren geleerd wordt om te gaan met cognitieve denkfouten. Daarnaast leren de jongeren sociale vaardigheden met behulp van modeling, rollenspelen, feedback en oefeningen. De groepen worden geleid door de groepsleiders (Boendermaker e.a., 2007).

Nas (2005) deed quasi-experimenteel onderzoek naar een residentiële vorm van dit programma, waarbij ten eerste opvalt dat er zowel in de groep die meedeed aan het programma als in de controlegroep een hoge uitval was, hetgeen betekent dat de resultaten met voorzichtigheid geïnterpreteerd dienen te worden. Uit het onderzoek bleek dat er geen verschillen waren tussen Equip en de controlegroep wat betreft moreel redeneren, sociale vaardigheden en sociale informatieverwerking. Wel maakten Equip jongeren minder cognitieve denkfouten en hadden zij een negatievere houding ten opzichte van delinquentie.

Individueel gerichte ambulante begeleiding

In Nederland zijn er verscheidene individueel gerichte behandelingen of aanpakken die georganiseerd en uitgevoerd worden vanuit de jeugdreclassering. Een voorbeeld hiervan is Individuele Trajectbegeleiding (ITB). Een deel van de jongeren neemt deel aan deze vorm van begeleiding in het kader van een bijzondere voorwaarde bij schorsing van voorlopige hechtenis of als bijzondere voorwaarde bij het eindoordeel van de rechter. Als aan deze bijzondere voorwaarde niet voldaan wordt, volgt alsnog een veroordeling. De overige jongeren nemen vrijwillig deel. Hoewel er bij alle jongeren sprake is van één of meer politiecontacten, kunnen de ernst en frequentie van het antisociaal gedrag variëren. Deze vorm van ambulante begeleiding komt neer op het maken van strenge afspraken met de jeugdreclasserder en controle daarvan. Uit een onderzoek met voor- en nameting blijkt dat 60% van de deelnemers recidiveert. Omdat het slechts een veranderingsonderzoek betreft, is het onduidelijk hoe het deze jongeren zonder ITB zou zijn vergaan (Kleinman & Terlouw, 1997. In Boendermaker, Veldt & Booy, 2003). Voordat de vraag beantwoord kan worden of deze benadering werkt is er dus meer onderzoek nodig, waarbij gebruik gemaakt wordt van een controlegroep.

Een andere ambulante aanpak, die zich richt op jongeren die met de politie in aanraking zijn geweest, is Halt. Het wordt opgelegd door de rechter en bestaat uit werk of leeropdrachten die de jongere moet volgen. Het doel van Halt is het verminderen of uitblijven van recidive. Uit eerdere, niet experimentele studies (zie voor een overzicht Boendermaker, Veldt & Booy, 2003) werden positieve effecten gevonden, die echter niet gerepliceerd werden in een recent experimenteel onderzoek van Boom, Ferwerda en Leiden (2007). Daaruit blijkt dat jongeren die Halt doorliepen niet minder recidiveerden dan jongeren die niet aan Halt deelnamen. Wel werd wisselend effect gevonden voor de manier waarop Halt ingezet werd. Jongeren met bredere problematiek waarbij de recidivekans hoog wordt ingeschat, hadden minder baat bij Halt dan jongeren bij wie hiervan geen sprake is.

Mentoring

Onder 'mentoring' wordt een methodiek verstaan "die als doel heeft de overgang van jongere naar volwassene te vergemakkelijken door het bieden van ondersteuning en uitdagingen door een ervaren volwassene" (Meijers, Deen & Veendrick, 2003, p. 11). Het bekendste voorbeeld van mentorprogramma's zijn reeds lange tijd bestaande *Big Brothers Big Sisters*-projecten in Amerika. Het idee dat een mentor een positief effect heeft op de ontwikkeling van jongeren en als buffer kan fungeren tegen negatieve invloeden vanuit omgeving is gebaseerd op bevindingen van onderzoek naar protectieve factoren. Daaruit blijkt dat kinderen die het lukt om gezonde, productieve volwassenen te worden, ondanks cumulatie van risicofactoren in hun omgeving, hun "weerbaarheid" vaak verklaren door aanwezigheid van een ondersteunende figuur die zich met hen bemoeit (leerkracht, familielid, buurman/buurvrouw) (Zimmerman, Bingenheimer & Notaro, 2002). De meeste mentorprogramma's hanteren ook een deficitmodel als uitgangspunt: de mentor, doorgaans een vrijwilliger, wordt gezien als een middel om tekorten in de omgeving van jongeren te compenseren. De theoretische achtergrond van mentoring is echter verder nauwelijks uitgewerkt (Meijers et al., 2003).

Een meta-analyse naar de effectiviteit van mentorprogramma's in America (DeBois, Holloway, Valentine & Cooper, 2002) laat zien dat mentoring een bescheiden positief effect heeft op sociaal emotioneel functioneren, schoolprestaties en beroepsperspectief van de deelnemers. Effectiviteit van een mentorprogramma was echter ook afhankelijk van een aantal programmakenmerken: programma's die doorgaande training voor mentoren organiseren, die structurele activiteiten voor mentoren en jongere inbouwen, die programma-implementatie monitoren, en die ook ouders van jongeren betrekken, laten meer succes zien. Naast kenmerken van het programma, was de effectiviteit ook afhankelijk van kenmerken van de jongeren zelf: jongeren die te maken hebben met veel omgevingsrisicofactoren (slechte SES, weinig steun in het gezin) profiteren meer van het programma dan jongeren waarin sprake is van meer individuele risicofactoren (bijvoorbeeld, slechte schoolprestaties).

Vanaf de jaren negentig werden ook in Nederland verschillende mentoring-projecten ingezet, zowel op het gebied van jeugdzorg als in het onderwijs. In een recent overzicht van mentorprogramma's in de Nederlandse jeugdzorg (Berger & Booij, 2003), worden drie voorbeelden van Nederlandse mentorprogramma's toegelicht: COACHING, Match en Youth at risk. De invulling van het contact tussen mentor en jongere verschilt bij deze programma's. Bij COACHING staat het leren van vaardigheden met behulp van gedragstherapeutische technieken centraal, terwijl het bij Match en Youth at risk met name gaat om het ondersteunen van jongeren in het bereiken van hun doelen middels gesprekken, het bijbrengen van eigenwaarde en respect en het dienen als voorbeeld (rolmodel). Echter, in alle programma's staat de relatieopbouw tussen mentor en jongeren centraal. Programma's duren van zes maanden tot een jaar.

Berger en Booij (2003) maken duidelijk dat onderzoek naar mentoring op het terrein van de jeugdzorg nog geen eensluidende resultaten laat zien. Hoewel de jongeren in het algemeen tevreden zijn met hun mentor, zijn de resultaten erg bescheiden: er werd een lichte (niet significante) tendens gevonden in vermindering van criminaliteit en risicovolle gewoonten. Een mogelijke verklaring voor het beperkte succes is volgens de onderzoekers het ontbreken van aandacht

voor succesfactoren, zoals het betrekken van ouders bij het programma. Dit wordt namelijk in geen van de programma's gedaan. Daarnaast is de werkwijze die in het kader van mentoring wordt gehanteerd nog niet expliciet genoeg geformuleerd en wordt het begrip 'mentoring' gebruikt voor veel soorten programma's met verschillende doelgroepen en interventies. Kortom, verdere methodische ontwikkeling en onderzoek naar effectiviteit is nodig voordat we kunnen concluderen of mentoring een effectieve (aanvullende) interventie is voor bepaalde groepen jongeren.

3.2 Interventies gericht op gezinsfactoren

Parent management training (PMT)

Oudertrainingen zijn gebaseerd op de aanname dat antisociaal gedrag aangeleerd gedrag is dat thuis in stand gehouden wordt door inadequate ouder-kind interacties. Veronderstelling is dat de negatieve interacties bidirectioneel zijn: de jongere beïnvloedt de ouder ook. Het doel is om interacties van de ouders met hun kind te verbeteren, prosociaal gedrag van het kind te stimuleren en gedragsproblemen te verminderen. Om dit te bewerkstelligen wordt ouders opvoedingsvaardigheden aangeleerd, zoals grenzen stellen en regels formuleren, toezicht houden, het bekrachtigen van positief gedrag, (mild) straffen voor misdrijvingen, onderhandelen over compromissen en andere strategieën. Dit gedrag wordt tijdens de behandelingen systematisch aangeleerd.

Er zijn vele variaties op oudertrainingen in omloop in Nederland, waaronder 'Parent Management Training Oregon (PMTO)' voor ouders van kinderen van 4 tot 12 jaar met ernstige gedragsstoornissen, het programma 'Minder boos en opstandig' voor ouders van kinderen van 8 tot 12 jaar met een agressieve of opstandige gedragsstoornis, eventueel in combinatie met ADHD en 'Ouders van tegendraadse jeugd' voor ouders van kinderen tussen de 8 en 16 jaar die strafbare feiten plegen en daardoor met de politie in aanraking komen. Hoewel er veel verschillende varianten van oudertrainingen zijn, zijn er ook hier gemeenschappelijke kenmerken. Ten eerste richt de behandeling zich voornamelijk op ouders, die de verschillende procedures die ze tijdens de behandeling leren, thuis toepassen. De therapeut leert de ouders specifieke technieken om de interacties met hun kind te verbeteren. Er is gewoonlijk geen (of weinig) contact tussen de therapeut en het kind. Daarnaast wordt de ouders geleerd om gedragsproblemen te herkennen en op een nieuwe manier te bekijken en te definiëren. Deze nieuwe manier van definiëren en verklaren van probleemgedrag is essentieel om de ouders in staat te stellen op de juiste manier op gedrag te reageren. Ten tweede worden in alle varianten technieken uit de sociale leertheorie toegepast, zoals bekrachtigen, (mild) straffen, time out procedures, en wordt er gebruik gemaakt van contracten tussen ouders en kind. Ten derde bieden de therapie sessies ouders de mogelijkheid om te zien hoe de technieken geïmplementeerd kunnen worden, om te oefenen de technieken te gebruiken en om thuis over het gedragsveranderingprogramma na te denken. Een eerste doel is om ouders specifieke technieken aan te leren, maar naarmate de ouders beter worden, kunnen specifiekere aanpakken van de zwaardere problemen aangeleerd worden. Oudertraining is een van de vaker onderzochte interventies en er zijn gunstige effecten gerapporteerd (Patterson, 2005; Brestan & Eyberg, 1998, Weersing & Weisz, 2002). Helaas zijn er nog maar zelden lange termijn *follow-up*

studies gedaan. In Nederland zal vanaf september 2007 een effectiviteitonderzoek naar PMTO uitgevoerd worden en op dit moment wordt er door het NIZW in samenwerking met Universiteit Utrecht een effectiviteitonderzoek naar 'Ouders van tegendraadse jeugd' gedaan.

Functional Family Therapy (FFT)

Functionele gezinstherapie is een gezinsgerichte behandeling voor risicojongeren en hun gezinnen (Sexton & Alexander, 2000). Functionele gezinstherapie is een integratieve aanpak waarbij gebruik wordt gemaakt van systemische gedragstherapeutische en cognitieve benaderingen van disfunctioneren. Het verbeteren van de onderlinge relaties in het gezin staat centraal als oplossing voor het grensoverschrijdende gedrag van de jongere. Doelen zijn het verbeteren van het gezinsfunctioneren en het verminderen van probleemgedrag van de jongere.

De behandeling richt zich op gezinnen waarvan een kind (12-18 jaar) in aanraking is of dreigt te komen met justitie. Tijdens de behandeling is het van belang dat gezinsleden het probleem kunnen zien vanuit de functie die het vervult in het gezinssysteem. De therapeut zal dan ook wijzen op afhankelijkheden en consequenties binnen het gezin in het alledaagse functioneren, met een nadruk op de relatie met het probleem waarvoor de behandeling is gestart. Op het moment dat het gezin het probleem op een andere manier kan zien, wordt een meer constructieve manier van met elkaar omgaan gestimuleerd. Doelen zijn hierbij het stimuleren van positieve interactie, waarbij positief gedrag bekrachtigd wordt, het helpen met het specificeren van gewenst gedrag van de gezinsleden onderling en het specificeren van mogelijke oplossingen voor problemen. Beloningssystemen worden aangeleerd voor alledaags gebruik, zodat aangepast gedrag gestimuleerd wordt, in ruil voor beloningen. Het belangrijkste doel is echter het verbeteren van de gezinsinteracties tijdens de behandelsessies. Vroeg onderzoek uit het buitenland naar FFT liet positieve resultaten zien in termen van een afname van antisociaal en delinquent gedrag (Parsons & Alexander, 1973). Ook onderzoek van Gordon, Arbuthnot, Gustafson, en McGreen (1988), waarbij gebruik gemaakt was van een quasi experimenteel design, toonde aan dat de jongeren die aan FFT hadden deelgenomen minder recideerden. Voorlopige resultaten (Put, 2007) uit een lopend Nederlands onderzoek (Breuk, Sexton, Dam, Disse, Doreleijers, Slot & Rowland, 2006) liet echter minder rooskleurige effecten zien: de deelnemers aan FFT recideerden meer dan de jongeren die aan cognitieve gedragstherapie deelgenomen hadden. Het is echter nog te vroeg om definitieve conclusies te trekken. Naast dit lopende, kleinschalige onderzoek, start binnenkort een multicenter onderzoek naar Functionele gezinstherapie (Slot, Bijl & Veldt, 2006), dat inzicht moet bieden in de effectiviteit van deze interventie in Nederland.

3.3 Interventies gericht op leeftijdgenoten

Terwijl er veel interventies gericht op individuele jongeren en op het gezin te vinden zijn, zijn er relatief weinig interventies die direct ingrijpen in de peer-groep. Zulke interventies worden vaker gedaan in het kader van primaire preventie, zoals voorlichting op scholen ter stimulering van gezond gedrag (bijvoorbeeld anti-drugs programma's) en/of ter voorkoming van probleem-

gedrag (bijvoorbeeld een programma om pesten op school tegen te gaan), dan in het kader van hulpverlening. Dat is opvallend, omdat, zoals uit voorafgaande paragraaf gebleken is, de omgang met delinquente vrienden in sterke mate gerelateerd is aan antisociaal gedrag. Jeugddelinquentie wordt ook vaak gepleegd in groepsverband. Dat kan variëren van hinderlijke overlast ('hangjongeren', openlijke geweldpleging en ordeverstoring) tot echte jeugdbendes die naast alle vormen van hinderlijk gedrag ook zwaardere criminaliteit plegen (drugshandel, afpersen, geweldpleging met diefstal, etc.) Het horen bij deze deviante groep kan een grote aantrekkingskracht uitoefenen op een jongere: sociale acceptatie binnen de groep kan de zelfwaardering en het gevoel om ergens erbij te horen verhogen en de groep kan steun, goedkeuring en veiligheid bieden. Het zijn dan ook vooral jongeren met een lage zelfwaardering die afgewezen worden door niet-deviante leeftijdgenoten en jongeren die een slechte relatie hebben met hun ouders, die gevoelig zijn voor de groepsdruk (Dishion & Dodge, 2006). De interventies zijn dan ook vaak gericht op het verhogen van weerbaarheid van *jongeren zelf* om de druk van deviante vrienden te weerstaan, wat overigens wel in groepsverband kan gebeuren (bijvoorbeeld sociale vaardigheidstraining), of op het verbeteren van de kwaliteit van *gezinsrelaties* en het verhogen van toezicht door de ouders, en niet op de *relaties met leeftijdgenoten* zelf. Een van de weinige interventies die wel gebruik maakt van groepsprocessen is Glen Mills School.

Glen Mills School

Het centrale idee achter Glen Mills Scholen is dat de invloed van leeftijdgenoten, die vaak als verklaring wordt gegeven van antisociaal gedrag, nu op een positieve manier ingezet wordt om jongeren positief gedrag aan te leren. Bij Glen Mills kunnen jongeren status verkrijgen door prosociaal gedrag te vertonen (dit in tegenstelling tot de situatie in delinquente groepen, waar status verkregen kan worden door negatief gedrag te vertonen) (Boendermaker, Veldt & Booy, 2003).

Leertheoretische modellen van belonen en straffen worden ingezet om prosociaal gedrag aan te leren. Jongeren beginnen onderaan in de hiërarchie van de school en kunnen opklimmen tot een gerespecteerd lid van de school. Doel is om de jongeren te leren functioneren in een groep en ze te leren verantwoordelijk te zijn voor hun daden.

Het is van belang om te beseffen dat bij Glen Mills scholen *bewust* gebruik wordt gemaakt van de aantrekkingskracht die een groep van leeftijdgenoten heeft op jongeren en van de processen die zich binnen zo'n groep afspelen. Bij andere interventies waarbij delinquente jongeren in groepsverband behandeld worden (trainingen, residentiële settingen) is dit niet (of veel minder) het geval. Dat brengt het gevaar met zich mee dat een ongewenste onderlinge bekrachtiging van antisociaal gedrag plaats vindt (zie ook paragraaf 6). Voorlopig lijken individueel gerichte interventies (individuele training, mentoring) en interventies die zich richten op het versterken van gezinsfunctioneren effectiever en veiliger. Als er toch sprake is van groepsgerichte interventies met jongeren, is het belangrijk om aandacht te besteden aan de samenstelling van de groep: indien mogelijk, zouden niet-delinquente jongeren de meerderheid moeten vormen.

In het algemeen worden negatieve groepsprocessen nog onvoldoende onderkend. In plaats van het tegengaan van samenscholen van risicjongeren, worden

juist initiatieven ontwikkeld om plekken te creëren waarin jongeren elkaar zonder toezicht van volwassenen en zonder georganiseerde activiteiten kunnen ontmoeten, zoals hangplekken en jeugdthons. Als deze plekken vooral de antisociale jongeren aantrekken, dan schieten deze initiatieven hun doel voorbij (Otten & Scheungel, 2007).

3.4 Interventies gericht op meerdere contexten

Multisysteem Therapie (MST)

MST is een intensieve ambulante behandeling voor jongeren die ernstig en gewelddadig antisociaal gedrag vertonen (Henggeler, Melton & Smith, 1992; Borduin et al., 1995), gebaseerd op Bronfenbrenner's sociaal-ecologische gedragstheorie (Bronfenbrenner, 1979). Volgens deze theorie is de ontwikkeling van jongeren en daarmee ook de ontwikkeling en instandhouding van gedragsproblemen, het gevolg van de interacties van de jongere in de verschillende systemen waarin hij zich bevindt, zoals gezin, school, leeftijdgenoten en buurt. Al deze systemen zijn met elkaar verbonden en beïnvloeden elkaar. In lijn met deze theorie en met theorieën over het ontstaan van antisociaal gedrag, richt MST zich op problemen van de jongere en het gezin binnen en tussen de verschillende systemen waarin gezinsproblemen voorkomen. Door het sociale systeem rond een jongere te versterken in probleemoplossende en opvoedkundige vaardigheden, wordt de jongere gestimuleerd zijn/haar gedrag te veranderen. De effecten worden verondersteld plaats te vinden door een toename van de competentie van de adolescent en zijn/haar ouders (bijvoorbeeld oplossingsvaardigheden en 'self-efficacy'), verbetering van ouderlijke opvoedingsvaardigheden en de kwaliteit van de ouder-adolescent relatie, het functioneren op school en tenslotte door een afname van omgang van de adolescent met deviante leeftijdgenoten en een toename van omgang met prosociale leeftijdgenoten (Huey, Henggler, Brondino & Pickrel, 2000; Mrug, Hoza & Bukowski, 2004). De behandeling vindt plaats in de natuurlijke omgeving van de jongere (thuis, op school of in de buurt) om de ecologische validiteit te optimaliseren (Borduin, 1999).

De behandeling is geïndividualiseerd, zodat tegemoet gekomen kan worden aan specifieke behoeftes van de cliënten. MST wordt vaak thuis gedaan op tijden die geschikt zijn voor het gezin, maar er zijn ook bijeenkomsten op scholen, in buurten of bij organisaties voor maatschappelijk werk. In overleg met de gezinsleden stelt de therapeut een aantal duidelijk gedefinieerde behandelingsdoelen op, geeft de taken op die nodig zijn om deze doelen te bereiken, en houdt tenminste één keer per week de voortgang in de gaten door middel van de reguliere gezinssessies. De behandeling is intensief (tenminste één keer per week) en duurt gemiddeld drie tot vijf maanden. Er is veel aandacht voor de integriteit van de behandeling, die regelmatig wordt gecontroleerd door informatie in te winnen bij zowel ouders als therapeuten. Daarnaast zijn er intervisie- en supervisiebijeenkomsten.

Divers onderzoek in de Verenigde Staten toonde positieve effecten aan van MST. Een recente meta-analyse (Curtis, Ronan & Borduin, 2004) van elf onderzoeken en 708 deelnemers liet een effectgrootte van $d=.50$ zien op indicatoren van criminele activiteit. Echter, op enkele uitzonderingen na (Ogden & Halliday-Boykins, 2004; Timmons-Mitchell et al., 2006), is de empirische ondersteuning

voor MST geleverd door onderzoek van dezelfde groep onderzoekers die MST ontwikkeld en geïmplementeerd heeft (Littell, 2005; 2006). In onafhankelijk onderzoek, uitgevoerd in Canada door Leschied en Cunningham (2002), zijn geen verschillen tussen MST en de controlegroep na afloop van de interventie gevonden. In Nederland is in 2005 een kleinschalig Randomized Controlled Trial naar MST van start gegaan (Deković, Prins & Laan, 2004; Asscher, Deković, Laan, Prins & Arum, 2007), waarvan de eerste resultaten in 2009 verwacht worden. Daarnaast is in 2007 is een multicenter studie van MST van start gegaan (Deković, Laan & Prins, 2006), waarbij MST landelijk geëvalueerd zal gaan worden. In oktober 2007 heeft MST een voorlopige erkenning van de Erkenningscommissie van Justitie gekregen.

4 Waaron en op welke wijze werkt een interventie?

Naast de vraag naar de effectiviteit van verschillende interventies wordt in de literatuur de laatste tijd in toenemende mate aandacht besteed aan de vraag waarom en op welke wijze een interventie werkt. Anders geformuleerd: wat zijn de 'veranderingsmechanismen (de zogenaamde 'mediatoren') die ten grondslag liggen aan de interventie? (Johansson & Høglend, 2007; Kazdin & Nock, 2003; Kraemer, Wilson, Fairburn & Agras, 2002; Weersing & Weisz, 2002). De potentiële mediators zijn vooraf bestaande, risicofactoren, die zijn ontleend aan de theorie waarop een interventie gebaseerd is en die de interventie probeert te beïnvloeden. De veronderstelling is dat verandering in deze risicofactoren zal leiden tot veranderingen in antisociaal gedrag.

In een recente overzichtsstudie naar de mechanismen die werkzaam zijn bij interventies voor jongeren, concluderen Weersing en Weisz (2002) dat er in onderzoek tot nu toe nog weinig aandacht geschonken is aan het identificeren van mechanismen waardoor interventies positieve resultaten genereren. Opvallend is dat mogelijke mediators wel gemeten worden. Bij 91% van studies naar de effecten van PMT is de mate van ouderlijk gedrag en/of gezinsfunctioneren in het onderzoek meegenomen. Deze informatie werd echter in slechts enkele studies gebruikt om de vraag te beantwoorden of de veranderingen in ouderlijk gedrag inderdaad tot veranderingen in het gedrag van het kind, zoals verondersteld wordt bij PMT, leiden.

Een voorbeeld van een studie waarbij wel gekeken is naar de werkzame factoren is het onderzoek van Eddy en Chamberlein (2000), waarin de effectiviteit van 'multidimensional treatment foster care' (MTFC) werd vergeleken met gebruikelijke zorg: het plaatsen van jongeren in een residentiële instelling voor jongeren met ernstige gedragsproblemen. MTFC bestond uit individuele therapie voor de jongeren gericht op de ontwikkeling van prosociale vaardigheden, gezinsgedragstherapie voor het gezin van afkomst en intensive PMT voor de pleegouders. De onderzoekers toetsten twee mogelijke mediators: het gebruik van gedragsmanagement strategieën (discipline, toezicht en positieve bekrachtiging) door de opvoeders (zowel biologische ouders als pleegouders) en omgang met deviante leeftijdgenoten. De resultaten lieten zien dat jongeren in MTFC conditie, 12 tot 24 maanden na afloop van de interventie, significant minder delinquentie rapporteerden. Deze positieve effecten konden verklaard worden door de verbetering van de opvoedingsvaardigheden van opvoeders en door een afname van betrokkenheid bij deviante leeftijdgenoten. Met andere woorden,

deze twee factoren functioneerden als mediators van de effectiviteit van MFTC en verklaarden samen 32% van variantie in antisociaal gedrag na interventie. MFTC heeft in maart 2008 een voorlopige erkenning gekregen.

Een ander voorbeeld is afkomstig uit onderzoek naar de effectiviteit van MST (Huey, Henggeler, Brondino & Pickrel, 2000). De auteurs vonden in verschillende steekproeven bewijs dat de toename van toezicht door de ouders leidt tot minder betrokkenheid bij deviante leeftijdgenoten, wat weer de vermindering in antisociaal gedrag van jongeren verklaart. Ze onderzochten ook of gezinsfunctioneren (toename in cohesie in het gezin) als veranderingsmechanisme gezien kan worden, maar vonden hiervoor minder overtuigend bewijs dan voor het toezicht door de ouders.

De bovengenoemde studies wijzen er dus op dat verandering in ouderlijk functioneren, met name op het gebied van discipline en toezicht houden op de jongeren, een belangrijk verklarend mechanisme is achter het succes van gezinsgerichte interventies ter vermindering van antisociaal gedrag.

Op het gebied van op jongeren gerichte interventies is veel minder onderzoek verricht naar de mediators van de effectiviteit (Weersing & Weisz, 2002). Zoals in de voorgaande paragraaf beschreven is, wordt bij veel interventies met jongeren (agressietraining, sociale vaardigheidstraining) getracht om verstoorde cognitieve processen (bijvoorbeeld, vijandige attributies) en/of gedragstekorten (het gebrek aan vaardigheden om een conflict op een rationele, niet agressieve manier op te lossen) aan te pakken. Het idee hierachter is dat deze verstoorde processen en tekorten verantwoordelijk zijn voor het ontstaan van antisociaal gedrag en/of het in stand houden van antisociaal gedrag.

Eén van de weinige studies die de potentiële mediators van een interventie gericht op jongeren heeft onderzocht, leverde wisselende effecten op (Guerra & Slaby, 1990). De onderzoekers vergeleken 'cognitive mediation training' (CMT), een interventie die zich richt op probleemoplossingvaardigheden voor gewelddadige jeugd in gevangenen, met een placebo interventie en een controlegroep (zonder interventie). CMT had significant betere effecten dan de overige twee condities op het agressieve gedrag van jongeren tijdens detentie, maar niet op recidive na detentie. Jongeren die CMT hadden gevolgd lieten na interventie minder vijandige attributies zien en waren minder overtuigd dan vóór de interventie dat agressie een legitiem antwoord was op sociale problemen. Deze twee potentiële mediators konden echter slechts in beperkte mate de effectiviteit van CMT verklaren.

In een studie van Vitaro, Brendgen, Pagani, Tremblay en McDuff (1999), ten slotte, werden drie alternatieve verklaringen voor de effectiviteit van een preventieprogramma gericht op het voorkomen van latere gedragsstoornissen bij jonge hyperactieve kinderen getoetst. Het eerste model veronderstelde dat het programma effect zou hebben op latere gedragsstoornissen doordat het de omgang met prosociale leeftijdgenoten zou bevorderen. Het tweede model veronderstelde een direct effect van het programma op hyperactief gedrag, waardoor er later minder kans zou bestaan op een gedragsstoornis. Het derde model voorspelde een interactie-effect tussen vermindering van hyperactiviteit en het omgaan met prosociale leeftijdgenoten. De resultaten steunen het laatste model: bij kinderen bij wie hyperactief gedrag verminderd was, hadden deviante leeftijdgenoten verder geen effect op latere problemen. Bij kinderen bij wie het gedrag na interventie echter niet veranderd was, verhoogde de omgang met

deviante leeftijdgenoten de kans op de ontwikkeling van een gedragsstoornis op latere leeftijd.

Deze onderzoeken zijn niet alleen van belang voor het effectiviteitsvraagstuk. Door het experimentele design bieden deze studies de mogelijkheid om causaliteit van veronderstelde risicofactoren vast te stellen, iets wat onmogelijk is in veldstudies die correlatief zijn. Daarnaast verschaffen ze inzichten in de werkzame mechanismen achter de interventies. Deze inzichten zijn onontbeerlijk voor de verdere ontwikkeling en/of verfijning van de interventies.

5 Voor wie werkt het (niet)?

De volgende belangrijke vraag is: werkt de interventie even goed voor alle cliënten? In evaluatieonderzoek naar de effecten van interventies wordt vaak alleen effectiviteit voor de groep cliënten als geheel gerapporteerd. Deze analyses kunnen echter tot misleidende resultaten leiden. Zo zou het er op kunnen lijken dat effecten van een interventie matig zijn, terwijl ze in feite voor bepaalde subgroepen cliënten heel goed werken en voor bepaalde subgroepen niet (Asscher, Hermanns, Deković & Reitz, 2007). De kenmerken die de effectiviteit van een interventie (kunnen) beïnvloeden worden in de literatuur vaak 'moderatoren' genoemd (Kraemer, Wilson, Fairburn & Agras, 2002). Het vaststellen van deze kenmerken geeft inzicht in de differentiële effectiviteit van een interventie en levert handvatten voor het selecteren van die cliënten die het meest gebaat zullen zijn bij een bepaalde interventie.

In de onderstaande tekst besteden we aandacht aan twee kenmerken die mogelijk de effectiviteit van een bepaalde interventie kunnen modereren: etniciteit en geslacht. Wanneer mogen we er van uitgaan dat de effectiviteit van een interventie gelijk is bij allochtone en autochtone jongeren (of jongens en meisjes)? Kort gezegd is het antwoord: als de theorieën over het ontstaan van antisociaal gedrag met dezelfde mate van succes antisociaal gedrag bij verschillende groepen kunnen verklaren. Meer specifiek betekent dit: (1) dat er geen verschillen tussen groepen bestaan in de manifestatie van antisociaal gedrag (type, frequentie, intensiteit en ontwikkelingstrajecten), (2) dat risicofactoren voor antisociaal gedrag in de verschillende groepen dezelfde zijn, en (3) dat deze risicofactoren even sterk samenhangen met antisociaal gedrag in de verschillende groepen. Als aan deze voorwaarden is voldaan, is er theoretisch gezien geen reden om te verwachten dat een interventie voor een specifieke groep een ander effect zal hebben. Uiteraard dient deze veronderstelling nog empirisch getoetst te worden door effectiviteit van de interventies bij verschillende groepen jongeren te vergelijken.

Meisjes

Veel van wat we weten over ontwikkeling en determinanten van antisociaal gedrag is gebaseerd op onderzoek bij jongens. Ter illustratie, een van de belangrijkste theorieën over de gezinsinvloeden op antisociaal gedrag, die van Patterson (Patterson, Reid & Dishion, 1992), is ontstaan op basis van het onderzoek dat zich uitsluitend op jongens richtte. Dit is niet verwonderlijk gezien het feit dat consistent gevonden wordt dat jongens meer antisociaal gedrag vertonen dan meisjes. Dat geldt voor alle leeftijden en alle typen antisociaal gedrag, behalve voor relationele agressie (verbale afwijzing, beledigen, uitsluiten, rod-

delen) die vaker door meisjes gebruikt wordt. Ook criminaliteitscijfers (zowel op basis van politiecijfers als op basis van zelfrapportages) laten zien dat meisjes minder delicten plegen en dat deze delicten minder ernstig zijn (Loeber, Slot & Sergeant., 2001). Hierbij moet wel opgemerkt worden dat recentere literatuur laat zien dat zowel Amerikaanse (Tiet, Wasserman, Loeber, McReynolds & Miller, 2001) als Nederlandse meisjes (Deković, 2003) jongens beginnen in te halen: geslachtsverschillen in antisociaal gedrag zijn nu kleiner dan twintig jaar geleden. Politiecijfers bevestigen dit: hoewel de criminaliteit van meisjes nog ver achterblijft bij die van jongens, neemt deze in de afgelopen jaren naar verhouding sterk toe.

Deze geslachtsverschillen in prevalentie van antisociaal gedrag zeggen echter niets over eventuele verschillen in determinanten van antisociaal gedrag tussen jongen en meisjes. Het is best mogelijk dat de relatie tussen bijvoorbeeld gezinsfactoren en antisociaal gedrag precies hetzelfde is voor beide geslachten, maar omdat er zo weinig onderzoek gedaan is naar antisociaal gedrag bij meisjes, is dit op dit moment niet met zekerheid te zeggen. In haar recente overzicht van de literatuur laat Ehrensaft (2005) zien dat gebrek aan ouderlijke betrokkenheid en supervisie, en gebruik van hardvochtige disciplinerende negatieve effecten hebben op jongens en meisjes, maar de negatieve kwaliteit van de relaties met de ouders (vooral met de moeder) een sterkere samenhang vertoont met antisociaal gedrag van meisjes dan met het antisociaal gedrag van jongens. Hoewel deze bevinding past bij de vaak benadrukte geslachtsverschillen in sociale oriëntatie en in de grotere gevoeligheid van meisjes voor interpersoonlijke conflicten, waarschuwt Ehrensaft dat het nog te vroeg is om hieruit harde conclusies te trekken.

In een andere recente studie (Hipwell & Loeber, 2006) werd gewezen op de zogenaamde 'gender paradox': ondanks lagere prevalentie van antisociaal gedrag bij meisjes, laten studies met klinische steekproeven zien dat meisjes zwaardere problematiek vertonen. Bij meisjes in residentiële instellingen is vaker dan bij jongens sprake van co-morbiditeit, ze vertonen naast antisociaal gedrag ook symptomen van angst en depressie en suïcidale neigingen. In deze instellingen wordt overigens nauwelijks aandacht besteed aan deze bij meisjes aanwezige internaliserende problematiek.

Naast deze verschillen in problematiek, blijkt uit literatuur dat bij meisjes die antisociaal gedrag vertonen sommige risicofactoren vaker aanwezig zijn dan bij jongens die antisociaal gedrag vertonen. Bij meisjes is veel vaker sprake van kindermishandeling, met name seksuele mishandeling dan bij jongens. Volgens Amerikaanse gegevens heeft zelfs 70% van vrouwelijke delinquenten te maken gehad met seksuele mishandeling (Hipwell & Loeber, 2006). Ook op het gebied van relaties met leeftijdgenoten zijn er verschillen. Betrokkenheid met deviante leeftijdgenoten hangt even sterk samen met antisociaal gedrag voor jongens en meisjes. Echter, meisjes hebben meer kans om afgewezen te worden door 'normale' leeftijdgenoten wegens hun agressieve gedrag dan jongens, bij wie dit soort gedrag meer geaccepteerd wordt. Daarnaast hebben meisjes meer kans dan jongens om een relatie te beginnen met een partner die zelf ook deviant gedrag vertoont, en die vaak ook ouder is. In deze categorie vallen ook meisjes die het slachtoffer zijn van loverboys en, via hen, zelf antisociaal gedrag gaan vertonen.

Kortom, er zijn aanwijzingen in de literatuur dat er, naast gezamenlijke risicofactoren, ook specifieke risicofactoren voor meisjes bestaan die een rol spelen

in het ontstaan en/of in stand houden van antisociaal gedrag en die van invloed zouden kunnen zijn op de effectiviteit van de interventies. Het antwoord op de vraag of interventies inderdaad verschillende effecten sorteren bij meisjes en jongens is helaas op dit moment (nog) niet te geven, omdat de gegevens hierover ontbreken. In een recente meta-analyse waarin de effectiviteit van CGT versus PMT voor antisociaal gedrag vergeleken werd (McCart, Priester, Davies & Azen, 2006) kon bijvoorbeeld geen moderatoranalyse voor geslacht uitgevoerd worden, omdat de meerderheid van studies zich op jongens richtte, geen enkele studie uitsluitend betrekking had op meisjes en, als er al sprake was van gemengde groepen, de groepen te klein waren om zinvolle analyses te verrichten. Er zijn wel indirecte aanwijzingen dat in interventies misschien te weinig rekening wordt gehouden met specifieke behoeften van meisjes. Meisjes met gedragsproblemen maken veel minder gebruik van hulpverlening (zowel binnen de jeugdzorg als binnen justitiële instellingen) dan jongens (Burns et al., 2001), en maken de behandeling minder vaak af dan jongens (Well & Faragher, 1993).

Allochtone jongeren

Het aandeel van allochtone jongeren in Nederland groeit: van de jongeren onder de 25 jaar is ongeveer 20% allochtoon. In de grote steden loopt dit percentage op tot 40% (Ministerie van Justitie, 2002). Allochtone jongeren, met name die van Marokkaanse en Antilliaanse achtergrond, zijn sterk oververtegenwoordigd als het gaat om jeugddelinquentie en criminaliteit (dat wil zeggen dat ze een groter aandeel hebben dan op basis van de omgang van deze groepen verwacht mag worden) (Leuw, 1997; Kromhout & San, 2003). De politiecijfers kunnen een bias vertonen, bijvoorbeeld doordat allochtone jongeren meer kans zouden hebben om gepakt te worden, omdat de politie meer op hen zou letten. Echter, zelfrapportage van jongeren bevestigt dat ze meer problemen hebben. Dat geldt niet alleen voor externaliserende problemen (agressie, delinquentie), maar ook als het gaat om internaliserende problemen lopen allochtone jongeren, met name die met een nietwesterse culturele achtergrond, een groter risico dan Nederlandse jongeren om probleemgedrag te ontwikkelen (Bengi-Arslan, Verhulst, Van der Ende & Erol, 1997; Crijnen, Bengi-Arslan & Verhulst, 2000; Stevens, Pels, Bengi-Arslan, Verhulst, Vollebergh & Crijnen, 2003).

Dit grotere risico op het ontstaan van probleemgedrag wordt vaak toegeschreven aan de aanwezigheid van bepaalde risicofactoren die bij allochtone jongeren vaker voorkomen dan bij autochtone jongeren. Veel van deze factoren hebben te maken met het gezinsfunctioneren. Vanwege een tekort aan kennis over de dominante cultuur kunnen allochtone ouders hun adolescenten minder goed steunen en minder goed voorbereiden op een volwaardig bestaan in de Nederlandse maatschappij (Deković, Pels & Model, 2006). De ouders hanteren ook andere opvoedingswaarden. De verschillen die adolescenten ervaren in de normen en waarden thuis en de normen en waarden buitenshuis kunnen zorgen voor meer conflicten binnen het gezin met als gevolg een toename in probleemgedrag bij jongeren. Daarnaast kunnen de conflicten binnen het gezin ervoor zorgen dat jongeren zich steeds meer gaan richten op hun leeftijdgenoten en bij hun steun en richting te gaan zoeken. Dat kan allicht positief uitpakken (indien er sprake is van leeftijdgenoten die zelf geen probleemgedrag vertonen), maar kan ook negatieve gevolgen hebben (indien jongeren zich aansluiten bij een antisociale peergroep).

Naast deze risicofactoren die te maken hebben met de relaties binnen de primaire omgeving (het gezin, leeftijdgenoten) is er een aantal andere factoren dat het functioneren van allochtone jongeren negatief kan beïnvloeden (Eldering, 2002). Veel allochtone gezinnen hebben een relatief ongunstige sociaal-economische positie vergeleken met Nederlandse gezinnen. De kans is redelijk groot dat allochtone adolescenten opgroeien in een omgeving waarin de ouders en andere volwassenen werkloos zijn of een beroep uitoefenen met een lage sociale waardering en weinig inkomen. Dat kan een negatieve invloed hebben op de status en het aanzien van de ouder als identificatiefiguur en op het beeld dat jongeren vormen omtrent hun eigen kansen in de Nederlandse samenleving, alsmede op hun bereidheid om te investeren in hun eigen toekomst. Ongeveer 60% van de allochtone bevolking woont in de steden, vaak in een beperkt aantal wijken met een hoog percentage inwoners van allochtone herkomst. Deze achterstandswijken hebben een aantal kenmerken (veel gezinnen met een laag inkomen, kleine behuizing, veel werkloosheid in de buurt en een hoog criminaliteitscijfer) dat ongunstig is.

Kortom, allochtone jongeren zijn vaker dan autochtone jongeren blootgesteld aan de risicofactoren die de kans op antisociaal gedrag verhogen. De vraag blijft echter of de werking van deze factoren hetzelfde is in beide groepen. Net zoals bij meisjes geldt hier ook: er wordt vaak vanuit gegaan dat theorieën en modellen die de relatie tussen risicofactoren en antisociaal gedrag verklaren en die ontwikkeld zijn op basis van onderzoek met jongeren afkomstig uit etnische meerderheden, te generaliseren zijn naar jongeren uit etnische minderheidsgroepen. Slechts sporadisch wordt deze veronderstelling werkelijk getoetst (Deković, Janssens & As, 2007). Er zijn aanwijzingen in de literatuur dat identieke risicofactoren andere effecten hebben in verschillende groepen, de zogenaamde 'proces x context interactie' (Bronfenbrenner, 1986). Zo hebben Deater-Decker en collega's (Deater-Decker, Dodge, Bates & Pettit, 1998; Lansford, Deater-Decker, Dodge, Bates & Pettit, 2004) laten zien dat er in blanke en zwarte gezinnen andere patronen van samenhang tussen risicofactoren in het gezin en externaliserend probleemgedrag van het kind te vinden zijn: fysieke straf hangt negatief samen met probleemgedrag in blanke middenklasse gezinnen, terwijl dit niet het geval is voor zwarte gezinnen. Andere studies vonden echter dat dezelfde gezinsprocessen bijdragen aan de ontwikkeling van probleemgedrag bij blanke en zwarte adolescenten (Goldstein, Davies-Kean & Eccles, 2005).

Uit een Nederlands onderzoek bij zeshonderd Nederlandse, Marokkaanse, Turkse en Surinaamse adolescenten, blijkt dat er veel overeenkomsten zijn in het belang van gezinsfactoren voor de ontwikkeling van externaliserend probleemgedrag: in alle etnische groepen waren de negatieve kwaliteit van de relatie met ouders (veel conflicten) en het gebrek aan openheid in communicatie de beste voorspellers van probleemgedrag (Wissink, 2006). Er bleek echter ook dat het probleemgedrag van jongeren uit etnische minderheden minder goed te voorspellen was door gezins- en peerfactoren dan het probleemgedrag van Nederlandse jongeren (Deković, Wissink & Meijer, 2004). Andere recente Nederlandse onderzoeken bij Marokkaanse (Stevens, 2004) en bij Turkse adolescenten (Murad, Joung, Lenthe, Bengi-Arslan & Crijnen, 2003) bevestigen dit. Ook internationale studies laten zien dat theoretische modellen die ontwikkeld zijn op basis van het onderzoek met westerse steekproeven, het antisociale gedrag van westerse kinderen goed voorspellen, maar minder goed slagen om ontwikkelings-

uitkomsten van niet-westerse kinderen te verklaren (zie bijvoorbeeld Chen, Greenberger, Lester, Dong & Guo, 1998). Dit wijst erop dat bij etnische minderheden ook andere factoren een rol spelen die in de huidige theorieën over de ontwikkeling van antisociaal gedrag ontbreken (Junger-Tas, 2001). Zie hiervoor de bijdrage in deze bundel van Trees Pels.

Over eventueel verschil in effectiviteit van interventies voor verschillende etnische groepen in Nederland zijn geen gegevens beschikbaar. Er werd soms gesuggereerd dat sommige repressieve interventies, zoals bijvoorbeeld Haltafdoening, minder effectief zouden zijn bij allochtone jongeren omdat deze niet aansluiten bij hun belevingswereld en leefsituatie: alternatieve straf zou door hen niet als straf worden geïnterpreteerd (Kromhout & San, 2003). Er zijn echter geen onderzoeken die dit bevestigen. Wat wel gedocumenteerd is, is dat allochtone kinderen ondervertegenwoordigd zijn in de geestelijke gezondheidszorg. Met andere woorden, het lijkt er op dat allochtone ouders en hun kinderen de weg naar de vrijwillige hulpverlening niet goed weten te vinden (Vollebergh, 2002). Er zijn ook aanwijzingen dat de uitval van allochtone cliënten aanzienlijk hoger is dan die van autochtone cliënten.

Onderzoek uit het buitenland (met name de Verenigde Staten) is hier slechts in beperkte mate relevant vanwege de grote culturele verschillen tussen Amerikaanse en Nederlandse etnische minderheden. Een bevinding uit Amerikaans onderzoek dat interventies die cultuursensitief zijn er beter in slagen om etnische minderheden in een interventie te laten participeren en te behouden, maar niet persé tot betere uitkomsten (of grotere effectiviteit) leiden (Kumpfer, Alvarado, Smith & Bellamy, 2002).

Concluderend kunnen we vaststellen dat er nog heel weinig bekend is over de mogelijke differentiële werkzaamheid van de interventies bij verschillende groepen jongeren. Om te kunnen bepalen of interventies aangepast dienen te worden is ten eerste nader inzicht in de achtergronden van antisociaal gedrag van meisjes en allochtone jongeren nodig. Pas als duidelijk wordt of er sprake is van verschillende manifestatie en ontwikkeling van antisociaal gedrag en of determinanten van antisociaal gedrag verschillend zijn voor deze groepen, kunnen we interventies ontwikkelen (en/of aanpassen) die inspelen op deze verschillen. Ten tweede dient in evaluatieonderzoek systematisch aandacht besteed te worden aan eventuele verschillen in effectiviteit tussen verschillende groepen jongeren.

Etniciteit en geslacht zijn belangrijke potentiële moderatoren van effectiviteit van een interventie, maar zeker niet de enige. Zo kan men denken aan de leeftijd van de jongere, zijn/haar persoonlijkheid (bijvoorbeeld wel of geen aanwezigheid van psychopathische persoonlijkheidstrekken), ouderkenmerken (psychopathologie bij een van de ouders) en gezinskenmerken (bijvoorbeeld problemen tussen de ouders). Al deze kenmerken zouden de effectiviteit van een interventie kunnen beïnvloeden.

Het onderzoeken van specifieke effecten van interventies voor subgroepen is belangrijk, ten eerste omdat dit meer informatie kan opleveren over voor wie een interventie het beste werkt. Hierdoor kunnen hulpverleners cliënten selecteren en motiveren die waarschijnlijk het meeste gebaat zullen zijn bij de interventie. Naast aandacht voor kenmerken van cliënten is ook aandacht nodig voor de kenmerken van de interventie zelf die de effectiviteit kunnen beïnvloeden, zoals de duur, intensiteit, plaats van uitvoering (klinische setting, gezin, school)

en opleiding van de uitvoerders van de interventie. Onderzoek hiernaar staat echter nog in de kinderschoenen.

6 Baat het niet, dan schaadt het niet?

In de bovenstaande tekst is er vaak op gewezen dat de nodige informatie ontbreekt over het effect van allerlei interventies die tegenwoordig gebruikt worden in Nederland ter vermindering van antisociaal gedrag en ter voorkoming van recidive. Tegenwoordig worden vaak interventies uit het buitenland overgenomen en op grote schaal geïmplementeerd zonder dat eerst hun effectiviteit in Nederland wordt getoetst. Daarnaast zijn er vele initiatieven die in de praktijk ontstaan zijn die voor een groot deel berusten op goede intenties, in plaats van op beredeneerde keuzes en empirische evidentie over effectiviteit. Wat vergeten wordt, is dat de goed bedoelde interventies ook schadelijke effecten kunnen hebben.

Eén van de belangrijkste voorschriften bij medisch handelen luidt: *primum non nocere* (zorg er boven alles voor dat je geen schade toebrengt). Het herinnert een arts aan het feit dat aan medische ingrepen ook steeds een risico verbonden is. Bij niet-medische interventies lijkt het principe 'baat het niet, dan schaadt het niet' veel meer te gelden. Dit is echter onjuist: ook niet-medische interventies kunnen wel degelijk een schadelijk effect hebben. Soms is dit schadelijke effect zelfs direct zichtbaar, dat wil zeggen, in plaats van het verminderen van antisociaal gedrag leidt een interventie juist tot een toename ervan.

Dishion, McCord en Poulin (1999) merkten al op dat interventies ook negatieve effecten kunnen hebben. In hun studie naar de effectiviteit van groepsgerichte interventie met adolescenten die veel risico lopen ten aanzien van probleemgedrag, vonden ze, in tegenstelling tot de verwachting, sterke negatieve effecten, zelfs drie jaar na afloop van de interventie: adolescenten die aan de interventie deel namen vertoonden meer delinquent gedrag dan de controlegroep. Op basis van deze resultaten waarschuwen de auteurs voor interventies waarbij delinquente jongeren bij elkaar worden gebracht, zoals gebruikelijk is bij verschillende trainingen voor deze doelgroep (agressie-management training, sociale vaardigheidstraining, training in probleemoplossingvaardigheden). De negatieve effecten van deze interventies verklaren zij door zogenaamd 'deviancy training' dat onbedoeld plaatsvindt in deze groepen. Een zorgvuldige analyse van opnamen van groepsdiscussie (Dishion, Spracklen, Andrews & Patterson, 1996) laat zien dat in zulke groepen inderdaad vaak gesproken wordt over regelovertreding en, nog belangrijker, dat praten hierover 'beloond' wordt door aandacht en lachen. Met andere woorden, adolescenten die over hun deviant gedrag vertellen, worden systematisch positief bekrachtigd.

Ook recentere studies bevestigen deze bevindingen over negatieve effecten van groepsgerichte interventies waarbij probleemjongeren bij elkaar worden gebracht (Cho, Hallfors & Sanchez, 2005). Hier moet wel vermeld worden dat de meeste studies alleen jongensgroepen hebben onderzocht en dat de effecten mede afhankelijk waren van de ernst van het probleemgedrag (het zijn met name jongeren die matig ernstig gedrag vertonen die negatief beïnvloed worden, terwijl de jongeren die vóór interventie het meest ernstig gedrag vertoonden, nauwelijks beïnvloed werden door leeftijdgenoten) en van de leeftijd (jongeren in midden adolescentie waren vooral gevoelig voor de negatieve invloe-

den van leeftijdgenoten) (Dishion, Bullock & Granic, 2002). Daarnaast zijn er ook studies die geen negatieve effecten konden vinden (Mager, Milich, Harris & Howard, 2005). Ondanks deze nuancering, wijzen deze studies er op dat voorzichtigheid geboden is met het aanbieden van groepsgerichte interventies aan delinquente jongeren omdat ze onbedoeld negatieve neveneffecten kunnen hebben. Dit geldt voor zowel de ambulante als de in residentiële inrichtingen aangeboden trainingen en voor de op uitdaging gerichte programma's (zoals survivaltochten) met groepen antisociale jongeren (Laan, 2005).

Negatieve effecten, in de zin van een toename in plaats van een afname van antisociaal gedrag, zijn niet alleen bij groepsgerichte interventies gevonden. Ook op individu gerichte interventies, die gebaseerd zijn op twijfelachtige, niet aan wetenschappelijk onderzoek ontleende vooronderstellingen, blijken soms schade toe te brengen. Een voorbeeld hiervan is het *Scared Straight* programma, bedoeld om beginnende delinquenten de schrik aan te jagen door hen een gevangenisbezoek te laten ondergaan. Hoewel deze interventie op grote schaal in de VS geïmplementeerd werd, liet een systematisch review van zeven 'Randomized Controlled Trials' zien dat *Scared Straight* tot toename van criminaliteit leidt (Petrosino, Turpin-Petrosino & Buehler, 2003).

De bovenstaande voorbeelden laten duidelijk zien dat goed bedoelde interventies zichtbaar negatief effect kunnen hebben. Een ander, minder goed zichtbaar, maar niettemin zeer belangrijk potentieel negatief effect betreft het effect van een niet-werkzame interventie op de motivatie en het vertrouwen van deelnemers in de hulpverlening: als de verwachte positieve effecten van hulp uitblijven, kan dat tot demoralisatie en tot een gevoel van hopeloosheid leiden dat, naarmate het langer duurt, steeds moeilijker doorbroken kan worden. Deze interventies leiden weliswaar niet tot onmiddellijk zichtbare schade, maar kunnen wel ervoor zorgen dat de situatie op den duur steeds erger wordt. Tenslotte kunnen de negatieve effecten van niet werkzame interventies ook gedefinieerd worden in termen van verspilling van tijd, menskracht en geld. Kortom, de interventies met negatieve effecten evenals de interventies die niet werkzaam zijn brengen wel degelijk schade toe. Gezien de overvloed van allerlei niet goed doorgedachte 'experimenten' en nieuwe initiatieven in de praktijk, lijkt het er helaas op dat deze boodschap nog steeds niet goed doorgedrongen is.

7 Kenmerken van effectieve interventies

Op basis van de besproken literatuur is het mogelijk om een aantal criteria te noemen waaraan interventies behoren te voldoen om de kans op effectiviteit te vergroten. De onderstaande lijst vertoont veel overeenkomsten met de *What Works* beginselen (Andrews, Zinger, Hoge & Bonta, 1996; Ministerie van Justitie, 2005). Dat is niet verwonderlijk. De *What Works* criteria zijn ontstaan vanuit de criminologie, vanwege de behoefte om (justitiële) interventies te identificeren die een grotere kans op succes, in termen van recidivevermindering, zouden hebben. Echter, veel van de onderstaande beginselen zijn ook van belang voor interventies die meer algemene doelen zoals voorkomen en/of verminderen van antisociaal gedrag, vergroten van competenties en verbeteren van interpersoonlijke relaties (met ouders, leeftijdgenoten) nastreven.

Theoretische onderbouwing

In het algemeen, kan gesteld worden dat interventies die beter afgestemd zijn op specifieke kenmerken van de stoornis en specifieke risico- en protectieve factoren voor het ontstaan van de stoornis, meer impact hebben (Farmer, Compton, Burns & Robertson, 2002). Dus, interventies gericht op preventie of vermindering van antisociaal gedrag moeten gebaseerd zijn op empirisch geëvalueerde theorieën over het ontstaan van antisociaal gedrag. Met andere woorden, de interventie moet zich richten op die factoren waarvoor bewezen is dat ze een rol spelen in het ontstaan en/of voortbestaan van antisociaal gedrag (zie bijlage voor een samenvattend overzicht van mogelijkheden om in te grijpen op risico- en protectieve factoren op verschillende niveaus evenals de achterliggende mechanismen die aangeven waarom zo'n ingrijpen zou moeten leiden tot voorkoming/vermindering van antisociaal gedrag). Interventies die geen rekening houden met deze factoren zijn gedoemd te mislukken.

Hoewel inmiddels veel kennis beschikbaar is over deze factoren, is het helaas nog steeds zo dat interventies in de praktijk ontwikkeld worden op basis van intuïtie, goede intentie, en niet bewezen 'theorie'. Latessa Cullen en Gendreau (2002) hebben een lijst samengesteld van zestien van dergelijke 'theorieën' die aanknopingspunten bieden voor interventies in besloten justitiële inrichtingen in de VS. Enkele voorbeelden: 'delinquenten missen creativiteit', 'delinquenten moeten in contact komen met de natuur', 'een te lage zelfwaardering is de oorzaak van criminaliteit', 'delinquenten moeten hun vrouwelijke kant ontwikkelen'. Omdat er geen enkele aanwijzing is dat deze 'theorieën' kloppen, concluderen de auteurs dat een interventie, gebaseerd op deze 'theorieën', te vergelijken is met kwakzalverij: 'What is done in corrections would be grounds for malpractice in medicine' (p. 49).

Of de situatie in Nederland beter is, is niet duidelijk. In een recente meta-analyse naar de effectiviteit van intensieve pedagogische thuiszorg bij normovertredend gedrag, concluderen Veerman, Janssens, en Delicat (2004) dat bij de beschrijvingen van de aanpak de theoretische en empirische onderbouwing vaak ontbreekt. Indien een gefundeerde theoretische onderbouwing ontbreekt, is het haast onmogelijk om van tevoren in te schatten of de interventie zinvol is en als veelbelovend beschouwd kan worden. Anders gezegd, om volledig te begrijpen waarom een interventie werkt (of niet werkt) is het noodzakelijk om in detail te beschrijven hoe, binnen een gegeven theoretisch raamwerk, een interventie veranderingen induceert in specifieke mediators die op hun beurt weer kunnen leiden tot veranderingen in specifieke uitkomsten.

Focus en doelen van interventie

Omdat we inmiddels weten dat antisociaal gedrag door veel verschillende risicofactoren veroorzaakt en in stand gehouden worden, is te verwachten dat te 'smalle' interventies (dat wil zeggen, interventies die zich op slechts één of twee factoren richten – bijvoorbeeld het vergroten van sociale vaardigheden) minder effectief zullen zijn dan interventies met een bredere focus. Uit evaluatieonderzoeken waarin interventies die alleen op jongeren gericht zijn vergeleken worden met interventies waarin met zowel jongeren als ouders wordt gewerkt, blijkt dat grotere vooruitgang wordt geboekt bij gecombineerde interventies. Dat geldt voor zowel jongere kinderen als adolescenten en voor verschillende stoornissen, al moet opgemerkt worden dat de resultaten voor externaliserend probleemgedrag (agressie, delinquentie, ODD, ADHD, CD) op dit punt veel eenduidiger

zijn (Farmer, Compton, Burns & Robertson, 2002) dan de resultaten voor internaliserend probleemgedrag (angst, depressie) (Compton, Burns, Egger & Robertson, 2002). Interventies met delinquente adolescenten waarbij ook ouders betrokken worden (zoals de FFT of de MST) hebben duidelijk betere effecten in termen van vermindering van antisociaal gedrag, dan de gebruikelijke, alleen op de adolescent gerichte hulpverlening (intensieve begeleiding, sociale vaardigheidstraining etc.) (Reese, Vera, Simon & Ikeda, 2000).

Het specificeren van de focus van interventie dient gepaard te gaan met een duidelijke en concrete omschrijving van de interventiedoelen: welke veranderingen poogt een interventie te bewerkstelligen. Pas als de doelen eenduidig gedefinieerd zijn is het mogelijk om die meetbaar te maken en kan men er achter komen of de interventie effectief is (dat wil zeggen de doelen bereikt die die het poogt te bereiken).

Transparantie in het tot stand brengen van verandering

De theorieën over het ontstaan van antisociaal gedrag ('verklarende theorieën') geven aan waarop de interventie zich zou moeten richten. Ze geven echter niet aan hoe die veranderingen tot stand moeten komen. Ook op dit gebied ('handelingstheorieën'), is de kennis in de laatste jaren enorm gegroeid (Laan, 2005). Het is duidelijk geworden dat bepaalde strategieën bij deze problematiek en deze doelgroep niet werken, zoals het (uitsluitend) verhogen van inzicht in de eigen problematiek, non-directieve benadering, strategieën die zich uitsluitend op straffen richten (zoals bijvoorbeeld *Scared Straight* programma), programma's met een militair accent, waarin de orde, tucht en discipline centraal staan (*Boot Camps*) (Latessa et al., 2002). Daarentegen blijken de techniek en strategieën uit de sociale leertheorie en (cognitieve) gedragstherapie wel te werken. In onderzoek waarin de effectiviteit van een interventie met een duidelijk gedrags-therapeutische trainingscomponent direct vergeleken werd met de effectiviteit van een interventie gericht op 'counseling and support' bleek inderdaad dat de eerste interventie meer effect had (Sonuga-Barke, Daley, Thompson, Laver-Bradbury & Weeks, 2001).

Voor elke interventie is het van belang dat er gespecificeerd wordt op welke wijze men poogt de veranderingen te bewerkstelligen: welke technieken en strategieën worden gebruikt tijdens de behandeling. In de praktijk wordt soms met argwaan gekeken naar behandelprotocollen, omdat die de flexibiliteit van de hulpverlener om in te spelen op de individuele behoeften en vragen van de cliënt zou aantasten. Een goed protocol biedt echter voldoende ruimte om de handwijze aan te passen wanneer dat noodzakelijk is. Zo bestaat er bijvoorbeeld een (uitgebreid) protocol van MST waarbij de omschrijving van een set van negen principes de leidraad vormt voor het handelen van de hulpverlener en geen sprake is van simpele weergaven van rigide handelingsvoorschriften (Henggeler, Melton, Brondino, Schere & Heanley, 1997). Een goed protocol heeft een aantal belangrijke voordelen. Ten eerste geeft het zowel de hulpverlener als de cliënt houvast en maakt aan de cliënten duidelijk wat ze van de interventie kunnen verwachten. Ten tweede maakt het protocol de interventie controleerbaar: pas als er duidelijk is wat zou *moeten gebeuren*, kan onderzocht worden of dat daadwerkelijk *gebeurd is* (zie ook hieronder de tekst over de behandelintegriteit). Tenslotte maakt een protocol de interventie overdraagbaar: anderen kunnen de interventie ook op eenzelfde manier uitvoeren.

Ecologische validiteit en generaliseerbaarheid

Naast de theoretische verantwoording van de focus van een interventie en het concretiseren van de interventiedoelen, technieken en strategieën, blijkt uit de literatuur dat ook de vorm, dat wil zeggen: de manier van uitvoeren van de interventie, van belang is voor de effectiviteit (Hoagwood, 2005). Interventies die uitgevoerd worden in de natuurlijke omgeving van jongeren (die voldoen aan 'ecologische validiteit') hebben meer kans op succes. Met andere woorden, het is van belang dat het probleemgedrag aangepakt wordt in de context waarin het normaal optreedt: thuis, op school, in de buurt. De eerste reden hiervoor is de generaliseerbaarheid van nieuw aangeleerd gedrag. Omdat een doel van een interventie is dat de jongere thuis of in de eigen leefomgeving minder probleemgedrag zal gaan vertonen, is het het beste dat het nieuwe gedrag ook aangeleerd wordt in de leefomgeving. Als jongeren in een justitiële jeugdinstelling geen probleemgedrag meer vertonen, wil dat niet automatisch zeggen dat zij ook thuis, terug in hun natuurlijke omgeving, temidden van hun (mogelijk deviante) peers en ouders het geleerde gedrag zullen kunnen toepassen. Ten tweede bieden interventies in de natuurlijke omgeving meer mogelijkheden om de risicofactoren in de omgeving aan te pakken (bijvoorbeeld de ouder-kind communicatie) en hulp op een meer geïndividualiseerde wijze aan te bieden. Tenslotte blijken deze interventies ook de kans op vroegtijdig afbreken van de interventie te verkleinen (Diamond & Josephson, 2005).

Aangezien jongeren in de periode dat ze vastzitten niet kunnen recidiveren, wordt plaatsing in een JJI of uithuisplaatsing nog steeds als een aantrekkelijke optie gezien. De lange termijn effectiviteit van residentiële plaatsingen in Nederland is echter nog nauwelijks onderzocht met behulp van een experimenteel design. Als er al onderzoek is gedaan is vaak geen gebruik gemaakt van een lange termijn *follow-up*, zodat onduidelijk is wat er na vrijlating gebeurd is met de jongeren (Boendermaker, et al, 2007). Dergelijk onderzoek kan echter de cruciale vraag beantwoorden of de resultaten generaliseerbaar zijn naar het dagelijks leven. Op grond van gedragsveranderingstheorieën hebben wij geen reden om aan te nemen dat het nieuw geleerde gedrag zal beklijven in de alledaagse omgeving. Hoewel plaatsing in een residentiële setting dus op korte termijn recidive voorkomt en het vaak voor de omgeving een aantrekkelijke oplossing is, moet experimenteel onderzoek nog aantonen wat de effecten hiervan zijn.

Kwaliteit van de uitvoering

Om werkzaam te zijn, dient een interventie uitgevoerd te worden zoals bedoeld (behandelintegriteit). In Engelstalige literatuur wordt hiervoor de term 'treatment integrity' gebruikt: 'The degree to which a given therapy is implemented in accordance with essential theoretical and procedural aspects of the model' (Hogue et al., 1998, p. 104). Uit onderzoek blijkt dat effectiviteit van de interventie sterk samenhangt met de mate van behandelintegriteit (Perepletchikova & Kazdin, 2005; Schoenwald, Henggeler, Brodinso & Rowland, 2000).

Behandelintegriteit houdt ten eerste in dat de interventie door professioneel opgeleide personen dient te worden uitgevoerd. In 2005 inventariseerden Woody, Weisz en McLean de stand van zaken ten aanzien van de aandacht voor *evidence-based* interventies in Amerikaanse en Canadese opleidingen voor klinische psychologie. De resultaten waren teleurstellend: ze vonden grote verschillen tussen opleidingen wat aangaf dat er geen consensus is over de kennis

die studenten dienen te hebben. Daarnaast bleek dat met name de tijd voor gesuperviseerde training van studenten verminderd is sinds 1993. Ter illustratie, in slechts 14% van de opleidingen kwam *parental training* voor kinderen met gedragsproblemen uitgebreid aan bod en in slechts 11% van de gevallen kregen studenten de mogelijkheid om dit onder supervisie te oefenen. De meest frequent genoemde reden voor de beperkte aandacht die interventies kregen was het gebrek aan tijd (overvol curriculum) en gebrek aan gecertificeerde supervisors. De auteurs concludeerden: ‘..graduate training in clinical psychology has a long way to go before it reflects the scientific basis of the discipline’ (p. 11). Het valt te vrezen dat de situatie binnen Nederlandse opleidingen niet beter is.

Naast een goede algemene (voor)opleiding, dienen de hulpverleners die interventies uitvoeren vooraf goed getraind te zijn in de specifieke interventie. In de training moet aandacht besteed worden aan de theoretische onderbouwing, de veronderstelde werkzame mechanismen, de kenmerken van de doelgroep, exclusiecriteria, principes waarop de interventie gebaseerd is, technieken die gebruikt worden en resultaten van de evaluatiestudies naar de effectiviteit van de interventie.

Ten tweede is controle op de uitvoering van wezenlijk belang. Vaak gebeurt het dat uitvoerders de interventie wijzigen of later (onsystematisch) gaan aanpassen. Om te voorkomen dat de interventie op den duur verwatert dient voortdurend kwaliteitsbewaking plaats te vinden. Deze regelmatige controle op behandelintegriteit (liefst op basis van informatie van zowel hulpverlener als van cliënten), dient vergezeld te gaan met regelmatige supervisiebijeenkomsten. Hoe belangrijk deze regelmatige controle is bleek uit een onderzoek naar de effectiviteit van MST waarin Henggeler en collega’s (Henggeler, Schoenwald, Liao, Letourneau & Edwards, 2002) vonden dat de kwaliteit van supervisie samenhang met de kwaliteit van de uitvoering, wat weer gerelateerd was aan meer effectiviteit. Dit werd bevestigd in een onderzoek van Schoenwald en collega’s (Schoenwald, Sheidow & Letourneau, 2004; Schoenwald, Henggeler, Brodinso & Rowland, 2000).

Match tussen kenmerken van cliënt en kenmerken van de interventie

Bij de meeste interventies is de doelgroep zeer globaal omschreven: bijvoorbeeld jongeren die antisociaal gedrag vertonen. Deze groep kan echter zeer heterogeen zijn: er kunnen grote verschillen zijn in de ernst, moment van ontstaan (*onset*), duur en frequentie van het antisociaal gedrag dat deze jongeren vertonen. Daarnaast kunnen deze jongeren verschillen in individuele kenmerken zoals: sociale competentie, IQ, probleemoplossingvaardigheden, ontwikkelingsgeschiedenis, sociale informatieverwerking. Ook kunnen er verschillen zijn in contextuele factoren zoals kwaliteit van de relatie met ouders, opvoedvaardigheden van de ouders, beschikbaarheid van materiële en sociale steunbronnen uit de omgeving, betrokkenheid bij deviante leeftijdgenoten, etc. (Moffitt, 2006).

Al de genoemde kenmerken zijn van belang voor het verloop van de ontwikkeling van het antisociale gedrag en bepalen mede het soort interventie dat nodig is. Interventies gericht op verminderen van antisociaal gedrag moeten dus niet gezien worden als ‘*one-size-fits-all*’ formaat. In sommige gevallen zullen lichte, kortdurende, op de individuele adolescent gerichte interventies met een concrete focus, volstaan (bijvoorbeeld: een adolescent met een laag IQ, beperkte

probleemoplossingvaardigheden, makkelijk beïnvloedbaar, antisociaal gedrag in groepsverband, voornamelijk gemotiveerd door de wens om bij een groep te horen, relatief weinig gezinsproblemen en voldoende steun van ouders). In andere gevallen (bij meerdere risicofactoren zowel bij de adolescent als in de omgeving) zullen veel zwaardere, langdurige, op meerdere contexten gerichte interventies nodig zijn. Tenslotte is, zeker bij 'zware' gevallen, de kans aanwezig dat een eenmalige interventie niet volstaat, omdat de moeilijk te beïnvloeden contextuele factoren onveranderd blijven (slechte behuizing, gevaarlijke buurt etc.), of omdat er individuele kwetsbaarheid aanwezig blijft en mensen bij verhoogde stress de neiging hebben om in oude gedragspatronen te vervallen. In zulke gevallen zou het een illusie zijn om te denken dat eenmalig ingrijpen alle problematiek voor altijd zou oplossen ('*cure*'). Dat blijkt ook uit het feit dat de lange termijneffecten van de meeste interventies zeer bescheiden zijn (Farmer, Compton, Burns & Robertson, 2002; Hoagwood, 2005). Veel beter zou het zijn om een continu vangnet en continue zorg aan te bieden ('*care*') waaruit snel ingegrepen kan worden bij dreigende problemen (Aken, 2002).

Om een betere match tussen de kenmerken van de cliënt en de kenmerken van de interventie te realiseren, is het nodig dat bij interventies enerzijds de doelgroep meer expliciet omschreven wordt, en anderzijds de toewijzing van cliënten aan interventies pas plaatsvindt nadat inzicht verkregen is in kenmerken en in de ontstaansgeschiedenis van antisociaal gedrag, individuele kenmerken van de adolescent en contextkenmerken. Met andere woorden, er dient niet alleen rekening te worden gehouden met verschillen in aard en frequentie van antisociaal gedrag (zogenaamde verschillende 'dadercategorieën' – first-offenders, veelplegers, licht-criminele jongeren, gewelddadige criminelen), maar ook met verschillen in achterliggende problematiek (de aard en omvang van aanwezige risico- en protectieve factoren bij de jongere zelf en/of in de omgeving) en met verschillen tussen de seksen en in culturele achtergrond (zie bijvoorbeeld Nijsten, Geense, Pels & Vollebergh, (2003) voor aanbevelingen omtrent het benaderen en het betrekken bij hulpverlening van ouders van allochtone jongeren die met justitie in aanraking zijn geweest).

Tenslotte is voorkomen uiteraard beter dan genezen. Vroegtijdig ingrijpen minimaliseert de noodzakelijke inspanningen en maximaliseert de resultaten (Ministerie van Justitie, 2005). Interventies dienen daarom in een vroeg stadium plaats te vinden om verdere ontsporing te voorkomen. Antisociaal gedrag is vrij stabiel. Longitudinale studies hebben laten zien dat delinquent gedrag op latere leeftijd vrij goed te voorspellen is door agressief, ongehoorzaam gedrag op jonge leeftijd. Zo hebben bijvoorbeeld Fergusson, Horwood en Ridder (2005) in een grootschalig, longitudinaal onderzoek aangetoond dat kinderen die op de leeftijd van zeven tot negen jaar door hun ouders en leerkrachten als agressief, hyperactief, driftig en ongehoorzaam worden ervaren (de groep met de vijf procent hoogste scores), vijf tot tien keer meer geweldplegingen, arrestaties en in hechtenisneming rapporteren op de leeftijd tussen 21 en 25 jaar dan zij die op jongere leeftijd een lage score hadden op probleemgedrag. Het spreekt voor zich dat het veel beter is om op jonge leeftijd in te grijpen, wanneer de gedragspatronen nog niet gestabiliseerd zijn en voordat de schade ontstaan is.

8 Tot slot

In de afgelopen twee decennia is de kennis omtrent factoren die een rol spelen in het ontstaan en voortbestaan van antisociaal gedrag enorm toegenomen. Er zijn echter nog steeds belangrijke hiaten in deze kennis, met name voor wat betreft het verklaren van antisociaal gedrag in specifieke groepen: allochtone jongeren en meisjes. Daarnaast is een verbreding van focus en meer interdisciplinair onderzoek nodig. Veel onderzoek binnen de criminologie richt zich op jongeren die reeds in aanraking zijn gekomen met de politie. Ook binnen de kinderpsychiatrie gaat de aandacht vooral naar groepen waarin reeds sprake is van ernstig disfunctioneren. Echter, jeugddelinquentie en ernstige psychopathologie ontstaan niet uit het niets. Om vroegtijdig in te kunnen grijpen is meer informatie nodig over voorlopers van dit gedrag, over ontwikkelingstrajecten en over contextuele factoren die hierop van invloed zijn. Inzichten uit de ontwikkelingspsychologie en pedagogiek dienen daarom gecombineerd te worden met inzichten uit de criminologie en kinderpsychiatrie om zo een beeld te krijgen van de volledig *range* van (dis)functioneren.

Ook de kennis omtrent effectieve interventies ter voorkoming en/of vermindering van antisociaal gedrag groeit gestaag (National Institutes of Health state-of-the-science conference statement, 2006). Deze kennis wordt echter nog steeds onvoldoende benut in de alledaagse praktijk. Reeds voordat een interventie wordt ingevoerd, is het op basis van de bovenstaande criteria mogelijk om te bepalen of een reële kans op succes te verwachten is. Om echter te bepalen of de veelbelovende interventies in de praktijk daadwerkelijk succesvol zullen zijn, is onderzoek nodig. Daarbij is het van belang om te beseffen dat we niet volledig kunnen vertrouwen op de resultaten van buitenlandse (vaak Amerikaanse) studies. Daar zijn twee redenen voor. Ten eerste is het van belang zich bewust te zijn dat de doelgroep anders is vanwege culturele specifieke kenmerken van jongeren en gezinnen. Dat geldt met name voor etnische minderheden. Amerikaanse en Nederlandse minderheden verschillen aanzienlijk in cultureel achtergrond, reden voor migratie, verblijfsduur en geschiedenis, hun maatschappelijke positie en levensomstandigheden. Ten tweede wordt de effectiviteit van een interventie meestal getoetst door de interventiegroep te vergelijken met een groep die de gebruikelijke behandeling ondergaat. Het is de vraag of de gebruikelijke behandeling in Nederland, voor zover er een gebruikelijke behandeling bestaat, te vergelijken is met wat hier in buitenlands onderzoek onder wordt verstaan (meestal gaat het daar om zeer minimale hulpverlening).

Om er zeker van te zijn dat uit buitenland geïmporteerde interventies ook in Nederland succesvol zijn, is het nodig dat, voordat de interventie op grote schaal geïmplementeerd wordt, onderzoek wordt verricht naar de effectiviteit in Nederland. Vanzelfsprekend moet dat onderzoek dan ook voldoen aan strikte wetenschappelijke eisen: goed gedocumenteerde interventie, adequate steekproefgrootte/power, randomisatie over groepen, controle op integriteit van interventie en meerdere uitkomstmaten. Bovendien is er meer lange termijn vervolgonderzoek nodig, om uitspraken te kunnen doen over de effectiviteit van de programma's op lange termijn, en moet er onderzoek naar kosteneffectiviteit gedaan worden. Een punt dat speciaal aandacht verdient is het werven van de complete doelgroep van specifieke interventies. Het blijkt vaak dat juist diegenen op wie de interventies zich het meest richten (etnische minderheden, *multiproblem* gezinnen) het lastigst te bereiken zijn, zowel voor de interventies

zelf als voor onderzoek, en deze groepen vallen dan ook bij de meeste interventies het eerst af of nemen geen deel aan onderzoek. Kortom, gedegen onderzoek, zowel naar het bestaande aanbod in Nederland als naar de inzetbaarheid van buitenlandse interventies in Nederland, moet de hoogste prioriteit krijgen. Dit is echter makkelijker gezegd dan gedaan. In een recent verschenen speciale uitgave van het Tijdschrift voor Criminologie is aandacht besteed aan de huidige stand van zaken met betrekking tot experimenteel onderzoek in criminologische settings in Nederland (Laan, Busschbach & Bijleveld, 2007). In diverse artikelen (zie bijvoorbeeld Boom, Ferwerda & Leiden, 2007 en Asscher, Deković, Laan, Prins & Arum, 2007) wordt beschreven tegen welke obstakels onderzoekers aanlopen die proberen interventies voor jongeren die antisociaal gedrag vertonen te evalueren, waardoor veel onderzoeken niet van de grond komen of mislukken. De bewustwording moet blijkbaar nog groeien dat beleidsmakers, hulpverleners en onderzoekers een gezamenlijk doel hebben, namelijk het verbeteren van zorg voor deze doelgroep, en dat ze er samen verantwoordelijkheid voor dragen dat informatie over wat werkt, waarom en voor wie, beschikbaar komt. Alleen op deze manier kunnen we er voor zorgen dat in de toekomst interventies uitgevoerd worden die werkelijk effect hebben.

Literatuur

- Asscher, J.J., Hermanns, J.M.A., Deković, M., & Reitz, E. (2007). Predicting the effectiveness of the Home-Start parenting support program. *Children and Youth Services Review, 29*, 247-263.
- Asscher, J.J., Deković, M., Laan, P. van der, Prins, P.J. M., & Arum, S. van (2007). De effectiviteit van Multisysteemtherapie (MST): Knelpunten en kansen bij de implementatie van een randomized controlled trial. *Tijdschrift voor Criminologie, 49*, 57-68.
- Andrews, D.A., Zinger, I., Hoge, R.D., & Bonta, J. (1996). Does correctional treatment work? A clinically relevant and psychologically informed meta-analysis. In D.F. Greenberg (Ed.), *Criminal careers, Vol. 2* (pp. 437-472). Brookfield, VT: Dartmouth Publishing Company
- Aken, M.A.G. van (2002). Ontwikkeling in relaties. *Kind en Adolescent, 23*, 170-187.
- Atzaba-Poria, N., Pike, A., & Deater-Deckard, K. (2004). Do risk factor for problem behavior acts in a cumulative manner? An examination of ethnic minority and majority children thorough an ecological perspective. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 45*, 707-718.
- Bakker, I., Bakker, K., Dijke, A van, & Terpstra, L. (2000). *O+O=O²: Naar een samenhangend beleid en aanbod van opvoedingsondersteuning en ontwikkelingsstimulering voor kinderen en ouders in risicosituaties* (3e druk). Utrecht: NJI.
- Barnes, G.M., Hoffman, J.H., Welte, J.W., Farrell, M.P., & Dintcheff, B.A. (2006). Effects of parental monitoring and peer deviance on substance use and delinquency. *Journal of Marriage and the Family, 68*, 1084-1104.
- Bengi-Arslan, L., Verhulst, F.C., Van der Ende, J., & Erol, N. (1997). Understanding childhood (problem) behaviors from a cultural perspective: Comparison of problem behaviors and competencies in Turkish immigrant, Turkish and Dutch children. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology, 32*, 477-484.
- Berger, M., & Booij, Y. (2003). Mentoring in de Jeugdzorg. *Pedagogiek, 23*, 40-53.
- Bilukha, O., Hahn, R.A., Crosby, A., Fullilove, M.T., Liberman, A., Moscicki, E., Snyder, S., Tuma, F., Corso, P., Schofield, A., Briss, P.A. (2005). The effectiveness of early childhood home visitation in preventing violence: A Systematic review. *American Journal of Preventive Medicine, 28*, 11-39.
- Blom, M., Laan, A.M. van der, & Huijbregts, G.L.A.M. (2005). *Monitor Jeugd terecht*. Den Haag: WODC.
- Boendermaker, L., Veldt, M. C. van 't, & Booy, Y. (2003). *Nederlandse studies naar effecten van Jeugdzorg*. Utrecht: NIZW Jeugd.
- Boendermaker, L., Harder, A., Speetjens, P., Pijl, M. van der, Bartelink, C., & Everdingen, J. van (2007). *Programmeringsstudie Jeugdzorg*: Nederlands Jeugdinstituut/ NJI.
- Boom, A. ten, Ferwerda, H., & Leiden, I. van (2007). Een pioniersstudie in justitieland: de evaluatie van Halt in een experimentele setting. *Tijdschrift voor Criminologie, 49*, 33-44.
- Borduin, C. (1999). Multisystemic treatment of criminality and violence in adolescents. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry, 38*, 242-249.

- Borduin, C.M., Mann, B.J., Cone, L.T., Henggeler, S.W., Fucci, B.R., Blaske, D.M., & Williams, R.A. (1995). Multisystemic treatment of serious juvenile offenders: Long-term prevention of criminality and violence. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 63*, 569-578.
- Bradley, R.H., & Corwyn, R.F. (2002). Socioeconomic status and child development. *Annual Review of Psychology, 53*, 371-399.
- Brendgen, M., Vitaro, F., & Bukowski, W.M. (2000). Deviant friends and early adolescents' emotional and behavioral adjustments. *Journal of Research on Adolescence, 10*, 173-189.
- Brestan, E.V., & Eyberg, S.M. (1998). Effective psychosocial treatments of conduct-disordered children and adolescents: 29 years, 82 studies, and 5,272 kids. *Journal of Clinical Child Psychology, 27*, 180-189.
- Breuk, R.E, Sexton, T.L., Dam, A. van, Disse, C., Doreleijers, Th.A.H, Slot, W.N., & Rowland, M.K. (2006). The implementation and the cultural adjustment of Functional Family Therapy in a Dutch psychiatric day-treatment center. *Journal of Marital and Family Therapy, 32*, 515-529.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Burns, B.J., Landsverk, J., Kelleher, K., Few, L., Hazen, A., & Keeler, G. (2001). Mental health, education, child welfare, and juvenile justice service use. In R. Loeber, & D. Farrington (Eds.), *Child delinquents: Development, intervention and service needs* (pp. 273-304). Thousand Oaks: Sage.
- Chen, C., Greenberger, E., Lester, J., Dong, Q., & Guo, M.S. (1998). A cross-cultural study of family and peer correlates of adolescent misconduct. *Developmental Psychology, 34*, 770-781.
- Clingempeel, W.G., & Henggeler, S.W. (2002). Randomized clinical trials, developmental theory, and antisocial youth: Guidelines for research. *Development and Psychopathology, 14*, 659-711.
- Cho, H., Hallfors, D.D., & Sanchez, V. (2005). Evaluation of a high school peer group intervention for at-risk youth. *Journal of Abnormal Child Psychology, 33*, 363-374.
- Compton, S.M., Burns, B.J., Egger, H.L., & Robertson, E. (2002). Review of the evidence base for treatment of childhood psychotherapy: Internalizing disorders. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 70*, 1240-1266.
- Crijnen, A.A.M., Bengi-Arslan, L., & Verhulst, F.C. (2000). Teacher-reported problem behavior in Turkish immigrant and Dutch children: A cross-cultural comparison. *Acta Psychiatrica Scandinavica, 102*, 439-444.
- Curtis, N.M., Ronan, K.R., & Borduin, C.M. (2004). Multisystemic treatment: A meta-analysis of outcome studies. *Journal of Family Psychology, 18*, 411-419.
- Deater-Deckard, K., Dodge, K.A., Bates, J.E., & Pettit, G.S. (1998). Multiple risk factors in the development of externalizing behavior problems: Group and individual differences. *Development and Psychopathology, 10*, 469-493.
- DeBois, D.L., Holloway, B.E., Valentine, J.C., & Cooper, H. (2002). Effectiveness of mentoring programs for youth: A meta-analytic review. *American Journal of Community Psychology, 30*, 157-197.
- Deković, M. (1999). Risk and protective factors in the development of problem behavior during adolescence. *Journal of Youth and Adolescence, 28*, 667-685.
- Deković, M. (2003). Aggressive and nonaggressive antisocial behavior in adolescence. *Psychological Reports, 93*, 610-616.

- Deković, M., & Buist, K.L. (2005). Multiple perspectives within the family: Family relationship patterns. *Journal of Family Issues*, 26, 467-490.
- Deković, M., Janssens, J.M.A.M., & As, N.M.C. van (2003). Family predictors of antisocial behavior in adolescence. *Family Process*, 42, 223-235.
- Deković, M., Janssens, J.M.A.M., & As, N.M.C. van (2007). Crime and justice in the Netherlands: Family factors. *Crime and Justice*, 35, 539-544.
- Deković, M., Pels, T., & Model, S. (2006). Unity and diversity in child rearing: Looking back, looking forward. In M. Deković, T. Pels, & S. Model (Eds.), *Child rearing in six ethnic families: The multi-cultural Dutch experience* (pp. 281-302). Lewiston, NY: The Edwin Mellen Press.
- Deković, M., Prins, P., & Laan, P. van der (2004). *Multisystemic Therapy with violent antisocial adolescents and their families: Effectiveness, mechanisms of change and differential response*. NWO subsidieaanvraag (projectnummer 473-04-408).
- Deković, M., Laan, P. van der, & Prins, P. (2006). *Multisystemic therapy in The Netherlands: Implementation and effectiveness*. ZONMW subsidieaanvraag (projectnummer 8250.002).
- Deković, M., & Prinzie, P. (2008). De rol van het gezin in de ontwikkeling van antisociaal gedrag. In I. Weijers & C. Eliaerts. *Jeugdcriminologie: Achtergronden van jeugdcriminaliteit* (pp.143-161). Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Deković, M., Wissink, I.B., & Meijer, A.M. (2004). The role of family and peer relations in adolescent antisocial behavior: Comparison of four ethnic groups. *Journal of Adolescence*, 27, 497-514.
- Diamond, G., & Josephson, A. (2005). Family-based treatment research: A 10-year update. *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 44, 872-887.
- Dishion, T.J., Bullock, B.M., & Granic, I. (2002). Pragmatism in modelling peer influence: Dynamics, outcomes, and change processes. *Development and Psychopathology*, 14, 969-981.
- Dishion, T.J., & Dodge, K.A. (2006). Deviant peer contagion in interventions and programs: An ecological framework for understanding influence mechanisms. In K.A. Dodge, T.J. Dishion, & J.E. Lansford (Eds). *Deviant peer influences in programs for youth* (pp. 14-43). New York, Nj: Guilford Publications.
- Dishion, T.J., McCord, J., & Poulin, F. (1999). When interventions harm: Peer group and problem behavior. *American Psychologist*, 9, 755-764.
- Dishion, T.J., & Patterson, G.R. (2006). The development and ecology of antisocial behavior. In D. Cicchetti & D. Cohen (Eds.), *Developmental psychopathology. Vol. 3: Risk, disorder, and adaptation* 2nd ed. (pp. 503-541). New York: Wiley & Sons.
- Dishion, T.J., Spracklen, K.M., Andrews, D.M., & Patterson, G.R. (1996). Deviancy training in male adolescent friendships. *Behavior Therapy*, 27, 373-390.
- Dodge, K.A., Coie, J.D., & Lynam, D. (2006). Aggression and antisocial behavior in youth. In W. Damon (Series Ed.), & N. Eisenberg (Vol. Ed.). *Handbook of Child Psychology. Vol. 3: Social, Emotional, and Personality Development*. (pp. 719-788). New York: Wiley.
- Dowden, C., & Andrews, D.A. (2003). Do family intervention work for delinquents? Results of a meta-analysis. *Canadian Journal of Criminology*, 45, 327-342.

- Durlak, J.A., Fuhrman, T., & Lampman, C. (1991). Effectiveness of cognitive behavioral therapy for maladapting children: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 110, 204-214.
- Eddy, J.M., & Chamberlain, P. (2000). Family management and deviant peer association as mediators of the impact of treatment condition on youth antisocial behavior. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 68, 857-863.
- Ehrensaft, M.K. (2005). Interpersonal relationships and sex differences in the development of conduct problems. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 8, 39-63.
- Ehrensaft, M.K., Wasserman, G.A., Verdelli, L., Greenwald, S., Miller, L.S., & Davies, M. (2003). Maternal antisocial behavior, parenting practices and behavior problems in boys at risk for antisocial behavior. *Journal of Child and Family Studies*, 12, 27-40.
- Eldering, L. (2002). *Cultuur en opvoeding*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Farmer, E.M.Z., Compton, S.M., Burns, B.J., & Robertson, E. (2002). Review of the evidence base for treatment of childhood psychotherapy: Externalizing disorders. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 70, 1267-1302.
- Farrington, D.P. (2003). Methodological quality standards for evaluation research. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 587, 49-68.
- Farrington, D.P., & Welsh, B.C. (2003). Family-based prevention of offending: A meta-analysis. *The Australian and New Zealand Journal of Criminology*, 36, 127-151.
- Fergusson, D.M., Horwood, L.J., & Ridder, E.M. (2005). Show me the child at seven; The consequences of conduct problems in childhood to psychosocial functioning in adulthood. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 46, 837-849.
- Fergusson, D.M., Vitaro, F., Wanner, B., & Brendgen, M. (2007). Protective and compensatory factors mitigating the influence of deviant friends on delinquent behaviours during early adolescence. *Journal of Adolescence*, 30, 33-50.
- Fulgini, A.J., & Eccles, J.S. (1993). Perceived parent-child relationships and early adolescents' orientation toward peers. *Developmental Psychology*, 29, 622-632.
- Gordon, D.A., Arbuthnot, J., Gustafson, K.E., & McGreen, P. (1988). The effect of Functional Family Therapy with disadvantaged juvenile delinquents on adult criminal behaviour. *American Journal of Family Therapy*, 16, 243-255.
- Goldstein, S.E., Davies-Kean, P.E., & Eccles, J.S. (2005). Parents, peers and problem behaviour: A longitudinal investigation of the impact of relationship perception and characteristics on the development of adolescent problem behavior. *Developmental Psychology*, 41, 401-413.
- Goozen, S.H.M. van, Fairchild, G., Snoek, H., & Harold, G.T. (2007). The evidence for a neurobiological model of childhood antisocial behaviour. *Psychological Bulletin*, 133, 149-182.
- Guerra, N.G., & Slaby, R.G. (1990). Cognitive mediators of aggression in adolescent offenders: II. Intervention. *Developmental Psychology*, 26, 269-277.
- Henggeler, S.W., Melton, G.B., & Smith, L.A. (1992). Family preservation using multisystemic therapy: An effective alternative to incarcerating serious juvenile offenders. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 60, 953-961.

- Henggeler, S.W., Melton, G.B., Brondino, M.J., Scherer, D.G., & Hanley, J.H. (1997). Multisystemic therapy with violent and chronic juvenile offenders and their families: The role of treatment fidelity in successful dissemination. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 65*, 821-833.
- Henggeler, S.W., Schoenwald, S.K., Liao, J.G., Letourneau, E.J., & Edwards, D.L. (2002). Transporting efficacious treatments to field settings: The link between supervisory practices and therapist fidelity in MST programs. *Journal of Child and Adolescent Psychology, 31*, 155-167.
- Herrenkohl, T.I., Maguin, E., Hill, K. G., Hawkins, J. D., Abbott, R.D., & Catalano, R.F. (2000). Developmental risk factors for youth violence. *Journal of Adolescent Mental Health, 26*, 176-186.
- Hill, J. (2002). Biological, psychological and social processes in the conduct disorders. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 43*, 133-164.
- Hipwell, A.E., & Loeber, R. (2006). Do we know which interventions are effective for disruptive and delinquent girls. *Clinical Child and family Psychology Review, 9*, 221-255.
- Hoagwood, K.E. (2005). Family-based services in children's mental health: A Research review and synthesis, *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 46*, 690-713.
- Hogue, A., Liddle, H.A., Rowe, C., Turner, R.M., Dakof, G.A., & LaPann, K. (1998). Treatment adherence and differentiation in individual versus family therapy for adolescent substance abuse. *Journal of Counseling Psychology, 45*, 104-114.
- Huey, S.J.J., Henggler, S.W., Brondino, M.J., & Pickrel, S.G. (2000). Mechanisms of change in Multisystemic therapy: Reducing delinquent behavior through therapist adherence and improved family and peer functioning. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 68*, 451-467.
- Johnston, C. (1996). Parent characteristics and parent-child interactions in families of nonproblem children and ADHD children with higher and lower levels of oppositional-defiant behavior. *Journal of Abnormal Child Psychology, 24*, 85-104.
- Johansson, P., & Høglend, P. (2007). Identifying mechanisms of change in psychotherapy: Mediators of treatment outcome. *Clinical Psychology & Psychotherapy, 14*, 1-9.
- Junger-Tas, J. (2001). Ethnic minorities, social integration and crime. *European Journal of Criminal Policy and Research, 9*, 5-29.
- Kazdin, A.E. (1997a). A model for developing effective treatments: Progression and interplay of theory, research and practice. *Journal of Clinical Child Psychology, 26*, 114-129.
- Kazdin, A.E. (1997b). Practitioner Review: Psychosocial treatments for conduct disorder in children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 38*, 161-178.
- Kazdin, A.E., & Nock, M.K. (2003). Delineating mechanisms of change in child and adolescent therapy: Methodological issues and research recommendations. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 44*(8), 116-1129.
- Kraemer, H.C., Wilson, T., Fairburn, C.G., & Agras, W.S. (2002). Mediators and moderators of treatment effects in randomized clinical trials. *Achieves of General Psychiatry, 59*, 877-883.
- Kromhout, M., & San, M. van (2003). *Schimmige werelden. Nieuwe etnische groepen en jeugdcriminaliteit*. Den Haag: WODC.

- Kumpfer, K.L., Alvarado, R., Smith, P., & Bellamy, N. (2002). Cultural sensitivity and adaptation in family-based prevention interventions. *Prevention Science, 3*, 241-246.
- Laan, P. van der (2005). *Wetenschap versus intuïtie. Professioneel ingrijpen bij ernstige problematiek*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Laan, P. van der, Busschbach, J. van, & Bijleveld, C. (2007). Experimentele criminologie en criminologische experimenten. Themanummer. *Tijdschrift voor Criminologie, 49*, 3-11
- Lansford, J.E., Deater-Decker, K., Dodge, K.A., Bates, J.E., & Pettit, G.S. (2004). Ethnic differences in the link between physical discipline and later adolescent externalizing behaviors. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 45*, 801-812.
- Latessa, E.T., Cullen, F.T., & Gendreau, P. (2002). Beyond correctional quackery. Professionalism and the possibility of effective treatment. *Federal Probation, 66*, 43-50.
- Leschied, A., & Cunningham, A.J. (2002). *One step forward; Lessons learned from a randomized study of MultiSystemic Therapy in Canada*. London: ON.
- Lester, B.M., Master, A., & McEwen, B. (Eds.). (2006). *Resilience in children*. Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Leuw, E. (1997). *Criminaliteit en etnische minderheden. Een criminologische verkenning*. Den Haag: WODC. K51.
- Littell, J.H. (2005). Lessons from a systematic review of effects of Multisystemic Therapy: *Children and Youth Services Review, 27*, 445-463.
- Littell, J.H. (2006). The case for Multisystemic Therapy: Evidence or orthodoxy? *Children and Youth Services Review, 28*, 458-472.
- Loeber, R., Slot, N.W., & Sergeant, J.A. (2001). *Ernstige en gewelddadige jeugd-delinquentie: Omvang, oorzaken en interventies*. Houten/ Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Loeber, R., Slot, N.W., & Stouthamer-Loeber, M. (2006). A three-dimensional, cumulative developmental model of serious delinquency. In P.O.H. Wikstrom & R. Sampson (Eds.), *The explanation of crime: Contexts and mechanisms* (pp 153-194). Cambridge: Cambridge University Press.
- Mager, W., Milich, R., Harris, M.J., & Howard, A. (2005). Intervention groups for adolescents with conduct problems: Is aggregation harmful or helpful? *Journal of Abnormal Child Psychology, 33*, 349-362.
- McCart, M.R., Priester, P.E., Davies, W.H., & Azen, R. (2006). Differential effectiveness of behavioral parent-training and cognitive-behavioral therapy for antisocial youth: A meta-analysis. *Journal of Abnormal Child Psychology, 34*, 527-543.
- Meijers, F., Deen, N., & Veendrick, L. (2003). Mentoring: Meer vragen dan antwoorden. *Pedagogiek, 23*, 11-20.
- Ministerie van Justitie (2002). *Jeugd terecht. Programma aanpak jeugdcriminaliteit*. Den Haag: Ministerie van Justitie.
- Ministerie van Justitie (2005). *Gedragsinterventies*. Den Haag: Ministerie van Justitie.
- Moffitt, T. E. (2006). Life-course persistent versus adolescence-limited antisocial behavior. In D. Cicchetti & D. Cohen (Eds.). *Developmental Psychopathology*, (2nd Ed., pp. 570-598). New York: Wiley.

- Mrug, S., Hoza, B., & Bukowski, W.M. (2004). Choosing or being chosen by aggressive-disruptive peers: Do they contribute to children's externalizing and internalizing problems? *Journal of Abnormal Child Psychology*, 32, 53-65.
- Murad, S.D., Joung, I.M.A., Lenthe, F.J. van, Bengi-Arslan, L., & Crijnen, A.A.M. (2003). Predictors of self-reported problem behaviours in Turkish immigrant and Dutch adolescents in the Netherlands. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 44, 412-423.
- Nas, C.N. (2005). *EQUIPPing delinquent male adolescents to think prosocially*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- National Institutes of Health state-of-the-science conference statement (2006). Preventing violence and related health-rising, social behaviour in adolescence. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 34, 457-470.
- Nijsten, C., Geense, P., Pels, T., & Vollebergh, W. (2003). *Allochtone ouders en justitie: Vragen en behoeften van Antilliaanse, Marokkaanse, Surinaamse en Turkse ouders van jeugdigen die in aanraking komen met politie en justitie*. Nijmegen: Radboud Universiteit.
- Ogden, T., & Halliday-Boykins, C.A. (2004). Multisystemic treatment of antisocial adolescents in Norway: Replication of clinical outcomes outside of the US. *Child and Adolescent Mental Health*, 9, 77-83.
- Orobio de Castro, B., Veerman, J.W., Koops, W., Bosch, J.D., & Monshouwer, H.J. (2002). Hostile attribution of intent and aggressive behavior: A meta-analysis. *Child Development*, 73, 915-934.
- Otten, R., & Schuengel, C. (2007). Op de weg van kwaad tot erger. *City Journal*, 7, 8-7.
- Parons, B., & Alexander, J. (1973). Short term family intervention: A therapy outcome study. *Journal of consulting and clinical psychology*, 41, 195-201.
- Patterson, G.R. (2005). The next generation of PMTO models. *Behavior Therapist*, 28, 25-32.
- Patterson, G.R., Forgatch, M.S., Yoerger, K.L., & Stoolmiller, M. (1998). Variables that initiate and maintain an early onset trajectory of juvenile offending. *Development and Psychopathology*, 10, 531-547.
- Patterson, G.R., Reid, J., & Dishion, T. (1992). *Antisocial boys*. Eugene, OR: Castaglia.
- Pawson, R. (2006). *Evidence-based policy: A realist perspective*. London: Sage Publications.
- Pawson, R.; Greenhalgh, T.; Harvey, G.; & Walshe, K. (2005). Realist review – a new method of systematic review designed for complex policy interventions. *Journal of Health Services Research and Policy*, 10, 21-34.
- Perepletchikova, F., & Kazdin, A.E. (2005). Treatment integrity and therapeutic change: Issues and research recommendations. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 12, 365-383
- Petrosino, A., Turpin-Petrosino, C., & Buehler, J. (2003). Scared Straight and other juvenile awareness programs for preventing juvenile delinquency: A systematic review of randomized experimental evidence. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 589, 41-62.
- Philip, K. (2001). Mentoring: Pitfall and potential for young people. *Youth & Policy*, 71, 1-15.
- Prinzle, P., Hovee, M., & Stams, G.J.J.M. (in press). Family processes, parent and child personality characteristics. In R. Loeber, H.M. Koot, N.W. Slot, & P.H. van der Laan (Eds). *Tomorrow's criminals: The development of antisocial*

- behavior, its causes, and optimal interventions*. Hampshire: Ashgate Publishing Ltd.
- Prinzle, P., Onghena, P., Hellinckx, W., Grietens, H., Ghesquiere, P., & Colpin, H. (2004). Parent and child personality characteristics as predictors of negative discipline and externalizing problem behavior in children. *European Journal of Personality, 18*, 73-102..
- Put, C.E. van der. (2007). *Voorspelling van recidive onder jeugdige delinquenten bna behandeling in een forensich-psychiatrische setting: De invloed van client en behandelkenmerken*. Unpublished manuscript, Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Reese, L.E., Vera, E.M., Simon, T.R., & Ikeda, R.M. (2000). The role of families and care givers as risk and protective factors in preventing youth violence. *Clinical Child and Family Psychology Review, 3*, 61-77.
- Reid, J.B., Patterson, G.R., & Snyder, J. (2002). *Antisocial behavior in children and adolescents: A developmental analysis and model for intervention*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Reitz, E., Deković, M., Meijer, A.M., & Engels, R.C.M.E. (2006). Longitudinal relations among parenting, best friends, and early adolescent problem behavior: Testing bidirectional effects. *Journal of Early Adolescence, 26*, 272-295.
- Schoenwald, S.K., Henggeler, S.W., Brodinso, M.J., & Rowland, M.D. (2000). Multisystemic therapy monitoring treatment fidelity, *Family Process, 39*, 83-103.
- Schoenwald, S.K., Sheidow, A.J., & Letourneau, E.J., (2004). Toward effective quality assurance in evidence-based practice: Links between expert consultation, therapist fidelity and child outcomes. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology, 33*, 94-104.
- Sexton, T.L., & Alexander, J.F. (2000). Functional family therapy. *Juvenile Justice Bulletin, December 2000*, 1-7.
- Simmons, R.L., Wu, C.I., Conger, R.D., & Lorenz, F.O. (1994). Two routes to delinquency: Differences between early and late starters in the impact of parenting and deviant peers. *Criminology, 32*, 247-276
- Slot, N.W., Bijl, B., & Veldt, M.C.E.A. (2006). The evaluation of functional family therapy in The Netherlands. ZONMW subsidieaanvraag (projectnummer 8250.003)
- Sonuga-Barke, E.J.S., Daley, D., Thompson, M., Laver-Bradbury, C., & Weeks, A. (2001). Parent-based therapies for preschool attention-Deficit/Hyperactivity Disorder: A Randomized controlled trail with a community sample. *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 40*, 402-408.
- Steinberg, L. (2001). We know some things: Parent-adolescent relationships in retrospect and prospect. *Journal of Research on Adolescent, 11*, 1-19.
- Stevens, G.W.J.M. (2004). *Mental health in Moroccan youth in the Netherlands*. Rotterdam: Optima.
- Stevens, G.W.J.M., Pels, T., Bengi-Arslan, L., Verhulst, F.C., Vollebergh, W.A.M., & Crijnen, A.A.M. (2003). Parent, teacher and self-reported problem behavior in The Netherlands. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology, 38*, 576-585.
- Tiet, Q.Q., Wasserman, G.A., Loeber, R., McReynolds, L.S., & Miller, L.S. (2001) Developmental and sex differences in types of conduct problems. *Journal of Child and Family Studies, 10*, 181-197.

- Timmons-Mitchell, J., Bender, M.B., Kishna, M.A., & Mitchell, C.C. (2006). An independent effectiveness trial of multisystemic therapy with juvenile justice youth. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 35, 227-236.
- Tolan, P.H., Gorman-Smith, D., & Henry, D.B. (2003). The developmental ecology of urban males' youth violence. *Developmental Psychology*, 39, 274-291.
- Veerman, J.W., Janssens, J.M.A.M., & Delicat, J.W. (2004). *Opvoeden in onmacht, of...? Een meta-analyse van 17 methodieken voor intensive pedagogische thuiszorg bij normovertredend gedrag*. Nijmegen: RUN, ACSW/Praktikon.
- Verdurmen, J., Oort, M. van, Meeuwissen, J., Ketelaars, T., Graaf, I. de, Cuijpers, P., Ruiter, C. de, & Vollebergh, W. (2003). *Effectiveness of preventive intervention focused on youth: state of art*. Utrecht: Trimbos-instituut.
- Vitaro, F., Brendgen, M., Pagani, L., Tremblay, R.E., & McDuff, P. (1999). Disruptive behavior, peer association, and conduct disorder: Testing the developmental links through early intervention. *Development and Psychopathology*, 11, 287-304.
- Vollebergh, W. (2002). *Gemiste kansen*. Radboud Universiteit Nijmegen.
- Wartna, B.S.J., & Tollenaar, N. (2006). Recidive 1997-2003. *Ontwikkelingen in het niveau van de strafrechtelijke recidive van jeugdigen en volwassen daders*. Den Haag: WODC. Fact sheets 2006-5.
- Wartna, B.S.J., Tollenaar, N., & Blom, M. (2005) Recidive 1997. *Een cijfermatig overzicht van de strafrechtelijke recidive van volwassen en jeugdige daders*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers. O&B 227.
- Wasserman, G.A., Keenan, K., Tremblay, R.E., Coie, J.D., Herrenkohl, T.I., & Loeber, R., (2003). *Risk and protective factors of child delinquency*. U.S. Department of Justice.
- Weinraub, M., Horvath, D.L., & Gringlas, M.B. (2002). Single Parenthood. In: M.H. Bornstein, (Ed.); *Handbook of parenting. Vol. 3: Being and becoming a parent* (2nd ed., pp.109-140). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Weersing, V.R., & Weisz, J.R. (2002). Mechanisms of action in youth psychotherapy. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 43, 3-29.
- Well, P., & Faragher, B. (1993). In-patient treatment of 165 adolescents with emotional and conduct disorders: A study of outcome. *British Journal of Psychiatry*, 162, 345-352.
- Wissink, I.B. (2006). *Parenting, friendship relations and adolescent functioning in different ethnic groups*. Amsterdam: University of Amsterdam Press.
- Woody, S.R., Weisz, J., & McLean, C. (2005). Empirically supported treatments: 10 years later. *The Clinical Psychologist*, 58, 5-11.
- Zimmerman, M.A., Bingenheimer, J.B & Notaro, P.C. (2002). Natural mentors and adolescent resiliency: A study with urban youth. *American Journal of Community Psychology*, 30, 221-243.

Bijlage Samenvattend overzicht

Op basis van de in dit deel aangehaalde literatuur over de risico- en protectieve factoren voor het ontstaan van antisociaal gedrag en op basis van de resultaten van evaluatie onderzoek naar de interventies ter voorkoming/vermindering van antisociaal gedrag is het mogelijk om een aantal oplossingsrichtingen evenals de daarachter liggende mechanismen schematisch weer te geven. Hier volgens we de zogenaamde ‘realistic review’ benadering van Pawson (Pawson, 2006; Pawson, Greenhalgh, Harvey, & Walshe, 2005), waarin *Context-Mechanisms-Outcome* (CMO) configuratie centraal staat. De ‘outcome’ is in dit geval steeds dezelfde: voorkoming/vermindering van antisociaal gedrag. ‘Mechanisms’ kunnen beschouwd worden als de ‘motoren’ van de interventie: actieve ingrediënten die aanzetten tot verandering, ofwel verklaringen voor de werking van het ingrijpen. ‘Context’ verwijst naar het geheel van omstandigheden dat de werking van het mechanisme kan beïnvloeden.

In de eerste kolom van de onderstaande tabel staan mogelijkheden om in te grijpen in risico- en protectieve factoren (zie paragraaf 2) op het niveau van het kind/de jongere en in de primaire sociale omgeving: gezin en leeftijdgenoten. Met het ingrijpen worden hier de in deze bijdrage besproken interventies (en/of onderdelen daarvan) bedoeld (zie paragraaf 3). In de tweede kolom staan mogelijke mechanismen (verklaring, ‘motoren’) waardoor het ingrijpen zou moeten leiden tot vermindering van antisociaal gedrag (zie ook paragraaf 4). Het moet benadrukt worden, ten eerste, dat het hier om algemene principes gaat en dat ‘context’ nog niet uitgewerkt is omdat daarover nog onvoldoende kennis beschikbaar is. Met andere woorden, het is nog niet goed te zeggen in hoeverre de werkzaamheid van de mechanismen beïnvloed wordt door kenmerken van de doelgroep zoals ethische achtergrond, geslacht, aanwezigheid van psychopathologie bij jongeren of ouders, aanwezigheid van bronnen van stress in de omgeving etc. (zie ook paragraaf 5). Ten tweede, het is belangrijk om te beseffen dat deze lijst niet uitputtend is. De in de tabel gepresenteerde oplossingsrichtingen en mechanismen zijn aspecten die wel onderzocht zijn.

<i>Beschermende en risico factoren</i>	<i>Mechanisme</i>
<i>OP NIVEAU VAN KIND/JONGERE</i>	
Sociale en contactuele vaardigheden	<ul style="list-style-type: none"> – Verbeteren van interpersoonlijke relaties (ouder-kind relaties, relatie met leeftijdgenoten). – Voorkomen van afwijzing door normale leeftijdgenoten.
Moreel redeneervermogen	Vergroten van zelfvertrouwen bij het kind/de jongere.
Pobleemoplossingsvaardigheden	Ontwikkelen van empathie en negatieve attitudes ten aanzien van normovertreding.
Pobleematische cognitieve informatieverwerking	Vergroten van gedragsrepertoire met sociaal acceptabel gedrag en adequate copingstrategieën.
Voeg agressief/storend gedrag	Verminderen van vijandige attributiebias en verbeteren van vermogen om ambigue sociale situaties op een positieve manier te interpreteren.
Bnding aan school	<ul style="list-style-type: none"> – Voorkomen van stabilisatie en escalatie van problemen. – Voorkomen van schooluitval, beter perspectief op arbeidsmarkt.
<i>OP NIVEAU VAN GEZIN</i>	
Ovoedingsvaardigheden van ouders (het stellen van duidelijke grenzen, het uitleggen van de regels, het zorgen voor de naleving van de regels, op leeftijdsadequate manier straffen)	<ul style="list-style-type: none"> – Creëren van een stabiele en voorspelbare opvoedingsomgeving. – Voorkomen van gevoelens van onzekerheid en onveiligheid bij het kind. – Vergroten van de mogelijkheid voor ouders om tijdig problemen te signaleren en toezicht te houden.
Kwaliteit van ouder-kind communicatie	<ul style="list-style-type: none"> – Vergroten van de kans dat jongeren conventionele normen en waarden van ouders internaliseren. – Verminderen van de kans dat jongeren steun en veiligheid exclusief bij leeftijdgenoten moeten zoeken.
Vertrouwen van ouders in hun opvoedingscapaciteiten	Verhogen van verantwoordelijkheidsgevoel en betrokkenheid bij de ouders.
Systematisch betrekken van ouders bij interventies (hulpverlening/sancties die jongeren ontvangen)	Verhogen van motivatie bij ouders om veranderingen in het gezin te bewerkstelligen.
Betrekken van ouders bij school	Verhogen van de betrokkenheid.
Ondersteunende netwerken van het gezin (bijvoorbeeld andere familieleden)	Verhogen van zelfredzaamheid van ouders en het gebruik maken van natuurlijke steunbronnen, verminderen van sociale isolatie.

<i>Beschermende en risico factoren</i>	<i>Mechanisme</i>
<i>OP NIVEAU VAN LEEFTIJDGENOTEN</i>	
Omgang met vrienden die probleemgedrag vertonen	Mindere gelegenheid creëren voor delinquent gedrag
Zinvolle vrijetijdsbesteding in gestructureerd verband (sportclub, verenigingen etc.)	<ul style="list-style-type: none"> – Alternatieven aanbieden voor het 'hanggedrag' dat kans tot delinquent gedrag verhoogt – Positieve bekrachtiging van gewenst gedrag en afkeuring van antisociaal gedrag
Contact met prosociale leeftijdgenoten	Mogelijkheid creëren om van prosociale leeftijdgenoten gewenst gedrag te leren (sociale vaardigheden, omgang met problemen, impulscontrole)
Positieve rolmodellen (met dezelfde achtergrond)	Mogelijkheid bieden voor positieve identificatie (betere beeldvorming over hun eigen kansen, grotere bereidheid om te investeren in hun eigen toekomst)

Deel IIIA Gewetensvorming, jeugd-criminaliteit en etniciteit

Een onderzoekssynthese

Corine de Ruiter en Kim van Oorsouw

**Capaciteitsgroep experimentele klinische psychologie, sectie
Rechtspsychologie, Universiteit Maastricht**

1 Inleiding

1.1 Aanleiding tot het onderzoek

Marokkaanse jongeren zijn relatief oververtegenwoordigd in de (gewelds)criminaliteitscijfers. Vanuit het Grote Steden Beleid hebben de vier grote steden extra financiële middelen ontvangen om te investeren in preventie van verdere criminele ontwikkeling van deze doelgroepen. De grote steden kunnen zelf een keuze maken wat betreft de in te zetten maatregelen. Vanuit de landelijke overheid is er een streven om interventies ter recidivepreventie zoveel als mogelijk wetenschappelijk te funderen. Hiertoe heeft het WODC het verzoek voorgelegd om een kennissynthese te verrichten op het gebied van gewetensvorming en binding, twee belangrijke determinanten of mechanismen van criminele ontsporing.

1.2 Probleemstelling

Het ideaal van evidence-based policy op het gebied van criminaliteitsbestrijding komt pas dichterbij als de werkzame mechanismen van interventies bekend zijn. Mechanismen zijn mede afhankelijk van contextuele factoren (zie Pawson, 2006). Uit onderzoek weten we dat gebrek aan empathie en gebrek aan binding aan de heersende maatschappelijke normen en waarden twee belangrijke factoren zijn die samenhangen met een grotere kans op crimineel gedrag (Palmer, 2003, 2005). Een aantal interventies voor jeugddelinquenten richt zich expliciet op vergroting van de morele vermogens (o.a. Agression Replacement Training; Goldstein & Glick, 2003).

Om het grootstedelijke beleid op het gebied van recidivepreventie onder jeugdige criminelen in het algemeen, en de Marokkaanse doelgroep in het bijzonder, te ondersteunen met een wetenschappelijk kennisfundament, zullen in dit project de volgende onderzoeksvragen beantwoord worden middels een literatuur search in de relevante databases (zie verder hierna onder Methode):

Met betrekking tot gewetensvorming staan de volgende onderzoeksvragen centraal:

- 1 Hoe verloopt de normale morele ontwikkeling / ontwikkeling van empathie?
- 2 Waarin onderscheidt de morele ontwikkeling van criminele jeugdigen zich van die van niet-criminele jeugdigen?

- 3 Welke factoren (sociale, (neuro)biologische, psychologische, culturele) beïnvloeden de morele ontwikkeling ten gunste of ten ongunste?
- 4 Wat is de effectiviteit in termen van recidivevermindering van interventies die gericht zijn op vergroting van empathie/morele vermogens bij jeugdige criminelen?
- 5 Is de effectiviteit van de interventies onder (4) afhankelijk van de etnische achtergrond van de jeugdigen? En hoe kan daarmee eventueel rekening gehouden worden?

1.3 Methode

Om bovenstaande onderzoeksvragen te beantwoorden voerden we een zoektocht uit in de gecomputeriseerde databases: PsychInfo, PubMed, ERIC en Nederlandse databases (zoals DARE en de Nederlandse Centrale Catalogus). We beperkten onze zoektocht tot de afgelopen 25 jaar (1982 tot 2007). De volgende zoektermen werden gebruikt in verschillende combinaties: moral development, developmental stages, adolescents, moral reasoning, empathy, juveniles, juvenile delinquency, ethnic minorities, Turks, Moroccan. Tevens werd gezocht op de namen van enkele onderzoekers op het gebied van morele ontwikkeling, zoals Emma Palmer en Grazyna Kochanska. Dit leverde honderden resultaten op. Samenvattingen van deze resultaten werden bestudeerd en uitgesloten wanneer het samenvattingen van dissertaties, presentaties op congressen of workshops en andere samenvattingen betrof waarvan een publicatie niet te achterhalen viel. Ook werden studies die niet direct relevant waren voor de onderzoeksvragen uitgesloten. In een tweede stap raadpleegden we de referentielijsten van een aantal artikelen. Dit betrof met name artikelen van bekende onderzoekers op het gebied van morele ontwikkeling (bijvoorbeeld, Palmer, 2000; 2003) en geweten (Kochanska, 2005) en meta-analyses (bijvoorbeeld Stams, 2006), maar ook interessante verwijzingen in andere publicaties.

Voor een zoektocht naar literatuur over de normale ontwikkeling van moraliteit en empathie van kind tot adolescent werden de volgende zoektermen gebruikt:

- moral development and developmental stages and adolescents (15 bruikbare resultaten)
- moral reasoning and empathy and juveniles (13 bruikbare resultaten).

De kennis op het gebied van morele ontwikkeling en crimineel gedrag onderzochten we met de zoektermen:

- moral reasoning and juvenile delinquency (16 bruikbare resultaten)

Om meer te weten te komen over eventuele afwijkingen in de morele ontwikkeling bij etnische minderheden en meer specifiek Marokkaanse en/of Turkse jongeren zochten we naar:

- moral development and ethnic minorities (2 resultaten)
- moral reasoning and Turks (0 hits) and/or Moroccans (1 resultaat)

Omdat er blijkbaar weinig onderzoek is gedaan naar de morele ontwikkeling van deze minderheidsgroepen zochten we tevens op etnische minderheden en crimineel gedrag/ empathie.

- ethnic minorities and juvenile delinquency (3 bruikbare resultaten)
- ethnic minorities and empathy (2 bruikbare resultaten)

Hieronder zullen de 64 bruikbare resultaten en de overige relevante literatuur (bijvoorbeeld uit referentielijsten van de geselecteerde stukken) besproken worden teneinde de onderzoeksvragen te beantwoorden.

2 Hoe verloopt de normale morele ontwikkeling/ ontwikkeling van empathie?

De morele ontwikkeling verloopt volgens de belangrijkste theoretici in de ontwikkelingspsychologie, Piaget en Kohlberg, volgens een aantal vaste fasen of stadia (zie Figuur 1). Kohlberg reviseerde de fasen die eerder door Piaget waren voorgesteld. Volgens Kohlberg zijn er zes hiërarchische fasen van morele ontwikkeling die opgedeeld kunnen worden in drie niveaus: het preconventionele, conventionele en postconventionele niveau. Op het preconventionele niveau worden regels en sociale verwachtingen als extern aan de eigen persoon gezien, opgelegd door autoriteiten, zoals de ouders. Op het conventionele niveau, zijn deze regels en sociale verwachtingen geïnternaliseerd door de eigen persoon. Op het postconventionele niveau is de eigen persoon los komen te staan van regels en sociale verwachtingen en worden morele waarden gedefinieerd als zelf gekozen principes (Colby & Kohlberg, 1987). Een eerdere fase moet doorlopen worden alvorens de volgende fase bereikt kan worden. Een volwassen, uitgerijpte morele ontwikkeling omvat het begrijpen en accepteren van sociale regels, en wederkerigheid in menselijke relaties (Hetherington, Parke, & Locke, 1999). Deze twee vormen de basis voor het begrip van rechtvaardigheid en zouden daarmee een buffer vormen tegen het ontwikkelen van delinquent gedrag.

Piaget noemt twee belangrijke relaties op basis waarvan sociale en morele intelligentie zich ontwikkelt bij kinderen: de relatie met ouders en de relatie met andere volwassenen en kinderen. Volwassenen leggen kinderen regels op waaraan ze zich houden vanwege respect voor de ouders. Dit respect is gebaseerd op een mengvorm van angst en affectie voor de ouders. Volgens Kohlberg begrijpen jonge kinderen moraliteit louter vanwege de strafconsequenties die eraan verbonden zijn. Gedurende fasen 1 en 2 houdt het egocentrische kind zich aan regels om straf te voorkomen of te verminderen (Crain, 1985; Hetherington, Parke, & Locke, 1999). Wanneer het conventionele niveau wordt bereikt (fasen 3 en 4) leert het kind zich te verplaatsen in anderen (fase 3). Kinderen leren dat ze samen moeten werken op basis van gelijkwaardigheid om doelen te bereiken. De relatie met vrienden vormt hiervoor een belangrijke basis. De oorspronkelijke egocentriciteit van het kind verdwijnt langzaam. Een kind houdt zich nu niet enkel aan de regels omdat de ouder ze oplegt, om straf te voorkomen of om er zelf beter van te worden maar doet dit op basis coöperatieve relaties vanuit wederzijdse overeenstemming. Om deze 3^e fase te bereiken is de ontwikkeling van *Theory of Mind* (Wellman, Phillips, & Rodriguez, 2000) essentieel. Dat wil zeggen, het is belangrijk dat een kind in staat is om te begrijpen dat andere mensen een andere mentale toestand kunnen hebben dan hijzelf. Alleen dan is het mogelijk om het perspectief van een ander in te nemen (Palmer, 2003). Om de hogere niveaus (fasen 3 en 4) van moreel redeneren te bereiken zijn hogere orde emoties als schuldgevoel, schaamte en empathie noodzakelijk. Wanneer iemand in staat is zich schuldig te voelen dan heeft hij een vorm van verantwoordelijkheidsgevoel ontwikkeld wat betreft het overtreden van een morele norm en is er dus empathisch vermogen (Eisenberg, 2000). Empathisch

vermogen wordt gedefinieerd als een affectieve reactie die ontstaat vanuit het begrip van de emotionele toestand van een ander en is soortgelijk aan wat de andere persoon voelt of verwacht wordt te voelen. Als een kind bijvoorbeeld kijkt naar een verdrietig kind en zich op zijn beurt verdrietig voelt, dan ervaart dat kind empathie (Eisenberg, 2000, p 671). De basis voor deze gevoelens wordt gelegd gedurende het 2^e en 3^e levensjaar. Sympathie op haar beurt ontstaat wanneer je vervolgens meeleeft met die andere persoon of je zorgen maakt om de ander doordat je de emotionele toestand van een ander aanvoelt of begrijpt, zonder dat je dezelfde verdrietige gevoelens ervaart. Empathie en sympathie motiveren moreel gedrag in specifieke situaties en zorgen voor pro sociaal gedrag. Ze vormen de basis van gewetensvorming. Het geweten blijkt zich meestal al vroeg te vormen. Jonge kinderen zijn al in staat om schuldgevoelens en ongemak te voelen nadat ze in overtreding zijn geweest en ouderlijke warmte blijkt hierin een rol te spelen (Kochanska & Aksan, 2004). Hoe meer ouderlijke warmte en hoe positiever de relatie tussen ouder en kind, hoe meer het kind bereid is om ouderlijke normen en waarden over te nemen. Deze kinderen zijn responsiever op regels en straf en daardoor gehoorzamer. Een negatieve en conflictueuze ouder-kind relatie kan de ontwikkeling van het geweten nadelig beïnvloeden. Samen met verstoorde empathische vermogens is dit een sterke voorspeller voor toekomstige gedragsproblemen, waaronder antisociaal gedrag (Frick et al., 2003; Kochanska & Aksan, 2004).

De ontwikkeling van moreel gedrag verloopt vrij constant volgens een vast patroon. Eisenberg en collega's deden een aantal longitudinale studies met kinderen, jongvolwassenen en volwassenen waarin ze probeerden de ontwikkeling van pro sociaal moreel redeneren in kaart te brengen (Eisenberg, Carlo, Murphy, & Van Court, 1995; Eisenberg, Cumberland, Guthrie, Murphy, & Shepard, 2005; Eisenberg et al., 2002; Eisenberg, Shell, Pasternack, Lennon, & et al., 1987). Uit de verschillende studies bleek dat hedonistisch gedrag (gedrag waarvan je zelf beter wordt) langzaam afnam tot in de vroege adolescentie en daarna weer iets toenam in de vroege volwassenheid. Behoeftige-georiënteerd redeneren (gericht op de fysieke, materiële of psychologische behoeften van anderen) en stereotype redeneren (gericht op stereotypen van goed en slecht) nam toe tot in de vroege adolescentie en nam vervolgens weer iets af. De meer complexe vormen van moreel redeneren (bijvoorbeeld redeneren gericht op goedkeuring, stereotypen, wederkerigheid en sympathie) bleven zich ontwikkelen tot in de volwassenheid. De auteurs vonden een positieve relatie tussen empathie en behoefte-georiënteerd inzicht en hogere niveaus van pro sociaal redeneren en een negatieve relatie tussen empathie en hedonistisch redeneren (Eisenberg, Carlo, Murphy & Van Court, 1995; Eisenberg, Shell, Pasternack, Lennon et al., 1987).

Niet iedereen doorloopt de morele ontwikkeling tot in de hoogste fase. In principe is vanaf fase 3 een groot deel van de morele ontwikkeling voltooid. De normen en waarden zijn dan gebaseerd op het innemen van sociale perspectieven en volwassen moreel begrip. Deze fase is gewoonlijk al in de vroege adolescentie bereikt. Fase 4 is een uitbreiding op fase 3 en begint in de late adolescentie. Het morele begrip strekt zich nu uit buiten het interpersoonlijke gebied van het individu en omvat nu ook complexe sociale interacties. Als deze fase bereikt is, wordt het moeilijker om antisociaal gedrag naar vreemden te vertonen. Hoe hoger het niveau van morele ontwikkeling hoe pro socialer het gedrag (Miller, Eisenberg, Fabes, & Shell, 1996). Een 20 jaar durende longitudinale studie van Kohlberg zelf (Colby, Kohlberg, Gibbs, & Lieberman, 1983) liet zien dat slechts

13% van de onderzochte deelnemers fase 5 (zie Figuur 1) bereikte en vrijwel niemand fase 6, zelfs niet mensen met een academisch opleidingsniveau. Hoewel vrijwel iedereen de morele ontwikkeling volgens dit vaste patroon doorloopt, zijn er wel sekseverschillen gevonden. Zo lieten Eisenberg et al. (1991; 1995; 2002) zien dat het morele redeneren, en dan in het bijzonder empathisch gedrag, bij vrouwen sterker was dan dat bij mannen. De morele oriëntatie van vrouwen is meer gericht op zorg en empathie en die van mannen op rechtvaardigheid en rechten. Echter, deze verschillen in morele oriëntatie blijken situatie-specifiek en worden niet veroorzaakt door seksekaracteristieken (Clopton & Sorell, 1993; Palmer, 2003). Dus verschillen in de dagelijkse bezigheden en morele dilemma's die mannen en vrouwen tegenkomen, zouden verantwoordelijk zijn voor verschillen in moreel redeneren. Wanneer de situatie en het dilemma voor beiden hetzelfde zijn (bijvoorbeeld wanneer er een overtreding gemaakt moet worden om een gehandicapt kind te redden) dan blijkt het moreel redeneren van mannen net als vrouwen gericht te zijn op zorg en empathie (Clopton & Sorell, 1993).

Volgens Eisenberg (2004) speelt erfelijkheid een rol bij het uitgroeien tot een moreel individu. Het temperament van een kind bepaalt hoe ouders met hun kind omgaan en of het moeilijk of gemakkelijk socialiseerbaar is. De genetische opmaak van het kind en de ouder kunnen dit proces op verschillende manieren beïnvloeden.

Ondanks het feit dat een kind met de morele ontwikkeling van fase 3 geleerd heeft het perspectief van een ander in te nemen, wordt niet aan ieders perspectief evenveel waarde gehecht. De relaties met anderen zijn dus niet altijd gelijkwaardig. Soms worden perspectieven volledig genegeerd (bijvoorbeeld bij racisme). Moreel redeneren is dus gevoelig voor situatietekenen (Carpendale, 2000). Agressief gedrag (en dan met name instrumenteel agressief gedrag) is iets wat standaard voorkomt bij jonge kinderen (bijvoorbeeld het afpakken van elkaars speelgoed en slaan). De egocentriciteit van het preconventionele niveau [fase 1 (vermijden van straf) en 2 (instrumenteel voordeel behalen)], maakt het begaan van dit soort overtredingen moreel nog acceptabel. Oudere kinderen (vanaf 6 jaar) gebruiken in hun normale morele ontwikkeling vaak een meer op de persoon gerichte vorm van vijandige agressie, zoals het leveren van onterechte kritiek en verbaal pesten.

Agressie kan plaatsvinden als reactie op agressief gedrag van anderen: "reactieve agressie", maar het kan ook een middel zijn om iets te krijgen van de ander: "proactieve of instrumentele agressie". Jonge kinderen vertonen meer proactieve agressie, oudere kinderen meer reactieve agressie. Deze shift in type agressie vindt plaats doordat kinderen de intenties van anderen leren lezen. Hoewel beide vormen van agressie in een normale morele ontwikkeling afnemen naarmate de ontwikkeling vordert, neemt proactieve agressie sterker af dan reactieve agressie (Hetherington, Parke, & Locke, 1999). Bezien vanuit de ontwikkelingstheorieën van Piaget en Kohlberg hoort agressie dus thuis in een normale morele ontwikkeling en dan vooral in de eerste twee fasen. Wanneer kinderen gedurende de adolescentie nog altijd geen mutualistisch begrip van sociale interactie hebben, dan vormen zij een risico voor het ontwikkelen van persisterend antisociaal gedrag (Colby & Kohlberg, 1987).

Figuur 1 Kohlberg's fasen van moreel redeneren

Niveau 1: Preconventioneel redeneren (tot ongeveer 10 jaar)
Fase 1: Moreel redeneren wordt bepaald door het vermijden van straf en het gehoorzamen aan autoriteitsfiguren.
Fase 2: Moreel redeneren is hedonistisch en egocentrisch, persoonlijke behoeften staan voorop met daarbij de balans tussen beloning en straf in achtnemend.
Niveau 2: Conventioneel redeneren (10-30 jaar)
Fase 3: Het individu wordt zich bewust van de behoeften van anderen, relaties worden de meest belangrijke factor in moreel redeneren. Deze fase bereiken kinderen in hun tienerjaren.
Fase 4: Moreel redeneren neemt nu ook regels en wetten in acht puur vanwege het handhaven van de wet. Deze fase wordt gewoonlijk tussen de 20 en 30 jaar bereikt.
Niveau 3: Postconventioneel redeneren (25 jaar en ouder)
Fase 5: Het individu begrijpt dat wetten een contract tussen zichzelf en de maatschappij inhouden.
Fase 6: Moreel redeneren wordt bepaald door zelf gekozen ethische principes die consistent zijn over tijd en situaties en zelfs boven regels en wetten kunnen gelden, wanneer er een conflict mee ontstaat.

3 Waarin onderscheidt de morele ontwikkeling van criminele jeugdigen zich van die van niet-criminele jeugdigen?

Kinderen die al vroeg in de kindertijd probleemgedrag in relatie tot gezinsleden en leeftijdsgenootjes laten zien, blijken vaak meerdere problemen in sociaal-moreel redeneren te vertonen (Hughes & Dunn, 2000). Hughes en Dunn (2002) volgden een groep kinderen met gedragsproblemen van hun 4^e tot 6^e jaar. Het bleek dat het verstoorde gedrag van deze kinderen te maken had met problemen op het gebied van verbaal redeneren, sociaal begrip, affectieve responsiviteit en emotionele controle. Ook bleken deze kinderen in tegenstelling tot normale leeftijdsgenootjes vaker op een negatieve manier (bijvoorbeeld door een dominante ouder) te worden opgevoed (Hughes & Dunn, 2000).

In een recente meta-analyse van Stams en collega's (Stams et al., 2006) werd onderzocht of criminele jeugdigen moreel minder goed ontwikkeld zijn dan hun niet-criminele leeftijdsgenoten en zo ja, welke factoren hiervoor verantwoordelijk zijn. Een vertraagde morele ontwikkeling bleek, zoals verwacht, sterk geassocieerd te zijn met jeugdcriminaliteit (Carlo, Koller & Eisenberg, 1998; Nelson, Smith, & Dodd, 1990; Stams et al., 2006), zelfs na controle voor geslacht, socio-economische status, leeftijd en intelligentieniveau (Stams et al., 2006). Wanneer er gebruik wordt gemaakt van een instrument dat het niveau van de morele ontwikkeling meet, zoals het *Moral Judgment Interview* van Colby en Kohlberg (1987), blijkt dat jeugddelinquenten veelal functioneren in fase 1 of 2 en niet-delinquenten in fase 3 of 4 (Gregg, Gibbs & Basinger, 1994; Leenders & Brugman, 2005). Een longitudinale studie van Raaijmakers en collega's (Raaijmakers, Engels & Van Hoof, 2005) onder 846 adolescenten en jongvolwassenen toonde aan dat moreel redeneren toenam met de leeftijd en dat delictgedrag sterk afnam naarmate de morele ontwikkeling vorderde. Delictgedrag op 18- tot 20-jarige leeftijd had een negatief effect op het morele redeneren op de leeftijd van 21 tot 23 jaar. Op de leeftijd van 24 tot 26 jaar bleek delinquent gedrag juist negatief beïnvloed te worden door eerder moreel redeneren. Dus hoe slechter het niveau van moreel redeneren, hoe hoger de delictscores op latere leeftijd

(Raaijmakers, Engels, & Van Hoof, 2005). Ook uit verschillende studies van Palmer en Hollin bleek dat jeugd-delinquenten een minder volwassen niveau van moreel redeneren lieten zien dan niet-delinquenten (Palmer, 2003, 2005; Palmer & Hollin, 1997, 1998, 2000). De delinquenten zelf schreven het delict-gedrag toe aan hun opvoeding (bijvoorbeeld afwijzende vaders, weinig emotionele warmte binnen het gezin). Ander onderzoek liet zien dat het opgroeien in een gezin met veel warmte en een goede band met de ouders gepaard ging met een lagere rapportage van delinquent gedrag (Mak, 1994; Palmer & Hollin, 1997, 2001).

Verschillende studies onderzochten waardoor de defecten in de morele ontwikkeling van delinquente jongeren ontstaan. Zo kwam uit onderzoek van Palmer en Hollin (2000) naar voren dat delinquent gedrag gepaard ging met een slechte *attribution of intent*. Dat wil zeggen, delinquente jongeren bleken minder goed in staat te zijn om de intentie van de handelingen van een ander correct toe te schrijven. Ze beoordeelden de intentie van anderen vaker als vijandig. Een goede attributie van intenties en het kunnen innemen van het perspectief van een ander, is noodzakelijk om een succesvolle overgang te maken naar de meer volwassen morele fasen (fasen 3 en 4). Wanneer een individu deze overgang niet maakt maar stagneert in fase 1 of 2, kan bijvoorbeeld een 'egocentrische bias' optreden. Dit is een cognitieve verstoring waardoor jongeren denken dat ze recht hebben op bepaalde dingen, op de manier waarop een klein kind dat denkt: De eigen behoeften komen eerst. Deze vertraagde morele ontwikkeling uit zich ook in het rechtvaardigen van gedrag dat anderen schade toebrengt (Palmer, 2003, 2005). Schadelijk gedrag wordt gerationaliseerd door het individu doordat hij niet in staat is om de intentie van andere personen goed te lezen, noch het eigen gedrag correct te evalueren. Zo kan iemand bijvoorbeeld rechtvaardigen dat hij iemand slaat door te zeggen dat deze persoon hem 'raar' aankleek. Hij maakt dus een aanname over de intentie van die andere persoon die niet hoeft te kloppen. Deze cognitieve verstoring kan ervoor zorgen dat een individu zichzelf van alle schuld en verantwoordelijkheid van zijn of haar handelingen kan distantiëren. Hierdoor heeft hij ook minder last van schuld- en spijtgevoelens (Palmer, 2003, 2005). Dit kan leiden tot problemen in de eerder genoemde *attribution of intent* en *attribution of blame*: hij schuift de schuld op iemand anders af en minimaliseert het eigen gedrag en de negatieve consequenties daarvan (Gibbs, 1993; Palmer, 2003, 2005). Zoals gezegd blijkt volgens Palmer en Hollin (2000) de gebrekkige attributie van intentie samen te hangen met een gebrek aan ouderlijke warmte: weinig warmte leidt tot een vijandige interpretatie van intenties. Ouderlijke afwijzing gaat ook samen met een meer vijandige attributie bias. Dit gold zowel voor delinquente als voor niet-delinquente jongeren (Palmer & Hollin, 1997, 2000). Het is dus niet zo dat een gebrek aan ouderlijke warmte en een vijandige attributiebias per definitie tot delinquent gedrag leiden.

Volgens Palmer (2003) spelen vroege socialisatie-ervaringen een belangrijke rol in de morele ontwikkeling. Dat wil zeggen, zowel de sociale relatie met ouders als met leeftijdsgenootjes is belangrijk voor de ontwikkeling van het innemen van het perspectief van een ander. Gedurende de interactie met ouders en leeftijdsgenootjes leert het kind hoe te reageren op allerlei sociale cues in verschillende situaties. De informatieverwerking zou gebaseerd zijn op eerder opgedane ervaringen en het beeld dat het kind daardoor van de wereld heeft. Op basis daarvan slaat het kind sociale cues op, interpreteert de situatie, genereert doelen

om te bereiken en mogelijke reacties, maakt een beslissing en reageert. Agres­sieve kinderen/jongeren doorlopen deze stappen anders dan niet-agres­sieve kinderen (Crick & Dodge, 1994). Het verschil tussen agres­sieve en niet-agres­sieve jongeren is dat de eerste groep minder aandacht besteedt aan het interpreteren van prosociale cues die voorafgaan aan een situatie. Ze besteden selectief aandacht aan agres­sieve cues en maken gebruik van interne agres­sieve en vijandige schema's, wat weer te maken heeft met hun negatieve attributiebias (Gibbs, 1993; Palmer, 2003). Ook zijn hun doelen agres­siever van aard (bijvoorbeeld gericht op dominantie en wraak) vergeleken met de doelen van niet-agres­sieve leeftijdsgenoten die eerder relatieversterkende doelen kiezen (Lochman, Wayland & White, 1993). Vervolgens zijn ze beperkter in het aantal mogelijke reacties, die eerder agres­sief van aard zijn. Reacties moeten in overeenstemming zijn met hun 'belief system'. Dit (beperkte) *belief system* wordt gevormd door de waarden die ze van hun ouders aangeleerd kregen in hun jeugd. Agres­sieve jongeren geven aan dat hun opvoeding gepaard ging met minder ouderlijke warmte (Gibbs, 1993; Mak, 1994; Palmer, 2005; Palmer & Hollin, 1997, 2000).

Uit verschillende studies is dus gebleken dat delinquenten minder goed ontwikkeld zijn wat betreft een aantal aspecten van de morele ontwikkeling. Ze zijn minder bekwaam in het zich verplaatsen in een ander, logisch en moreel redeneren dan niet-delinquenten (Dekovic & Gerris, 1994; Larden, Melin, Holst & Langstrom, 2006; Stams et al., 2006). Vooral daders van delicten waarbij de materiële winst hoog was en het risico om gepakt te worden laag, bleken een minder volwassen niveau van moreel redeneren te hebben, vergeleken met daders van ernstige, niet-materiële persoonsdelicten. De eerste groep redeneerde op het egocentrische preconventionele niveau. Dit bleek ook het geval te zijn bij incest plegers (Palmer, 2003). Er werden echter geen verschillen gevonden tussen delinquenten en niet-delinquenten in de mate van empathie (Larden, Melin, Holst & Langstrom, 2006; Lee & Prentice, 1988; Stams et al., 2006). Dit is in tegenstelling tot wat verwacht zou kunnen worden op basis van de verstoorde empathie bij kinderen met een gedragsstoornis en volwassenen met een anti-sociale persoonlijkheidsstoornis (Larden, Melin, Holst, & Langstrom, 2006). De morele achterstand hoeft zich echter niet op elk gebied te manifesteren en kan situatiespecifiek zijn. Ashkar en Kenny (2007) vergeleken de morele ontwikkeling van een groep Australische seksuele jeugddelinquenten met niet-seksuele jeugddelinquenten. Het bleek dat de seksuele delinquenten een achterstand hadden in hun morele ontwikkeling in de context van seksuele delicten. Niet-seksuele delinquenten vertoonden juist een achterstand in de context van niet-seksuele delicten. Beide groepen hadden in hun delictcontext slechts een preconventioneel niveau van redeneren. In niet-delictgerelateerde contexten hadden beide groepen een conventioneel redeneerniveau (Ashkar & Kenny, 2007). Dit toont aan dat daders delictspecifieke redeneerdefecten kunnen hebben. Onderzoek van Forney en collega's (Forney, Crutsinger, & Forney, 2006; Forney, Forney, & Crutsinger, 2005) liet zien dat 11- en 12-jarigen die gepakt waren voor een eerste diefstal een preconventioneel niveau van redeneren lieten zien (egocentrische behoeftebevrediging; risico nemen is spannend). Bij deze jonge tieners bleek de materiële behoefte en het zoeken naar spanning voorspellend te zijn voor de daadwerkelijk uitgevoerde intentie om te stelen. Voor oudere tieners (adolescenten; 13-17 jaar) was dit niet het geval (Forney et al., 2005). Voor adolescenten die winkeldiefstal hadden gepleegd, bleek de relatie met

leeftijdsgenoten de belangrijkste voorspeller van zelfvertrouwen en moraliteit. De relatie met ouders bleek een minder sterke voorspeller. Bij tieners zonder geschiedenis van winkeldiefstal was de relatie met de ouders een sterke voorspeller van zelfwaardering en moraliteit. Adolescenten met diefstalervaring schatten hun eigen morele ontwikkeling lager in dan adolescenten zonder diefstalervaring. Het is dus mogelijk dat tieners die niet het criminele pad op gaan meer waarde hechten aan de morele waarden van hun ouders dan van hun vrienden en zich daardoor moreel beter ontwikkelen (Forney et al., 2006). Resultaten van deze twee studies suggereren dat interventiestrategieën voor delinquent gedrag bij zowel jongere als oudere tieners zich zou moeten richten op morele ontwikkeling en zelfbeeld.

4 Welke factoren (sociale, (neuro)- biologische, psychologische, culturele) beïnvloeden de morele ontwikkeling ten gunste of ten ongunste?

De gebrekkige morele ontwikkeling kan veroorzaakt worden door verschillende factoren (bijvoorbeeld sociale, biologische en culturele) die in deze paragraaf besproken zullen worden.

Morele ontwikkeling is meestal het resultaat van een interactie tussen psychologische, sociale en biologische (neurologische, biochemische en erfelijke) invloeden. Een verstoring in een van deze factoren kan de morele ontwikkeling ten ongunste beïnvloeden (Martens, 2002). Er blijken echter ook culturele verschillen te zijn in de morele ontwikkeling. Hieronder zullen de verschillende factoren die de morele ontwikkeling kunnen beïnvloeden, besproken worden.

4.1 Psychologische factoren

Emotionele problemen (rusteloosheid, slaapstoornissen, depressie) en persoonlijkheidsstoornissen kunnen de morele functies nadelig beïnvloeden. Agressieve en criminele jeugdigen blijken vaak problemen te hebben met hun emotieregulatie wat kan leiden tot immoreel en antisociaal gedrag (Frick et al., 2003; Martens, 2002). De gebrekkige emotieregulatie kan resulteren in woedeaanvallen. Een gebrekkige impulscontrole en zwakke aandachtsregulatie kunnen leiden tot risicovol gedrag (bijvoorbeeld middelengebruik en crimineel gedrag). Angst, daarentegen, zal minder snel leiden tot risicovol gedrag. Angstige kinderen houden zich vaker aan de regels (Kochanska, 2002a; Kochanska & Aksan, 2004). Kinderen met psychopathische kenmerken ervaren veel woede, maar weinig schuldgevoelens, empathie (Frick, 2006; Pardini, Lochman, & Frick, 2003) en angst (Patrick, 1994). Ook zijn psychopaten meer egocentrisch georiënteerd wanneer ze gevraagd wordt morele dilemma's te bespreken (Trevethan & Walker, 1989). Dit zou kunnen verklaren waarom de verschillen in moreel inzicht tussen delinquenten en niet-delinquenten in verschillende studies het grootst waren wanneer psychopaten werden geïncorporeerd (Stams et al., 2006). Psychopaten laten grote tekortkomingen in hun morele ontwikkeling zien. Goed ontwikkelde morele emoties (waaronder schuld en empathie) vormen een beschermende factor tegen het ontwikkelen van toekomstig risicovol gedrag. Verstorin-

gen hierin vormen een risico en kunnen leiden tot antisociaal gedrag (Frick et al., 2003; Kochanska, 2002a; Kochanska & Aksan, 2004).

Intelligentie speelt ook een rol in de morele ontwikkeling. Zo hebben criminele jongeren vaak een lagere intelligentie dan niet-criminele jongeren. Een lagere intelligentie hangt samen met een minder hoog niveau van abstract denken en dus een lager moreel inzicht, wat weer kan leiden tot delinquent gedrag (Chitsabesan & Bailey, 2006; Chitsabesan et al., 2006; Stams et al., 2006). Cognitieve en verbale defecten en problemen met abstract redeneren, blijken een grote risicofactor te zijn voor het ontwikkelen van en aanhouden van antisociaal gedrag (Vermeiren, De Clippele, Schwab Stone, Ruchkin & Deboutte, 2002).

4.2 Biologische factoren

Biologische afwijkingen kunnen tot grote problemen in de morele ontwikkeling leiden. Zo kan bijvoorbeeld schade aan het voorste deel van de hersenen (de anterior cingulate cortex) leiden tot een verstoorde emotionele ontwikkeling en gebrek aan empathie (Martens, 2000, 2002). Dit belemmert adequaat moreel functioneren, wat vervolgens kan leiden tot crimineel gedrag. Ernstige (pre)frontale laesies kunnen slechte impulscontrole tot gevolg hebben. Dit kan leiden tot een vijandige interpretatie van het gedrag van anderen, maar ook gebrekkig empathisch gedrag naar anderen (Martens, 2002). Frontale afwijkingen kunnen het gevolg zijn van hersenletsel op jonge of oudere leeftijd, maar kan ook aangeboren zijn. Zo laten mensen met een antisociale persoonlijkheidstoornis en/of psychopathie vaak frontale defecten zien (Blair, 2001, 2004, 2006). Ook vertonen deze individuen geregeld een aangeboren onderactivatie van hun autonome zenuwstelsel (d.w.z., een lage adrenaline spiegel, trage hartslag en een verminderde huidgeleidingsrespons). Dit houdt in dat ze minder sterk reageren op aversieve prikkels uit hun omgeving of negatieve signalen die afgegeven worden door anderen. Er wordt minder angst ervaren en meer externe stimulatie gezocht, wat tot uiting komt in impulsief, onverantwoord en roekeloos gedrag (Martens, 2002).

Niet alleen frontale afwijkingen en verlaagde autonome activiteit maar ook biochemische afwijkingen (onder andere afwijkende testosteron-, cortisol-, en/of serotoninespiegels) kunnen bijdragen aan antisociaal gedrag (Martens, 2002; Zuckerman, 1994). Kinderen met dergelijke aangeboren defecten in hun biochemie zijn vaak niet in staat te leren van (negatieve) ervaringen (bijvoorbeeld straf), wat een langdurig negatief effect heeft op hun morele ontwikkeling die zich normaal gesproken steeds verder ontwikkelt door het leren van eerdere ervaringen. Hoewel een groot deel van het antisociale en criminele gedrag dus in de neurobiologie van een individu verankerd kan zijn, zijn er factoren (zogenaamde beschermende factoren zoals hechting) die het tot uiting komen van crimineel en agressief gedrag kunnen beperken.

4.3 Sociale factoren

Zoals hierboven aangetoond, blijken de opvoeders een belangrijke rol te spelen in de morele ontwikkeling van het kind (Hetherington, Parke, & Locke, 1999). Uit het eerder besproken onderzoek van Palmer en Hollin (2000) bleek dat de-

linquente jongeren aangaven minder ouderlijke warmte en hechting te ervaren dan niet-delinquente jongeren. Kinderen nemen het strenge en afwijzende gedrag van hun ouders op in het interne plaatje wat zij van de wereld ontwikkelen en passen hun sociale schema's en scripts (gedragsroutines) hierop aan. Deze vijandige scripts worden ook toegepast in nieuwe situaties, wat vervolgens weer kan leiden tot negatieve reacties van anderen. Dit versterkt opnieuw het negatieve wereldbeeld, verhoogt de agressie en kan vervolgens uitmonden in ernstig crimineel gedrag (Palmer, 2005).

De opvoedingsstijl kan echter ook een positief effect hebben op de morele ontwikkeling. Wanneer ouders een inductieve redeneertechniek (dat wil zeggen, met het kind praten over het waarom van zijn gedrag) en relatief weinig machtscontrole gebruiken (dat wil zeggen, straffen of dreigen met straf) leidt dit tot een betere morele ontwikkeling (Eisenberg, 2000; Kochanska, 2002b; Kochanska & Aksan, 2004). Op deze manier leert het kind aandacht te hebben voor de ouder en voor wat er van hem verwacht wordt. Het bevordert de ontwikkeling van empathie en schuldgevoelens. Vooral wanneer kinderen van nature wat angstig zijn, werkt een zachte opvoeding met weinig machtscontrole het beste (Kochanska, 1995). Een goede band tussen moeder en kind blijkt moreel gedrag en gewetensvorming gunstig te beïnvloeden (Kochanska, Forman, Aksan, & Dunbar, 2005). Wanneer ouders zelf sympathiek zijn, hun kinderen ook negatieve emoties laten uiten zonder dat een ander daarbij geschaad wordt en er weinig vijandigheid heerst in huis, zal dit de morele ontwikkeling van het kind ten goede komen (Eisenberg, 2000). Daarbij is het positief reageren op (belonen van) gewenst gedrag ook erg belangrijk. Het uitleggen van motieven, discussie over de gevoelens van anderen en een democratische discussieerwijze binnen het gezin leidt tot meer volwassen morele oordelen en meer zelfcontrole over het gedrag (Hetherington, Parke, & Locke, 1999). Onderzoek laat zien dat ouders uit lagere sociaal-economische klassen meer gebruik maken van hun machtspositie om hun kinderen te corrigeren dan ouders met een hogere sociaaleconomische status, die vaker de consequenties van gedrag proberen duidelijk te maken aan hun kinderen. Deze laatste groep leert van ouders moreel te beslissen op basis van rechtvaardigheid (Colby & Kohlberg, 1987).

Brugman en Aleva (2004) lieten zien dat groepsprocessen een belangrijke rol kunnen spelen in morele competentie. Zij vonden een vertraging in de morele ontwikkeling bij jeugd-delinquenten maar deze was relatief klein ten opzichte van een normale controlegroep. Hun onderzoek onder 64 adolescenten in een jeugd-gevangenis liet zien dat de perceptie van de morele sfeer in de inrichting door de jongeren zelf een belangrijkere indicator van zelfgerapporteerd antisociaal gedrag was dan de daadwerkelijke morele competenties van de individuele adolescenten (Brugman & Aleva, 2004). Blijkbaar neemt antisociaal gedrag toe wanneer de hele groep hetzelfde morele beeld heeft. Dergelijke processen hoeven niet alleen te spelen in jeugd-inrichtingen maar kunnen ook spelen op scholen. Op deze manier kan de morele ontwikkeling van het individu beïnvloed worden door leeftijdsgenoten waarmee hij/zij omgaat (Aleixo & Norris, 2000). Uit de eerder genoemde meta-analyse van Stams et al. (2006) bleek inderdaad dat criminele leeftijdsgenoten de morele ontwikkeling negatief kunnen beïnvloeden. Zo bleken ingesloten criminele jongeren een lager moreel inzicht te hebben dan niet ingesloten criminele jongeren. Het effect van insluiting op moreel inzicht was het grootst bij insluiting van 18 maanden of langer. Blijkbaar komt insluiting de morele ontwikkeling niet ten goede. Dit kan te maken hebben met

de beperkte mogelijkheden tot ontwikkeling van morele vermogens in de gevangenis, maar ook met het omgaan met criminele leeftijdsgenoten. Het omgaan met criminele leeftijdsgenoten kan antisociaal gedrag in de hand werken door middel van zogenaamde *deviancy training* (Dishion, McCord, & Poulin, 1999). Crimineel gedrag wordt toegejuicht door leeftijdsgenoten en wordt zo in stand gehouden (Stams et al., 2006). Leeftijdsgenoten blijken vaak een belangrijkere rol te spelen in het zelfbeeld en zelfvertrouwen van delinquente adolescenten dan de ouders (Forney, Crutsinger, & Forney, 2006). De moraliteit van het eigen gedrag blijkt sterk samen te hangen met sociale acceptatie door leeftijdsgenoten. Onderzoek van Leenders en Brugman (2005) laat ook zien dat in de meeste gevallen, delinquent gedrag onder adolescenten gepleegd wordt in de context van een groep leeftijdsgenoten. Delinquent gedrag op deze leeftijd zou dan ook vooral een reputatie- en sociale identiteitsfunctie hebben waardoor het zichtbaar voor en in aanwezigheid van leeftijdsgenoten uitgevoerd wordt (bijvoorbeeld vandalisme). Opvallend aan het onderzoek van Leenders en Brugman (2005) was dat jeugd-delinquenten hun eigen delictgedrag als een niet-morele overtreding zagen en hypothetisch 'ander' delictgedrag of delictgedrag van leeftijdsgenoten wel als morele overtreding zagen. Het tegengaan van cognitieve dissonantie zou volgens de auteur de reden hiervoor zijn. Cognitieve dissonantie is een onprettige innerlijke toestand die ontstaat wanneer iemands handelingen, opvattingen en gevoelens niet in overeenstemming zijn met elkaar (Festinger, 1957). Hoe hoger de dissonantie hoe groter de behoefte om deze te reduceren. Dit kan door het eigen gedrag te herinterpreteren (bijvoorbeeld, "het is niet zo erg wat ik deed") of je houding ten aanzien van dat gedrag te veranderen (bijvoorbeeld, "het is stoer om dingen kapot te maken"). Hierdoor kunnen de eerder genoemde verstoringen in sociale cognities van delinquente jongeren ontstaan, zoals de verstoorde *attribution of intent* en *attribution of guilt* (Gibbs, 1993; Palmer, 2003). Het is dus niet onontkoombaar zo dat een verstoorde morele ontwikkeling ten grondslag ligt aan delinquent gedrag. Het kan ook zijn dat het vertonen van delinquent gedrag, bijvoorbeeld onder invloed van leeftijdsgenoten, als reden heeft om gevoelens van ongemak te verminderen, wat vervolgens weer leidt tot een verstoorde morele ontwikkeling (Leenders & Brugman, 2005).

4.4 Morele ontwikkeling in verschillende culturen

Moreel inzicht is niet iets wat zich universeel ontwikkelt, maar is cultuurspecifiek (Wainryb, 2006). Hoewel alle culturen vasthouden aan regels omtrent goed en slecht gedrag, is er variatie tussen culturen als het gaat om welk gedrag als wenselijk wordt gezien. Wel is er evidentie dat het algemene patroon van het doorlopen van de fasen van de morele ontwikkeling voor veel culturen, waaronder de Turkse, vergelijkbaar is (Nisan & Kohlberg, 1994). Verschillen in culturen zijn er ook op het gebied van prosociaal gedrag. Wanneer kinderen al jong gestimuleerd worden om te helpen in huis met kleine taken zal dit de prosociale ontwikkeling ten goede komen. In andere culturen zijn de eisen die aan het kind gesteld worden op dit gebied (helpen in huis, zorg voor jongere broertjes of zusjes) vaak hoger dan in Europa en de VS. Dit stimuleert de prosociale ontwikkeling (Hetherington, Parke, & Locke, 1999).

Onderzoek van Mahtani Stewart en McBride-Chang (2000) liet zien dat Aziatische kinderen meer delen met hun leeftijdsgenoten dan Westerse kinderen. Dit zou te maken hebben de opvoedingstijl waarin nadruk wordt gelegd op de behoeften van anderen. Hierdoor zouden deze kinderen sneller van een hedonistische, zelfgerichte manier van delen overgaan naar een niet-egocentrische manier van delen die voortkomt uit het herkennen van de behoeften van een ander (ook wel decentratie genoemd). Dit laat zien dat ouders een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan het ontwikkelen van pro sociaal gedrag (Mahtani Stewart & McBride Chang, 2000). Soortgelijke bevindingen kwamen uit het onderzoek van Bear en collega's (Bear, Manning, & Shiomi, 2006). Zij lieten zien dat Amerikaanse kinderen vaak een meer egocentrisch en hedonistisch perspectief hadden dat gebaseerd is op straf en het vermijden daarvan, en Japanse kinderen meer gericht waren op de behoeften van anderen. Amerikaanse kinderen blijken over het algemeen dan ook agressiever te zijn dan Japanse. Blijkbaar leidt het benadrukken van regels en straf, zoals dat veelal gebeurt in Westerse culturen, op de lange termijn niet altijd tot een toename van verantwoordelijk gedrag (Bear, Manning, & Shiomi, 2006).

De Mey, Baartman en Schulze (1999) onderzochten of er verschillen waren in de morele ontwikkeling tussen verschillende etnische groepen jeugdigen in Nederland. In tegenstelling tot eerder vermeldde studies gaat het hier niet om verschillen tussen culturen in verschillende landen maar om etnische minderheidsgroepen in Nederland. De Mey en collega's onderzochten 208 jongeren in de leeftijd van 14 tot 19 jaar waaronder Nederlandse, Surinaamse, Marokkaanse en Turkse jongeren. De jongeren gingen allemaal naar scholen in Amsterdam. Ze kregen de opdracht om verschillende morele dilemma's van Kohlberg op te lossen (bijvoorbeeld het Heinz dilemma, zie hieronder). Uit het onderzoek bleek dat Marokkaanse en Turkse jongeren een achterstand in hun morele ontwikkeling lieten zien. Ze oordelen vaker op preconventioneel en conventioneel niveau dan de andere groepen, die vaker op conventioneel niveau oordelen. Schoolopleiding bleek een rol te spelen in de morele ontwikkeling. Hoe hoger de opleiding (MAVO, HAVO, VWO), hoe sterker het moreel redeneren. De sekse deed er niet toe (De Mey et al., 1999). Volgens de auteurs zou de morele achterstand van Marokkaanse en Turkse jongeren te maken kunnen hebben met de achtergrond van hun ouders. Hoewel de jongeren al vanaf de kleuterschooltijd in Nederland verbleven, kan beargumenteerd worden dat ze toch te oud waren om goed te integreren in de Nederlandse cultuur. Voor volledige assimilatie in een nieuwe cultuur zouden kinderen idealiter tussen hun geboorte en tweede levensjaar moeten immigreren. Echter, er bleken in het huidige onderzoek geen verschillen in moreel redeneren tussen Turkse en Marokkaanse kinderen die hier geboren waren en kinderen die pas enkele jaren later in Nederland kwamen wonen. Een andere verklaring voor de achterstand in morele ontwikkeling van Turkse en Marokkaanse jongeren kan liggen in de Islamitische achtergrond van deze minderheidsgroepen. Binnen deze godsdienst ligt de nadruk op gehoorzaamheid aan en respect voor de ouders. Individualisme en onafhankelijkheid (en daarmee wordt niet egocentrisme bedoeld) worden minder belangrijk gevonden en dit zijn juist de eigenschappen die de morele ontwikkeling tot een hoger niveau kunnen brengen. Zo wordt in Nederlandse gezinnen vaak een democratische onderhandelingsstijl gehanteerd en vindt veel overleg tussen ouders en kinderen plaats. Het kind wordt als een individu met een eigen mening gezien. Hierdoor leren kinderen al vroeg meebeslissen met hun ouders. Dit is een complexere

gezinsstructuur dan wanneer kinderen alleen maar bevelen moeten opvolgen. Hoewel dit nog niet empirisch is aangetoond, klinkt dit als een plausibele verklaring voor de bevindingen van De Mey en collega's (De Mey, Baartman & Schulze, 1999).

5 Wat is de effectiviteit in termen van recidivevermindering van interventies die gericht zijn op vergroting van empathie/ morele vermogens bij jeugdige criminelen?

Omdat verschillende eerder besproken studies aantoonde dat delinquenten een minder rijpe morele ontwikkeling laten zien dan niet-delinquenten (Larden, Melin, Holst, & Langstrom, 2006; Stams et al., 2006) maar er nauwelijks verschillen zijn in empathische vermogens (Larden, Melin, Holst, & Langstrom, 2006; Lee & Prentice, 1988) is het zinvol om de interventie vooral te richten op de morele ontwikkeling. Kohlberg ontwikkelde een gestandaardiseerde methode om morele ontwikkeling te meten: het *Moral Judgment Interview* (MJI: Colby & Kohlberg, 1987). Gedurende dit interview wordt de fase van morele ontwikkeling van een kind gemeten door middel van het aanbieden van hypothetische morele dilemma's waarin het gehoorzamen van regels, wetten of eisen van een autoriteit niet overeenkomt met de behoeften en het welzijn van anderen. Te denken valt aan het volgende voorbeeld, het zogenaamde Heinz dilemma: Heinz heeft een ernstig zieke vrouw die het alleen overleeft als ze een bepaald medicijn krijgt. Heinz heeft niet genoeg geld voor dit medicijn en probeert een deal te sluiten met de apotheker waarin hij oppert om een aanbetaling te doen en het resterende bedrag later te betalen als hij het medicijn nu krijgt. De apotheker weigert. Wat moet Heinz doen? De wet overtreden en het medicijn stelen om zijn vrouw te redden of zijn vrouw laten sterven?

Het Interview van Kohlberg is een tijdrovende manier om inzicht te krijgen in iemands morele ontwikkeling. Daarom werden er verschillende alternatieven ontwikkeld, waaronder de zogenaamde *Defining Issues Test* (DIT) die vanwege zijn meerkeuze format snel een van de meest populaire instrumenten werd om morele ontwikkeling te meten (voor de eerste versie hiervan, zie Rest, 1975). Op dit moment is de Nederlandse variant, de Sociomorele Reflectie Vragenlijst - Aangepaste Versie (SRV-AV: Hornsveld & Vermeulen, 2006) nog in ontwikkeling. Als er eenmaal een achterstand in morele ontwikkeling is geconstateerd kan met behulp van verschillende interventies getracht worden de morele vermogens te versterken. Interventies om crimineel gedrag te verminderen die tot nu toe succesvol bleken waren cognitieve therapie en vaardigheidstraining in probleem oplossen (Chitsabesan & Bailey, 2006; Wilson, Bouffard & Mackenzie, 2005). Een review van verschillende behandelingsprogramma's voor delinquenten toonde aan dat met name *Moral Reconciliation Therapy* (MRT), *Reasoning and Rehabilitation* (R&R) en *Cognitieve Herstructureringsprogramma's* succesvol waren in het terugdringen van recidive (Wilson, Bouffard, & Mackenzie, 2005). MRT is erop gericht om sociale, morele en gedragsdefecten te verbeteren op basis van de theorie van Kohlberg, zoals we die eerder beschreven. Wanneer de morele ontwikkeling tot een hoger niveau kan worden gebracht zal dat leiden tot reductie van gedrag dat schadelijk kan zijn voor anderen en reductie van criminele activiteiten. Na deze behandeling recidiveerde nog 41% vergeleken met 56% in de onbehandelde groep. Het basisprincipe van R&R therapie is dat cognities een

vitale rol spelen in de ontwikkeling van crimineel gedrag. Het gebrek aan cognitieve vaardigheden van ouders komt voort uit het niet leren van deze vaardigheden in contact met de ouders of de school. Daardoor hebben delinquenten problemen met zelfcontrole, kritisch redeneren, interpersoonlijk probleem oplossen, empathie en metacognitie. Het aanleren van een andere denkstijl zou ouders in de toekomst beter in staat stellen om persoonlijke, situationele, economische en interpersoonlijke druk om illegaal gedrag te vertonen te weerstaan (Tong & Farrington, 2006, p. 5). Het programma richt zich op het veranderen van de impulsieve, egocentrische en onlogische denkwijze van ouders en leert hen na te denken alvorens te handelen. Een meta-analyse van Tong en Farrington (2006) liet zien dat ook deze behandeling in landen als Canada, de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en Zweden zowel voor hoog- als laagrisico ouders effectief bleek in het terugdringen van recidive. Een meta-analyse van Wilson en collega's (Wilson, Bouffard, & Mackenzie, 2005) liet zien dat cognitieve herstructureringsprogramma's in veel gevallen goed werken. Deze programma's gaan ervan uit dat criminelen anders moeten leren denken. Interventies die zich richten op moreel functioneren bleken een significante afname in recidive tot gevolg te hebben (Arbuthnot & Gordon, 1986; Wilson, Bouffard & Mackenzie, 2005). Ook bleek een training gericht op het verbeteren van de morele ontwikkeling bij risicjongeren succesvol (Arbuthnot & Gordon, 1986; Hains, 1984). Dat wil zeggen, de jongeren (13-17 jaar) kwamen na de training minder vaak te laat, spijbelden minder, hadden betere academische prestaties en minder aanvaringen met de politie (Arbuthnot & Gordon, 1986).

Zoals het eerder besproken onderzoek bij de seksuele delinquenten van Ashkar en Kenny (2007) aantoonde, kan het voor bepaalde ouders zinvol zijn om interventies te richten op delictspecifieke defecten in het moreel redeneren en niet op moreel redeneren in het algemeen (Ashkar & Kenny, 2007).

Een belangrijke interventie die gericht is op het verbeteren van moreel redeneren en het terugdringen van antisociaal gedrag is de zogenaamde *Aggression Replacement Training* (Goldstein, Glick, & Gibbs, 1998). Deze training richt zich op het aanleren van pro sociale vaardigheden (via model leren, rollen spelen en het geven van feedback), woedebeheersing (het verhogen van zelfcontrole) en moreel redeneren. Het programma laat tot dusver positieve resultaten zien in verschillende landen (Goldstein, Glick, & Gibbs, 1998; Palmer, 2005; Reddy & Goldstein, 2001). Een soortgelijke therapie (*Aggression Control Therapy*) werd in Nederland ontwikkeld voor gewelddadige TBS patiënten. De therapie bleek succesvol in het verminderen van agressief gedrag maar was echter niet succesvol in het verbeteren van de sociale competenties van deze patiënten (Hornsveld, 2005; Hornsveld, Nijman, & Kraaimaat, 2008).

Omdat leeftijdsgenoten een belangrijke rol blijken te spelen in de ontwikkeling van moreel gedrag adviseren Forney en collega's (Forney, Crutsinger & Forney, 2006; Forney, Forney, & Crutsinger, 2005) om op scholen programma's op te zetten die gericht zijn om het ontwikkelen van positieve morele zelfwaardering. Hierbij zal gelet moeten worden op het type leeftijdsgenootjes en hun (mogelijk delinquente) achtergrond om deze interventies succesvol te maken.

Shumaker en Heckel (2007) schreven een boek over hoe ouders de morele ontwikkeling van hun kind kunnen stimuleren in de huidige, snel veranderende samenleving waarin kinderen steeds minder vaak opgroeien binnen een netwerk van familiebanden.

6 Is de effectiviteit van interventies onder (4) afhankelijk van de etnische achtergrond van de jeugdigen? En hoe kan daarmee eventueel rekening gehouden worden?

Verschillende studies laten zien dat criminele jeugdigen vaker kampen met psychische problemen dan niet-criminele jeugdigen (onder andere, Vreugdenhil, Van den Brink, Wouters, & Doreleijers, 2003). Dit kan variëren van ontwikkelingsstoornissen als ADHD en gedragsstoornissen, tot ernstige psychopathologie, zoals psychosen. Ernstige persoonlijkheidsstoornissen zoals de antisociale persoonlijkheidsstoornis en daaraan verwante psychopathie, kunnen echter pas op latere leeftijd gediagnosticeerd worden. Vroegtijdige signalering van probleemgedrag en interventie is noodzakelijk om erger te voorkomen. Het is opvallend dat crimineel gedrag steeds vaker begint op jongere leeftijd. Zo zijn er recentelijk verschillende gevallen in het nieuws geweest waarin jongeren vóór hun 12^e jaar of net daarna ernstige misdrijven pleegden.²⁷ Onderzoek van Dembo, Schmeidler, Nini-Gough en Manning (1998) onder bijna 10.000 gearresteerde jongeren in de VS toonde aan dat criminele jeugdigen (en dan vooral jongeren van 8 tot 12 jaar) vaker opgevoed werden door alleenstaande moeders in gezinnen met een lage sociaal-economische status en dat zij een vertraagde schoolontwikkeling hadden vergeleken met criminele jeugdigen van 13 jaar of ouder. Ook bleek dat deze jongeren vaker tot etnische minderheidsgroepen behoren. De oudere jongeren (van 15 tot 20 jaar) daarentegen, pleegden vaker ernstigere delicten, hadden meer eerdere delicten op hun naam staan en misbruikten vaker middelen dan de jongere kinderen (Dembo, Schmeidler, Nini Gough & Manning, 1998). De ervaring in de VS is dat gezinnen met een lage sociaal-economische status en etnische minderheden minder snel een beroep doen op zorginstanties waardoor probleemkinderen niet vroegtijdig behandeld kunnen worden en hun criminele carrière zich kan blijven ontwikkelen (Cunningham & Freiman, 1996). Dit heeft vaak te maken met taalproblemen, en/of het negatieve beeld dat er bij etnische minderheidsgroepen heerst over psychische stoornissen en psychologische hulpverlening (Chowdhury, Whittle, McCarthy, Bailey, & Harrington, 2005). Echter, binnen deze minderheidsgroepen blijken zich juist vaker geestelijke gezondheidsproblemen voor te doen, die weer verband kunnen houden met het ontwikkelen van crimineel gedrag. Zo komt er vaker een Posttraumatische Stress Stoornis (PTSS) voor in deze minderheidsgroepen (Chitsabesan et al., 2006). Dit kan volgens de auteurs ermee te maken hebben dat veel van de door hen onderzochte allochtonen vluchteling of asielzoeker waren (Chitsabesan et al., 2006).

In Nederland blijken zich soortgelijke problemen voor te doen. Van de circa 16 miljoen inwoners van Nederland is ongeveer 1 miljoen van Marokkaanse, Turkse, Antilliaanse of Surinaamse afkomst. De meeste immigranten kwamen tussen 1960 en 1980 naar Nederland om werk te zoeken en vestigden zich in de grote steden (Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en Den Haag). De prevalentie van criminaliteit in deze steden, en dan in het bijzonder onder de Marokkaanse

²⁷ Bijvoorbeeld de jongeren die de avondwinkelier in Amstelveen doodstaken in augustus 2007. Uit de jongste cijfers van Halt Nederland blijkt dat het aantal jeugdige crimineeltjes snel groeit. In de eerste vier maanden van 2007 werden al 700 jonge overtreeders aangemeld, een stijging van 40 procent ten opzichte van dezelfde periode vorig jaar. De grootste groep maakt zich schuldig aan stelen of helen en ruim een kwart is opgepakt voor vernieling. De hulpverlening, politie en jeugdzorg heeft steeds meer aandacht voor jongeren onder de 12 jaar. De grootste groep die bij Halt terecht komt is 11 jaar, maar het percentage 10 en 9-jarigen groeit gestaag (Bron: ANP 11 augustus 2007).

bevolking, blijkt de laatste jaren te zijn toegenomen (Zwirs, Burger, Buitelaar & Schulpen, 2006a; Zwirs, Burger, Schulpen, & Buitelaar, 2006b). De vraag is of allochtone jongeren in Nederland net als in de Verenigde Staten minder snel een beroep doen op hulpinstanties wanneer er sprake is van vroegtijdig probleemgedrag. Zwirs en collega's (2006a,b) onderzochten deze kwestie en vonden inderdaad dat allochtone kinderen minder vaak behandeld worden voor gedragstoornissen vergeleken met autochtone kinderen (Zwirs et al., 2006a,b). Uit hun onderzoek blijkt dat de absolute prevalentie van psychiatrische stoornissen niet verschilt tussen Marokkaanse, Turkse, Surinaamse en Nederlandse jongeren (Zwirs, Burger, Schulpen, & Buitelaar, 2007). Maar, wanneer gekeken wordt naar probleemgedrag dat gerapporteerd wordt op scholen blijkt dat Marokkaanse jongens meer probleemgedrag, Turkse jongens minder probleemgedrag en Surinaamse jongens evenveel probleemgedrag laten zien als Nederlandse jongens (Stevens et al., 2003; Zwirs, Burger, Schulpen & Buitelaar, submitted for publication). Het feit dat Marokkaanse jongens meer probleemgedrag laten zien dan de andere groepen zou volgens de auteurs te maken hebben met de grotere culturele kloof tussen Marokkanen en Nederlanders dan tussen Turken/ Surinamers en Nederlanders. Zo spreken Surinamers Nederlands en zijn zij door hun nationaliteit al meer bekend met de Nederlandse cultuur. Turken en Marokkanen kwamen beiden als migranten vanuit overwegend Islamitische landen, maar verschillen desondanks. Marokko is minder geïndustrialiseerd en minder democratisch dan Turkije en in Marokko hebben vrouwen minder politieke rechten. Hierdoor is er meer analfabetisme onder Marokkanen wat het moeilijker voor hen maakt wanneer ze in Nederland zijn (Zwirs, Burger, Schulpen, & Buitelaar, 2006b). Aan de andere kant zou het negatieve stigma dat (inmiddels) rust op Marokkaanse jongens volgens de auteurs probleemgedrag in stand kunnen houden. Ook speelt de harde autoritaire manier van opvoeden binnen de Marokkaanse cultuur wellicht een oorzakelijke rol in het probleemgedrag van Marokkaanse jongens. Binnenshuis is er te veel toezicht en buitenshuis een groot gebrek daaraan (Pels, 2003). Het gebrek aan respect van Marokkaanse jongens voor anderen zou komen door het wantrouwen binnen hun familie (het gezin en binnen de Marokkaanse leefgemeenschap) en tegenover hun buurt (de Nederlandse samenleving). Dit wantrouwen zou ontstaan vanuit het gebrek aan respect voor de jongens binnen het gezin en hun stigmatisatie en discriminatie buiten het gezin vanwege hun etnische achtergrond. Hierdoor voelen ze zich genoodzaakt om respect af te dwingen door agressief gedrag buitenshuis (Pels, 2003).

In Turkse gezinnen gaat het er anders aan toe wat betreft opvoeding en gehoorzaamheid. Wederzijds respect tussen ouders en kinderen is de basis en er is een sterke interne sociale cohesie in de Turkse gemeenschap, met veel sociale controle (Bengi Arslan, Verhulst, van der Ende, & Erol, 1997). Desondanks zijn zowel Turkse, Marokkaanse als Surinaamse ouders minder goed in staat om ontwikkelingsstoornissen als ADHD bij hun kind te detecteren dan Nederlandse ouders, terwijl de symptomen bij deze kinderen hetzelfde zijn als bij de Nederlandse kinderen (Zwirs, Burger, Buitelaar, & Schulpen, 2006a; Zwirs, Burger, Schulpen, & Buitelaar, submitted for publication). Daarnaast blijkt de drempel voor het zoeken van behandeling voor kinderen van Turkse en Marokkaanse gezinnen hoger dan voor Nederlandse gezinnen (Zwirs, Burger, Schulpen & Buitelaar, 2006b).

Externaliserende gedragsstoornissen zoals ADHD worden niet alleen geassocieerd met probleemgedrag thuis en op school maar ook met verslaving, criminaliteit en psychiatrische stoornissen op latere leeftijd. Het is dan ook zorgelijk dat allochtone kinderen minder vaak behandeld worden voor deze problemen in vergelijking met autochtone kinderen. Daarom stellen Zwirs en collega's voor dat er een screeningsinstrument wordt gebruikt waarmee leraren op scholen het probleemgedrag vroegtijdig kunnen signaleren (Zwirs, Burger, Schulpen & Buitelaar, submitted for publication). Het instrument dat Zwirs et al. gebruikten bestond uit vier vragen, afkomstig van een vragenlijst, waarop leraren aangaven of een kind in hun klas last had van de volgende symptomen: "Rusteloos, overactief, kan niet lang stil zitten"; "Doorgaans gehoorzaam, doet gewoonlijk wat volwassenen vragen"; "Liegt of bedriegt vaak" en "Maakt opdrachten af, kan de aandacht goed vasthouden". Zwirs en collega's namen het instrument af onder 2808 Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Nederlandse kinderen op scholen in laag sociaaleconomische wijken in Amsterdam en Utrecht. Het onderzoek toonde aan dat op basis van dit eenvoudige instrument gedragsstoornissen te detecteren zijn bij zowel Westerse als niet-Westerse kinderen (Zwirs et al., submitted for publication). Er is echter meer onderzoek nodig naar de predictieve waarde van dit instrument in andere populaties voordat het in de praktijk bruikbaar is. Met behulp van een dergelijk instrument zou in ieder geval op scholen tijdig probleemgedrag gesignaleerd kunnen worden. Vervolgens moeten de ouders de stap naar de hulpverlening zetten. Omdat door allochtone ouders veel waarde wordt gehecht aan goede schoolprestaties is het belangrijk om de risico's van probleemgedrag voor de schoolprestaties te benadrukken. Ook zou betere voorlichting aan allochtone ouders over de mogelijkheden van behandeling voor hun kind kunnen helpen.

Volgens Morgan en collega's (2004) zijn er verschillende redenen waarom etnische minderheidsgroepen minder snel naar een hulpinstantie gaan bij psychische problemen. Zowel sociale deprivatie, het culturele taboe wat rust op psychische stoornissen, een gebrek aan kennis over behandelmogelijkheden, en hun idee dat deze voorzieningen autoritair en racistisch zijn, zouden redenen zijn voor het niet tijdig inschakelen van hulp bij psychische problemen (Morgan et al., 2005; Morgan, Mallett, Hutchinson, & Leff, 2004). Dit verklaart mede waarom etnische minderheden relatief oververtegenwoordigd zijn wanneer het gaat om (juridische) gedwongen opname in bijvoorbeeld TBS-klinieken of gedwongen civielrechtelijke opnames. Ze bereiken door een gebrek aan vroegtijdige signalering en interventie een crisis die vaak gepaard gaat met criminaliteit en/of gewelddadig gedrag (Chowdhury, Whittle, McCarthy, Bailey & Harrington, 2005; Morgan, Mallett, Hutchinson & Leff, 2004).

Onderzoek van Chitsabesan laat zien dat de toegankelijkheid van hulpvoorzieningen helaas ook vaak minder goed is voor etnische minderheden (Chitsabesan & Bailey, 2006; Chitsabesan et al., 2006). Een Brits nationaal onderzoek onder zorgverstrekkers toonde aan dat de meerderheid van deze instanties beseft dat er ook binnen de instanties gebreken zijn. Zo is er te weinig besef van de behoeften van etnische minderheidsgroepen. Er wordt geopperd dat klinici beter opgeleid moeten worden in cultureel inzicht en gevoeligheid, en dat racisme moet worden aangepakt. Er moet meer etnische diversiteit komen in het personeel (Chowdhury, Whittle, McCarthy, Bailey, & Harrington, 2005). Echter, onderzoek van Knipscheer en Kleber (2004) laat weer zien dat een therapeut van dezelfde etnische afkomst niet strikt noodzakelijk is. Turkse en Marokkaan-

se patiënten die behandeld worden in de Nederlandse geestelijke gezondheidszorg vinden het belangrijker dat de behandelaar expertise en empathie toont (Knipscheer & Kleber, 2004). Volgens Schwab Stone en collega's (2001) is het voor een therapeut wel essentieel om inzicht te hebben in de rollen, de context en de gevolgen van psychologische behandeling in verschillende culturen.

7 Conclusies en aanbevelingen

7.1 Conclusies

Uit deze literatuursynthese kunnen een aantal voorzichtige en voorlopige conclusies worden getrokken. De conclusies zijn tentatief omdat onderzoek naar de morele ontwikkeling in het algemeen, en bij etnische minderheden en jeugdige delinquenten in het bijzonder, nog erg schaars is. Dit geldt eveneens, en nog sterker, voor het onderzoek naar het effect van interventies die de morele ontwikkeling stimuleren. Hieronder volgt een opsomming van de belangrijkste bevindingen uit de door ons geselecteerde empirische studies en overzichtsartikelen.

Over het algemeen is gebleken dat criminele jeugdigen een achterstand in hun morele ontwikkeling laten zien in vergelijking met niet-criminele jeugdigen. Hierdoor zijn ze minder goed in het verwerken van (sociale) informatie waardoor ze vervolgens moeite hebben met het juist interpreteren van de intenties van anderen en er adequaat op te reageren. Agressie is vaak het gevolg, mede door hun vijandige wereldbeeld. Empathie en het vermogen zich in de positie van de ander te verplaatsen zijn onderontwikkeld bij criminele jeugdigen. De morele achterstand kan verschillende oorzaken hebben waaronder psychische stoornissen, lage intelligentie, neurobiologische afwijkingen, of een gebrek aan ouderlijke warmte. Maar ook criminele leeftijdsgenoten blijken een grote invloed te hebben op het ontstaan van delinquent gedrag, wat op zijn beurt het morele redeneren negatief kan beïnvloeden.

De morele ontwikkeling heeft een neurobiologische basis en blijkt volgens opeenvolgende stadia te verlopen. We weten nog weinig over de gevolgen van een gestoorde morele ontwikkeling in de vroege jeugd op het brein, bijvoorbeeld op de neurotransmitterhuishouding, en of de eventuele gevolgen reversibel zijn. Het is ook nog niet duidelijk of een verstoorde neurotransmitterhuishouding of andere neurocognitieve disfuncties problemen in moreel gedrag veroorzaken, of andersom. Wel blijkt dat factoren als een stabiele ouder-kind relatie en een warme, consequente, niet overmatig straffende opvoedingsstijl de morele ontwikkeling te bevorderen. Ook blijken verschillende interventies voor jeugdige delinquenten, die expliciet aandacht besteden aan moreel redeneren en het stimuleren van de morele ontwikkeling, succesvol in het terugdringen van anti-sociaal en crimineel gedrag.

Jeugdigen uit etnische minderheidsgroepen, in het bijzonder Marokkaanse en Turkse, vertonen een achterstand in hun morele ontwikkeling ten opzichte van autochtone jeugdigen. De autoritaire opvoedingsstijl die vaak samenhangt met de religieuze achtergrond, maar sociaal-economische factoren, zoals wonen in een (gewelddadige) achterstandsbuurt en discriminatie, lijken hierin een oorzakelijke rol te spelen.

Marokkaanse jongeren vertonen meer antisociaal probleemgedrag dan Nederlandse jongeren. Turkse jongeren vertonen vaak minder probleemgedrag dan Nederlandse jongeren. De relatief grote kloof tussen de Marokkaanse en de Nederlandse cultuur, de opvoedingsstijl en het negatieve stigma dat rust op Marokkaanse jongens speelt hierin mogelijk een rol en houdt het probleemgedrag in stand.

De externaliserende gedragsproblemen die vaak een voorloper zijn van crimineel gedrag, worden door allochtone ouders minder goed als zodanig gesignaleerd dan door autochtone ouders. Daarnaast hebben allochtone ouders en hun kinderen een slechtere toegang tot de hulpverlening in vergelijking met autochtone ouders en hun kinderen. Het gevolg is dat de gedragsproblemen binnen etnische minderheden niet of pas in een laat stadium behandeld worden.

7.2 Aanbevelingen

Boot camps en dergelijke programma's (bijvoorbeeld *Glenn Mills*) werken niet op de morele ontwikkeling, maar versterken eerder de externe moraliteit (Tuma, Loeber, & Lochman, 2006). Bij Marokkaanse jeugdigen zullen dit type strategieën niet effectief zijn om de morele rijping te vergroten, omdat repressie vaak al de dominante opvoedingsstijl vanuit thuis is. *Functionele Gezinstherapie* (FFT) en *Multisystemische Therapie* (MST) en *Aggression Replacement Training* (ART) maken veel meer kans, omdat die zich specifiek richten op de ontwikkeling van moreel redeneren, belonen van prosociaal gedrag en het verbinden van negatieve consequenties aan agressief gedrag. Bovendien leggen ambulante interventies zoals FFT, MST en ART veel nadruk op het doorbreken van het contact met delinquente leeftijdgenoten, een belangrijke voorwaarde voor reductie van antisociaal gedrag.

Voorlichting aan allochtone ouders blijkt erg belangrijk te zijn als de doelstelling is om allochtone probleemkinderen eerder te signaleren en eerder te behandelen. In het signaleren is het aan te bevelen dat scholen (schoolartsen, jeugdgezondheidszorg, leerkrachten) een belangrijkere rol gaan spelen. Leerkrachten zouden bijvoorbeeld gestimuleerd kunnen worden om in hun klas te screenen op gedragsproblemen. Wanneer allochtone ouders via de school verwezen worden naar de hulpverlening werkt dit drempelverlagend. Nog beter zou het zijn wanneer de hulpverlening op of via de school aangeboden wordt. Dat zullen allochtone ouders, maar ook ouders met een lage sociaal-economische status, als drempelverlagend en minder stigmatiserend ervaren dan wanneer ze uit eigen beweging hun weg moeten vinden naar bijvoorbeeld de jeugdGGZ.

Literatuur

- Aleixo, P.A., & Norris, C.E. (2000). Personality and moral reasoning in young offenders. *Personality and Individual Differences*, 28 (3), 609-623.
- Arbuthnot, J., & Gordon, D. A. (1986). Behavioral and cognitive effects of a moral reasoning development intervention for high-risk behavior-disordered adolescents. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 54(2), 208-216.
- Ashkar, P.J., & Kenny, D.T. (2007). Moral Reasoning of Adolescent Male Offender: Comparison of Sexual and Nonsexual Offenders. *Criminal Justice and Behavior*, 34 (1), 108-118.
- Bear, G.G., Manning, M.A., & Shiomi, K. (2006). Children's reasoning about aggression: Differences between Japan and the United States and implications for school discipline. *School Psychology Review*, 35 (1), 62-77.
- Bengi Arslan, L., Verhulst, F.C., van der Ende, J., & Erol, N. (1997). Understanding childhood (problem) behaviors from a cultural perspective: Comparison of problem behaviors and competencies in Turkish immigrant, Turkish and Dutch children. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 32 (8), 477-484.
- Blair, R.J.R. (2001). Neurocognitive models of aggression, the antisocial personality disorders, and psychopathy. *Journal of Neurology, Neurosurgery and Psychiatry*, 71 (6), 727-731.
- Blair, R.J.R. (2004). The roles of orbital frontal cortex in the modulation of antisocial behavior. *Brain and Cognition*, 55 (1), 198-208.
- Blair, R.J.R. (2006). The emergence of psychopathy: Implications for the neuropsychological approach to developmental disorders. *Cognition*, 101 (2), 414-442.
- Brugman, D., & Aleva, A.E. (2004). Developmental delay or regression in moral reasoning by juvenile delinquents? *Journal of Moral Education*, 33(3), 321-338.
- Carlo, G., Koller, S., & Eisenberg, N. (1998). Prosocial moral reasoning in institutionalized delinquent, orphaned, and noninstitutionalized Brazilian adolescents. *Journal of Adolescent Research*, 13 (4), 363-376.
- Carpendale, J.I.M. (2000). Kohlberg and Piaget on stages and moral reasoning. *Developmental Review*, 20 (2), 181-205.
- Chitsabesan, P., & Bailey, S. (2006). Mental health, educational and social needs of young offenders in custody and in the community. *Current Opinion in Psychiatry*, 19 (4), 355-360.
- Chitsabesan, P., Kroll, L., Bailey, S., Kenning, C., Sneider, S., MacDonald, W., et al. (2006). Mental health needs of young offenders in custody and in the community. *British Journal of Psychiatry*, 188 (6), 534-540.
- Chowdhury, N.A., Whittle, N., McCarthy, K., Bailey, S., & Harrington, R. (2005). Ethnicity and its relevance in a seven-year admission cohort to an english national adolescent medium secure health service unit. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 15 (4), 261-272.
- Clopton, N.A., & Sorell, G.T. (1993). Gender differences in moral reasoning: Stable or situational? *Psychology of Women Quarterly*, 17(1), 85-101.
- Colby, A., & Kohlberg, L. (1987). *The measurement of moral judgment: Theoretical foundations and research validation. Vol 1*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Colby, A., Kohlberg, L., Gibbs, J., & Lieberman, M. (1983). A longitudinal study of moral judgment. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 48 (1-2), 124.
- Crain, W.C. (1985). *Theories of Development*: Prentice-Hall.
- Crick, N.R., & Dodge, K.A. (1994). A review and reformulation of social information-processing mechanisms in children's social adjustment. *Psychological Bulletin*, 115 (1), 74-101.
- Cunningham, P.J., & Freiman, M.P. (1996). Determinants of ambulatory mental health services use for school-age children and adolescents. *Health Services Research*, 31 (4), 409-427.
- De Mey, L., Baartman, H.E.M., & Schulze, H.J. (1999). Ethnic variation and the development of moral judgment of youth in Dutch society. *Youth and Society*, 31 (1), 54-75.
- Dekovic, M., & Gerris, J.R.M. (1994). Developmental analysis of social cognitive and behavioral differences between popular and rejected children. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 15 (3), 367-386.
- Dembo, R., Schmeidler, J., Nini Gough, B., & Manning, D. (1998). Sociodemographic, delinquency-abuse history, and psychosocial functioning differences among juvenile offenders of various ages. *Journal of Child and Adolescent Substance Abuse*, 8 (2), 63-78.
- Dishion, T.J., McCord, J., & Poulin, F. (1999). When interventions harm: Peer groups and problem behavior. *American Psychologist*, 54 (9), 755-764.
- Eisenberg, N. (2000). Emotion, regulation, and moral development. *Annual Review of Psychology*, 51, 665-697.
- Eisenberg, N. (2004). Prosocial and Moral Development in the Family. In T. A. Thorkildsen & H. J. Walberg (Eds.), *Nurturing morality* (pp. 119-135). New York, NY: Kluwer Academic / Plenum Publishers.
- Eisenberg, N., Carlo, G., Murphy, B., & Van Court, P. (1995). Prosocial development in late adolescence: A longitudinal study. *Child Development*, 66 (4), 1179-1197.
- Eisenberg, N., Cumberland, A., Guthrie, I.K., Murphy, B.C., & Shepard, S.A. (2005). Age changes in prosocial responding and moral reasoning in adolescence and early adulthood. *Journal of Research on Adolescence*, 15 (3), 235-260.
- Eisenberg, N., Guthrie, I.K., Cumberland, A., Murphy, B.C., Shepard, S.A., Zhou, Q., et al. (2002). Prosocial development in early adulthood: A longitudinal study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82 (6), 993-1006.
- Eisenberg, N., Miller, P.A., Shell, R., McNalley, S., et al. (1991). Prosocial development in adolescence: A longitudinal study. *Developmental Psychology*, 27 (5), 849-857.
- Eisenberg, N., Shell, R., Pasternack, J., Lennon, R., et al. (1987). Prosocial development in middle childhood: A longitudinal study. *Developmental Psychology*, 23 (5), 712-718.
- Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Forney, W.S., Crutsinger, C., & Forney, J.C. (2006). Self-concepts and self-worth as predictors of self-perception of morality: Implications for delinquent risk behavior associated with shoplifting. *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 35 (1), 24-43.

- Forney, W.S., Forney, J.C., & Crutsinger, C. (2005). Developmental stages of age and moral reasoning as predictors of juvenile delinquents' behavioral intention to steal clothing. *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 34 (2), 110-126.
- Frick, P.J. (2006). Developmental pathways to conduct disorder. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America*, 15 (2), 311-331.
- Frick, P.J., Cornell, A.H., Bodin, S.D., Dane, H.E., Barry, C.T., & Loney, B.R. (2003). Callous-unemotional traits and developmental pathways to severe conduct problems. *Developmental Psychology*, 39 (2), 246-260.
- Furnham, A., & Barratt, L. (1988). Moral judgement and personality differences in 'problem children' and delinquents. *Personality and Individual Differences*, 9 (1), 187-188.
- Gibbs, J.C. (1993). Moral-cognitive interventions. In C.R. Huff & A.P. Goldstein (Eds.), *The gang intervention handbook*. (pp. 159-185). Champaign, Ill: Research Press.
- Goldstein, A.P., Glick, B., & Gibbs, J.C. (1998). *Aggression replacement training: A comprehensive intervention for aggressive youth* Champaign, Ill: Research Press.
- Gregg, V., Gibbs, J.C., & Basinger, K.S. (1994). Patterns of developmental delay in moral judgment by male and female delinquents. *Merrill Palmer Quarterly*, 40 (4), 538-553.
- Hains, A.A. (1984). Variables in social cognitive development: Moral judgment, role-taking, cognitive processes, and self-concept in delinquents and non-delinquents. *Journal of Early Adolescence*, 4 (1), 65-74.
- Hetherington, E.M., Parke, R.D., & Locke, V.O. (1999). *Child psychology: A contemporary viewpoint* (5th ed.). New York, NY: McGraw-Hill.
- Hornsveld, R.H.J. (2005). Evaluation of aggression control therapy for violent forensic psychiatric patients. *Psychology, Crime and Law*, 11 (4), 403-410.
- Hornsveld, R.H.J., Nijman, H.L.I., & Kraaimaat, F.W. (2008). Aggression control therapy for violent forensic psychiatric patients: First results. *Psychology, Crime and Law*, 14 (1), 1-18.
- Hornsveld, R.H.J., & Vermeulen, L. (2006). *De sociomorele reflectie vragenlijst-aangepase versie*. Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Hughes, C., & Dunn, J. (2000). Hedonism or empathy? Hard-to-manage children's moral awareness and links with cognitive and maternal characteristics. *British Journal of Developmental Psychology*, 18 (2), 227-245.
- Knipscheer, J.W., & Kleber, R.J. (2004). A need for ethnic similarity in the therapist-patient interaction? Mediterranean migrants in Dutch mental-health care. *Journal of Clinical Psychology*, 60 (6), 543-554.
- Kochanska, G. (1995). Children's temperament, mother's discipline, and security of attachment: Multiple pathways to emerging internalization. *Child Development*, 66 (3), 597-615.
- Kochanska, G. (2002a). Committed compliance, moral self, and internalization: A mediational model. *Developmental Psychology*, 38 (3), 339-351.
- Kochanska, G. (2002b). Mutually responsive orientation between mothers and their young children: A context for the early development of conscience. *Current Directions in Psychological Science*, 11 (6), 191-195.
- Kochanska, G., & Aksan, N. (2004). Conscience in childhood: Past, present, and future. *Merrill Palmer Quarterly*, 50 (3), 299-310.

- Kochanska, G., Forman, D. R., Aksan, N., & Dunbar, S. B. (2005). Pathways to conscience: early mother-child mutually responsive orientation and children's moral emotion, conduct, and cognition. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 46(1), 19-34.
- Larden, M., Melin, L., Holst, U., & Langstrom, N. (2006). Moral judgement, cognitive distortions and empathy in incarcerated delinquent and community control adolescents. *Psychology, Crime and Law*, 12 (5), 453-462.
- Lee, M., & Prentice, N.M. (1988). Interrelations of empathy, cognition, and moral reasoning with dimensions of juvenile delinquency. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 16 (2), 127-139.
- Leenders, I., & Brugman, D. (2005). Moral/non-moral domain shift in young adolescents in relation to delinquent behaviour. *British Journal of Developmental Psychology*, 23 (1), 65-79.
- Lochman, J.E., Wayland, K.K., & White, K.J. (1993). Social goals: Relationship to adolescent adjustment and to social problem solving. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 21 (2), 135-151.
- Mahtani Stewart, S., & McBride Chang, C. (2000). Influences on children's sharing in a multicultural setting. *Journal of Cross Cultural Psychology*, 31 (3), 333-348.
- Mak, A.S. (1994). Parental neglect and overprotection as risk factors in delinquency. *Australian Journal of Psychology*, 46 (2), 107-111.
- Martens, W.H.J. (2002). Criminality and moral dysfunctions: Neurological, biochemical, and genetic dimensions. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 46 (2), 170-182.
- Miller, P.A., Eisenberg, N., Fabes, R.A., & Shell, R. (1996). Relations of moral reasoning and vicarious emotion to young children's prosocial behavior toward peers and adults. *Developmental Psychology*, 32 (2), 210-219.
- Morgan, C., Mallett, R., Hutchinson, G., Bagalkote, H., Morgan, K., Fearon, P., et al. (2005). Pathways to care and ethnicity. *British Journal of Psychiatry*, 186 (4), 290-296.
- Morgan, C., Mallett, R., Hutchinson, G., & Leff, J. (2004). Negative pathways to psychiatric care and ethnicity: The bridge between social science and psychiatry. *Social Science and Medicine*, 58 (4), 739-752.
- Nelson, J.R., Smith, D.J., & Dodd, J. (1990). The moral reasoning of juvenile delinquents: A meta-analysis. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 18 (3), 231-239.
- Niles, W.J. (1986). Effects of a moral development discussion group on delinquent and predelinquent boys. *Journal of Counseling Psychology*, 33 (1), 45-51.
- Nisan, M., & Kohlberg, L. (1994). Universality and variation in moral judgment: A longitudinal and cross-sectional study in Turkey. In B. Puka (Ed.), *New research in moral development* (pp. 245-256). New York, NY: Garland Publishing.
- Palmer, E. J. (2003). An overview of the relationship between moral reasoning and offending. *Australian Psychologist*, 38(3), 165-174.
- Palmer, E.J. (2005). The relationship between moral reasoning and aggression, and the implications for practice. *Psychology, Crime and Law*, 11 (4), 353-361.
- Palmer, E.J., & Hollin, C.R. (1997). The influence of perceptions of own parenting on sociomoral reasoning, attributions for criminal behaviour, and

- self-reported delinquency. *Personality and Individual Differences*, 23 (2), 193-197.
- Palmer, E.J., & Hollin, C.R. (1998). A comparison of patterns of moral development in young offenders and non-offenders. *Legal and Criminological Psychology*, 3 (Part 2), 225-235.
- Palmer, E.J., & Hollin, C.R. (2000). The interrelations of socio-moral-reasoning, perceptions of own parenting and attributions of intent with self-reported delinquency. *Legal and Criminological Psychology*, 5 (Part2), 201-218.
- Palmer, E.J., & Hollin, C.R. (2001). Sociomoral reasoning, perceptions of parenting and self-reported delinquency in adolescents. *Applied Cognitive Psychology*, 15 (1), 85-100.
- Pardini, D.A., Lochman, J.E., & Frick, P.J. (2003). Callous/unemotional traits and social-cognitive processes in adjudicated youths. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 42 (3), 364-371.
- Patrick, C.J. (1994). Emotion and psychopathy: Startling new insights. *Psychophysiology*, 31 (4), 319-330.
- Pels, T. (2003). The question of respect: Socialization and misconduct of Moroccan boys in the Netherlands. *Netherlands' Journal of Social Sciences*, 39 (2), 126-141.
- Raaijmakers, Q.A.W., Engels, R.C.M.E., & Van Hoof, A. (2005). Delinquency and moral reasoning in adolescence and young adulthood. *International Journal of Behavioral Development*, 29 (3), 247-258.
- Reddy, L.A., & Goldstein, A.P. (2001). Aggression Replacement Training: A multi-modal intervention for aggressive adolescents. *Residential Treatment for Children and Youth*, 18 (3), 47-62.
- Schwab Stone, M., Ruchkin, V., Vermeiren, R., & Leckman, P. (2001). Cultural considerations in the treatment of children and adolescents: Operationalizing the important of culture in treatment. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America*, 10 (4), 729-743.
- Shumaker, D.M., & Heckel, R.V. (2007). *Kids of character: A guide to promoting moral development*. Westport, CT: Praeger Publishers/Greenwood Publishing Group.
- Stams, G.J., Brugman, D., Dekovic, M., van Rosmalen, L., van der Laan, P., & Gibbs, J.C. (2006). The moral judgment of juvenile delinquents: A meta-analysis. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 34 (5), 697-713.
- Stevens, G.W.J.M., Pels, T., Bengi Arslan, L., Verhulst, F.C., Vollebergh, W.A.M., & Crijnen, A.A.M. (2003). Parent, teacher and self-reported problem behavior in The Netherlands: Comparing Moroccan immigrant with Dutch and with Turkish immigrant children and adolescents. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 38 (10), 576-585.
- Tong, L.S.J., & Farrington, D.P. (2006). How effective is the 'Reasoning and Rehabilitation' programme in reducing reoffending? A meta-analysis of evaluations in four countries. *Psychology, Crime and Law*, 12 (1), 3-24.
- Trevethan, S.D., & Walker, L.J. (1989). Hypothetical versus real-life moral reasoning among psychopathic and delinquent youth. *Development and Psychopathology*, 1 (2), 91-103.
- Tuma, F., Loeber, R., & Lochman, J.E. (2006). Introduction to special section on the National Institute of Health State of the Science Report on Violence Prevention. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 34, 451-456.

- Vermeiren, R., De Clippele, A., Schwab Stone, M., Ruchkin, V., & Deboutte, D. (2002). Neuropsychological characteristics of three subgroups of Flemish delinquent adolescents. *Neuropsychology*, *16* (1), 49-55.
- Vreugdenhil, C., Van den Brink, W., Wouters, L.F.J.M., & Doreleijers, T.A.H. (2003). Substance use, substance use disorders, and comorbidity patterns in a representative sample of incarcerated male Dutch adolescents. *Journal of Nervous and Mental Disease*, *191* (6), 372-378.
- Wainryb, C. (2006). Moral development in culture: Diversity, tolerance, and justice. In M. Killen & J.G. Smetana (Eds.), *Handbook of moral development* (pp. 211-240). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Wellman, H.M., Phillips, A.T., & Rodriguez, T. (2000). Young children's understanding of perception, desire, and emotion. *Child Development*, *71* (4), 895-912.
- Wilson, D.B., Bouffard, L.A., & Mackenzie, D.L. (2005). A Quantitative Review of Structured, Group-Oriented, Cognitive-Behavioral Programs for Offenders. *Criminal Justice and Behavior*, *32* (2), 172-204.
- Zuckerman, M. (1994). *Behavioral expressions and biosocial bases of sensation seeking*. New York: Cambridge University Press.
- Zwirs, B.W.C., Burger, H., Buitelaar, J.K., & Schulpen, T.W.J. (2006a). Ethnic differences in parental detection of externalizing disorders. *European Child and Adolescent Psychiatry*, *15* (7), 418-426.
- Zwirs, B.W.C., Burger, H., Schulpen, T.W.J., & Buitelaar, J.K. (2006b). Different treatment thresholds in non-Western children with behavioral problems. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, *45* (4), 476-483.
- Zwirs, B.W.C., Burger, H., Schulpen, T.W.J., & Buitelaar, J.K. (2007). Prevalence of psychiatric disorders among children of different ethnic origin *Journal of Abnormal Child Psychology*, *35* (4), 556-566.
- Zwirs, B.W.C., Burger, H., Schulpen, T.W.J., & Buitelaar, J.K. (submitted for publication). Screening for disruptive behaviour disorders in children of different ethnic origin.
- Zwirs, B.W.C., Burger, H., Schulpen, T.W.J., & Buitelaar, J.K. (submitted for publication). The cross-cultural construct validity of externalizing problems: Implications for assessment across ethnicity.

Deel IIIB Sociale binding, jeugd-criminaliteit en etniciteit

Een onderzoekssynthese

Corine de Ruiter en Sanne Hillege

Capaciteitsgroep experimentele klinische psychologie, sectie
Rechtspsychologie, Universiteit Maastricht

1 Inleiding

1.1 Aanleiding tot het onderzoek

Marokkaanse jongeren zijn relatief oververtegenwoordigd in de (gewelds-) criminaliteitscijfers. Vanuit het Grote Steden Beleid hebben de vier grote steden extra financiële middelen ontvangen om te investeren in preventie van verdere criminele ontwikkeling van deze doelgroep. De grote steden kunnen zelf een keuze maken wat betreft de in te zetten maatregelen. Vanuit de landelijke overheid is er een streven om interventies ter recidivepreventie zoveel als mogelijk wetenschappelijk te funderen. Hiertoe heeft het WODC het verzoek voorgelegd om een kennissynthese te verrichten op het gebied van *gewetensvorming* en *binding*, twee belangrijke determinanten of mechanismen van criminele ontsporing. Om het grootstedelijke beleid op het gebied van recidivepreventie onder jeugdige criminelen in het algemeen, en de Marokkaanse doelgroep in het bijzonder, te ondersteunen met een wetenschappelijk kennisfundament, zullen in dit project een aantal onderzoeksvragen beantwoord worden middels een literatuur *search* in de relevante databases (zie verder hierna onder Methode). In dit rapport wordt ingegaan op het aspect binding, in een tweede rapport wordt aandacht besteed aan de rol van het geweten (de Ruiter & Van Oorsouw, 2008).

1.2 Probleemstelling

Het ideaal van *evidence-based policy* op het gebied van criminaliteitsbestrijding komt pas dichterbij als de werkzame mechanismen van interventies bekend zijn. Mechanismen zijn mede afhankelijk van contextuele factoren (zie Pawson, 2006). Uit onderzoek weten we dat *gebrek aan binding* aan de heersende maatschappelijke normen en waarden twee belangrijke factoren zijn die samenhangen met een grotere kans op crimineel gedrag (Palmer, 2003, 2005). In de *social control theory* van Hirschi (1969) wordt aan het begrip binding een centrale rol toegedicht als oorzakelijke factor in het voorkomen van crimineel gedrag. Derhalve zal in deze literatuursynthese over binding specifiek aandacht worden besteed aan deze theorie en haar empirische fundament.

Onderzoeksvragen met betrekking tot binding:

- 1 Hoe verloopt de normale ontwikkeling van binding aan algemeen gangbare normen en waarden?
- 2 Waarin onderscheidt de ontwikkeling van binding van criminele jeugdigen zich van die van niet-criminele jeugdigen?
- 3 Welke factoren ((neuro)biologische, psychologische, sociale, culturele) beïnvloeden mate van binding ten gunste of ten ongunste?
- 4 Wat is de effectiviteit in termen van recidivevermindering van interventies die gericht zijn op vergroting van binding aan gangbare normen en waarden bij jeugdige criminelen?
- 5 Is de effectiviteit van de interventies onder (4) afhankelijk van de etnische achtergrond van de jeugdigen? En, hoe kan daarmee eventueel rekening gehouden worden?

1.3 Methode

Om bovengenoemde onderzoeksvragen te beantwoorden is een *search* verricht in de gangbare internationale literatuur databases, zoals PiCarta, PsychInfo, PubMed, ERIC en Nederlandse databases (zoals DARE en de Nederlandse Centrale Catalogus). We beperkten hierbij onze zoektocht tot de afgelopen 25 jaar (1982 tot 2007). De volgende zoekwoorden zijn gebruikt in verschillende combinaties: *attachment, social bonding, social control, juvenile delinquency, juvenile crime, ethnic minorities, Moroccan, Hirschi, restorative justice, prevention, effectiveness*. De zoekresultaten werden uitgekozen op relevantie en uitgesloten indien het om een samenvatting van een boek of dissertatie ging. Daarnaast zijn de referentielijsten van de gevonden artikelen geraadpleegd voor interessante verwijzingen naar andere relevantie literatuur.

Bij de zoektocht naar literatuur over (de ontwikkeling van) binding werden de volgende *zoektermen* gebruikt:

- *attachment* (6 resultaten die op basis van hun *abstract* bruikbaar waren voor deze studie)
- *social bonding/control* (2 bruikbare resultaten)
- *Hirschi and social control* (4 bruikbare resultaten)
- *attachment and ethnic minorities* (3 bruikbare resultaten)
- *social bonding/social control and ethnic minorities* (2 bruikbare resultaten)

Om relevante literatuur te vinden over binding en jeugdcriminaliteit, werden de volgende zoektermen ingevoerd:

- *attachment and juvenile delinquency/crime* (4 bruikbare resultaten)
- *social bonding/control and juvenile delinquency/crime* (13 bruikbare resultaten)
- *juvenile delinquency and ethnic minorities/Moroccans* (5 bruikbare resultaten)

Om te kijken wat effectieve preventie-programma's zijn met betrekking tot jeugdcriminaliteit en sociale binding, zijn de volgende zoektermen gecombineerd:

- *juvenile delinquency, prevention and social bonding* (4 bruikbare resultaten)
- *juvenile delinquency, prevention and effectiveness* (3 bruikbare resultaten)

Hieronder zullen de 46 gevonden bruikbare resultaten en de overige relevante literatuur worden besproken teneinde de onderzoeksvragen te beantwoorden.

2 Hoe verloopt de normale ontwikkeling van binding aan algemeen gangbare normen en waarden?

Om de ontwikkeling van binding aan algemeen gangbare maatschappelijke normen en waarden te verklaren, wordt begonnen met uitleg over de *attachment* theorie van Bowlby (1969/1982). Hechting wordt door Bowlby omschreven als een affectieve, biologische en cognitieve ervaring die zorgt voor een interne representatie van de relatie met de primaire opvoeders, die de basis vormt voor alle andere relaties in het verdere leven (Thompson, 2002). Binnen de *attachment* theorie wordt de hechting tussen kinderen en hun opvoeders uitgelegd als een aangeboren tendens om op stressvolle momenten zo op elkaar te reageren, dat de kans op overleven wordt vergroot door de nabijheid tot de opvoeder/verzorger. Mensen zijn van nature geneigd om relaties te ontwikkelen die hen veiligheid en bescherming bieden (Bowlby, 1988). Opvoeders die verantwoordelijk en met gevoel omgaan met hun kind zorgen ervoor dat hun kind zorg kan verwachten, waardoor het kind zich sociaal-emotioneel kan ontwikkelen en veilig kan hechten (*secure attachment*).

Wanneer opvoeders hun kind niet altijd een gevoel van veiligheid geven, ontwikkelt een kind een onvoorspelbaar en angstig beeld van de wereld om zich heen. Volgens Bowlby draagt dit bij aan een onveilige hechting van het kind (*insecure attachment*). Onveilig gehechte jongeren vertonen vaker ambivalent en oppositioneel gedrag naar opvoeders, onstabiele sociale banden met leeftijdsgenoten en externaliserende vormen van psychopathologie (Patterson, DeBaryshe & Ramsey, 1989; Wasserman, Miller, Pinner & Jaramillo, 1993). Daarbij voelen onveilig gehechte kinderen, in verhouding tot veilig gehechte kinderen vaker woede naar opvoeders, nemen zij minder goed de normen en waarden van opvoeders over en gaan zij minder sociale banden met leeftijdsgenoten aan (DeKlyen & Speltz, 2001).

Het belang van het ontwikkelen en in stand houden van sociale banden krijgt in de *social control theory* van Hirschi (1969) grote aandacht. De *social control theory* verklaart waarom jongeren niet bij criminele activiteiten betrokken raken, in tegenstelling tot veel andere theorieën met betrekking tot criminaliteit. Volgens deze theorie ligt de verklaring in de kwaliteit en de kracht van de sociale binding. Wanneer een jongere betrokken is bij zijn omgeving en bij de geldende regels, is de kans kleiner dat hij zich met criminele activiteiten bezig gaat houden. Binding aan de maatschappij omvat binnen deze theorie een proces waarin jongeren zich conformeren aan sociale normen en waarden, en werkt als controlemechanisme tegen deviant gedrag (Junger & Marshall, 1997; Junger-Tas, 2001).

Deze binding ontwikkelt zich op twee manieren: middels directe en indirecte sociale controle (Junger-Tas, 2001; Liska & Reed, 1985). De directe externe controle op de gedragingen van jongeren vindt plaats door middel van consistente, informele sociale controle en negatieve reacties op deviant gedrag. Dit proces wordt beïnvloed door sociale en economische belangen van jongeren. Een jongere zou vanuit deze optiek bijvoorbeeld niet de portemonnee van een oude vrouw stelen, omdat hij het respect en zijn goede naam zou kunnen verliezen,

in de gevangenis terecht kan komen en hierdoor zijn opleiding niet kan afmaken. De indirecte controle is intern en vindt plaats middels beloningen op aangepast, gewenst gedrag van jongeren. Hierbij spelen internalisatie van conventionele opvattingen en morele waarden een rol. De jongere zou bijvoorbeeld nooit stelen van een oudere vrouw, omdat hij vindt dat je oudere mensen met respect moet behandelen. Het eigen maken van deze sociale controle gebeurt door de overdracht van normen en waarden op verschillende gebieden in het leven van jongeren. Zo vindt er sociale controle plaats binnen het gezin, op school, tijdens vrijetijdsbesteding en door vrienden. Sociale controle kent de volgende vier vormen: hechting, toewijding, betrokkenheid en overtuiging (Hirschi, 1969).

- 1 De *hechting* is de emotionele band die jongeren hebben met opvoeders, leraren, leeftijdsgenoten of andere personen die belangrijk voor hen zijn, waarmee zij zich identificeren en die zij bewonderen. Deze emotionele band weerhoudt jongeren ervan om betrokken te raken bij crimineel gedrag, aangezien zij niet het risico willen lopen om liefde en respect van deze voor hen belangrijke personen kwijt te raken. Hierbij dient opgemerkt te worden dat Hirschi's theorie geen helder onderscheid maakt wat betreft de aard van de personen aan wie een jongere zich hecht. Wanneer jongeren zich sterk hechten aan delinquente personen, zullen zij uiteraard niet 'beschermd' worden tegen crimineel gedrag (Kelley, 1996).
- 2 Volgens Hirschi vertonen jongeren die *toegewijd zijn* om hard te werken en iets te bereiken minder vaak afwijkend gedrag. Deze jongeren zijn bijvoorbeeld druk bezig met het behalen van hun diploma, het opstarten van een bedrijf, het behalen van een rijbewijs en alle dingen die daarbij komen kijken, waardoor zij geen tijd hebben om zich met criminele activiteiten bezig te houden.
- 3 De *betrokkenheid* houdt verband met de tijd die iemand besteedt aan conventionele activiteiten, zoals sport, het afmaken van een opleiding of activiteiten in een buurthuis.
- 4 De *overtuiging* heeft betrekking op in hoeverre een jongere de heersende normen, waarden en wetten ondersteunt. Wanneer hij of zij deze in mindere mate of niet ondersteunt, is het voor de jongere een minder grote drempel om deze wetten en normen te overtreden.

De vier elementen van Hirschi's theorie hangen nauw met elkaar samen (Hirschi, 1969). Er is een zekere wederkerigheid in de invloed van de sociale bindingen op abstinentie van crimineel gedrag (Liska & Reed, 1985). Hierop komen wij later terug.

Hirschi (1969) beweert dat het model van zijn theorie van toepassing is op jongeren van verschillende etnische groepen, sekse en sociaal-economische klasse met de woorden "*there is no reason to believe that the causes of crime among Negroes are different from those among Whites*" (p. 79). Verschillende onderzoeken bevestigen deze bewering voor etnische afkomst (bijvoorbeeld: Junger & Marshall, 1997; Junger-Tas, 2001; Özbay & Özcan, 2007) en sekse (bijvoorbeeld: Chapple, McQuillan, & Berdahl, 2005). In Nederland zijn er een aantal wetenschappers (Bovenkerk, De Haan, & Yesilgöz, 1991; Werdmölder & Meel, 1993; Bovenkerk, 1994; Van Gemert, 1998) dat van mening is dat een verklaring voor crimineel gedrag van jongeren louter door sociale bindingen een te 'witte' benadering is (In: De Jong, 2007, p.15). Jongeren die tot een etnische minderheid

behoren, en daarbinnen ook andere gewoonten en gebruiken hebben, zouden alleen al hierdoor minder binding ervaren waardoor zij eerder in crimineel gedrag kunnen vervallen. Deze jongeren kennen, volgens eerder genoemde wetenschappers, in vergelijking met Nederlandse leeftijdsgenoten *andere* sociale bindingen, zoals die voorkomen in koffiehuisen en moskeeën, die voor dezelfde sociale controle zouden kunnen zorgen.

Vanuit de heersende theorie over hechting (Bowlby, 1969/1982) kan concluderend worden gezegd dat het begin van binding aan algemeen gangbare normen en waarden in de vroege kinderjaren ligt. Een veilige of onveilige hechting hangt samen met de mate waarin een jongere later in staat is om zich te binden aan bijvoorbeeld vrienden of een sportclub, en hoe hij deze relatie ervaart. De theorie van Hirschi (1969) geeft daarbij aan dat niet alleen de binding, maar ook de toewijding en de betrokkenheid van een jongere met de persoon of instantie aan wie hij zich bindt zeer belangrijk is.

3 Waarin onderscheidt de ontwikkeling van binding van criminele jeugdigen zich van die van niet-criminele jeugdigen?

De ontwikkeling van binding start in de vroege kinderjaren. Uit onderzoek blijkt dat er in de hechting aan de primaire opvoeder(s) grondslagen liggen voor het op latere leeftijd vertonen van crimineel gedrag. Karakteristieken van onveilige hechting zijn gerelateerd aan gedragsproblemen, criminaliteit, middelenmisbruik en slecht gezinsfunctioneren (Elgar, Knight, Worrall & Sherman, 2003; McElhaney, Immelle, Smith & Allen, 2006; Thompson, 2002). Daarbij rapporteren delinquenten uit stedelijke gebieden in de Verenigde Staten meer problemen dan delinquenten uit plattelandsgebieden, waaronder problemen met sociale contacten en schoolprestaties (Elgar et al., 2003). In overeenstemming met de theorie van Bowlby, laat het onderzoek van Elgar en collega's zien dat jeugdige delinquenten die woede en teleurstelling naar hun opvoeders ervaren, meer moeilijkheden rapporteren in hun sociale en emotionele functies.

Het verband tussen hechting en crimineel gedrag onder jongeren wordt ook verduidelijkt door Thompson (2002). Zij hield interviews over gehechtheid met jeugdige delinquenten. Uit deze studie kwam naar voren dat jeugdige delinquenten in de Verenigde Staten veelal uit jonge één-ouder gezinnen komen die in achterstandswijken wonen. Deze jongeren vallen vaak buiten allerlei vangnet systemen die er in de Verenigde Staten zijn, waardoor zij minder kansen hebben dan jongeren uit de middenklasse. Thompson (2002) brengt naar voren dat deze jongeren op twee gebieden een achterstand ervaren: zij ontwikkelen geen adequate hechting aan betekenisvolle volwassenen en er zijn voor hen geen buffers of vangnetten aanwezig in de maatschappij. Thompson (2002) maakt tevens onderscheid tussen verschillende soorten jeugdige delinquenten die zich niet veilig hebben kunnen hechten. Zo beschrijft zij delinquenten die veelvuldig crimineel gedrag vertonen doordat zij geaccepteerd willen worden, bevestiging en aandacht zoeken en bij een grotere groep willen horen. De volgende groep delinquenten die zij beschrijft zijn jongeren die veelal betrokken raken bij delinquent gedrag dat aan drugs is gerelateerd. Deze groep jongeren heeft zich door afwezigheid of wegvallen van een betekenisvolle persoon niet adequaat kunnen hechten. Tevens zijn er jeugddelinquenten, die doordat zij nooit een

emotionele band met iemand op hebben gebouwd een minder ontwikkeld empathisch vermogen hebben, waardoor zij, in vergelijking tot veilig gehechte jongeren, makkelijker in staat zijn om ernstige delicten te plegen (Thompson, 2002).

Recent onderzoek van McElhaney en collega's laat ook een verband zien tussen een onveilige hechting in de vroege kinderjaren en het aangaan van vriendschappen met deviante leeftijdsgenoten en crimineel gedrag. Daarnaast blijkt dat de vriendschappen als buffer tegen delinquent gedrag kunnen werken wanneer jongeren open staan om na te denken over de betekenis van de vriendschappen en wanneer de vriendschappen van grote waarde voor hen zijn (McElhaney et al., 2006). Tevens blijken andere elementen uit de opvoeding, zoals zwak ouderlijk toezicht en een onstabiele opvoedingsstijl mede antisociale trekken, gebrek aan empathie en crimineel gedrag onder jongeren te voorspellen (Reti, Samuels, Eaqtou, Bienvu, Costa, & Nestadt, 2002). Dit zou veroorzaakt worden doordat deze kinderen geen interne controlemechanismen opbouwen met betrekking tot sociaal onaanvaardbaar gedrag (Farrington, 1990).

Zoals boven beschreven, legt een onveilige hechting aan opvoeders de basis voor het eventueel aangaan van vriendschappen met deviante leeftijdsgenoten, moeite hebben met binding aan andere volwassen personen en het ontwikkelen van crimineel gedrag. Er zijn echter ook jongeren die wel een veilige hechting met hun opvoeders hebben ervaren, maar toch zwakke sociale bindingen hebben en crimineel gedrag vertonen. Om dit te verklaren moet worden teruggegrepen naar de *social control theory* (Hirschi, 1969). Deze theorie krijgt ondersteuning voor het verklaren van crimineel gedrag in relatie tot sociale bindingen in onderzoek uit zowel de Verenigde Staten, Azië als Europa. Jongeren met een minder hechte binding aan hun opvoeders, leerkrachten of vrienden ervaren minder sociale controle, waardoor crimineel gedrag bij hen vaker voorkomt (bijvoorbeeld, Bernburg & Thorlindsson, 1999; Hawkins & Weis, 1985; Junger & Marshall, 1997; Junger-Tas, 1992; Kempf, 1993; Liska & Reed, 1985; Weber, Miracle, Rosicky, & Crom, 2001). Uit recent onderzoek onder middelbare scholieren in Turkije blijkt dat deze theorie ook delinquent gedrag onder jonge Turken kan verklaren (Özbay & Özcan, 2006). Daarnaast impliceert ander empirisch onderzoek, in lijn met de *social control theory* dat vervreemding van de conventionele maatschappij leidt tot omgang met delinquente leeftijdsgenoten dat weer leidt tot crimineel gedrag. Hierbij zoeken jongeren die zich vervreemd of buitengesloten voelen van de maatschappij, elkaar op (Sankey & Huon, 1999).

Ook bij Nederlandse jongeren van zowel Antilliaanse, Marokkaanse, Nederlandse, Surinaamse als Turkse afkomst is er een verband tussen een slechtere sociale binding en delinquent gedrag (Junger & Marshall, 1997). De sociale binding werd in dit onderzoek vastgesteld aan de hand van variabelen zoals het aanhangen van conventionele normen en waarden, binding met familie, binding met school en vrijetijdsbesteding. In het bijzonder conventionele normen en waarden hangen in dit onderzoek nauw samen met crimineel gedrag. Daarnaast laat onderzoek uit Nederland een sterke relatie zien tussen gebrek aan sociale integratie en binding met de gemeenschap en delinquent gedrag onder jongeren. Dit onderzoek stelde delinquent gedrag vast aan de hand van zelf-rapportage, en de binding met maatschappij, familie, school, (delinquente) vriendschappen en normen en waarden, met een gestructureerd interview over een periode van twee jaar. De onderzochte groep jongeren bij de tweede meting

was aanzienlijk kleiner (2000 in 1981, 543 in 1983). Voor het in kaart brengen van crimineel gedrag werden tevens documenten van politie en justitie geraadpleegd. Uit dit onderzoek komt naar voren dat wanneer de binding met de gemeenschap zwakker wordt, tijdens de onderzochte periode van twee jaar, ook de mate van delinquent gedrag toeneemt (Junger-Tas, 1992). Opvallend is dat Marokkaanse jongens in vergelijking tot jongens van een andere etnische achtergrond en soortgelijke achterstandspositie, vaker delinquent gedrag vertonen (De Jong, 2007; Junger 1999). Daarom zal er in de volgende paragraaf extra aandacht worden besteed aan deze groep jongeren.

Waar de *social control theory* (Hirschi, 1969) voornamelijk verklaart waarom jongeren met een hechte relatie met opvoeders, leerkrachten en bijvoorbeeld sporttrainers, en die zich daarnaast verbonden en betrokken voelen bij die persoon of instanties, geen delinquent gedrag zullen laten zien, geven andere theorieën verklaringen waarom jongeren dit juist wél zullen doen. De *general theory of crime* (Gottfredson & Hirschi, 1990) benadrukt de rol van zelfcontrole bij de ontwikkeling van deviant gedrag. De zelfcontrole wordt op zijn beurt beïnvloed door de opvoeding. Zelfcontrole kan alleen worden ontwikkeld wanneer opvoeders hun kinderen regelmatig in de gaten houden (monitoren) en deviant gedrag herkennen en sanctioneren. Investeren in het kind, waardoor er hechting ontstaat, staat binnen deze theorie centraal. Crimineel gedrag is volgens deze theorie aantrekkelijk omdat het onmiddellijk bevredigend, eenvoudig en spannend is. Dit trekt vooral impulsieve jongeren met weinig zelfcontrole aan (Gottfredson & Hirschi, 1990). Verschillende onderzoeken geven steun aan deze theorie, die sociale binding en zelfcontrole combineert om de ontwikkeling van delinquent gedrag te verklaren (Gibbs, Giever & Higgins, 2003; Longshore, Chang & Messina, 2005; Vazsonyi, Pickering, Junger & Helsing, 2001).

Waar de *social control theory* (Hirschi 1969) en de *general theory of crime* (Gottfredson & Hirschi, 1990) zich voornamelijk beperken tot de directe omgeving van de jongeren, omvat de *strain theory* (Merton, 1957; Cloward & Ohlin, 1960) een groter systeem rondom de jongeren. In de *strain theory* wordt er van uit gegaan dat wanneer kinderen worden grootgebracht met het idee dat het verkrijgen van sociaal succes (rijkdom, sociale status, bezittingen) het belangrijkste doel in hun leven is en zij niet alle kansen hebben om dit te bereiken, frustratie en spanning zullen ontstaan. Dit kan er voor zorgen dat deze jongeren via een criminele weg deze doelen zullen proberen te bereiken (Junger-Tas, 2001). Jongeren kunnen hierdoor uitvallen op school, omdat zij willen werken om kleding en andere zaken voor zichzelf te kopen, gaan handelen (in verboden spullen) of stelen. Deze theorie wordt door Agnew (1992) uitgebreid door 'strain' uit te leggen als 'relaties waarin anderen het individu niet behandelen zoals hij of zij dit zou willen'. Daarbij wordt gesuggereerd dat 'strain' vaker voorkomt bij jongeren die een zwakke sociale binding hebben, veel omgaan met delinquente leeftijdsgenoten en weinig zelfvertrouwen en zelfredzaamheid hebben. Achterstand en deprivatie, minder middelen, mogelijkheden en kansen om iets te bereiken, en racisme, zorgen voor het ervaren van 'strain' bij jongeren (Bao, Haas & Pi, 2007; Hoffmann & Miller, 1998). Copingvaardigheden als zelfvertrouwen, zelfredzaamheid, maar ook temperament en sociale steun worden door Agnew (1992) gezien als factoren die er voor kunnen zorgen dat de ervaren 'strain' niet leidt tot delinquent gedrag (Hoffmann & Miller, 1998).

4 Welke factoren (neurobiologische, psychologische, sociale, culturele) beïnvloeden mate van binding ten gunste of ten ongunste?

Bij jeugdigen ontwikkelt binding zich op verschillende terreinen, en de bindingen op die terreinen hangen nauw met elkaar samen en versterken elkaar (Hirschi, 1969). Een onveilige hechting in de vroege kindertijd kan bijvoorbeeld invloed hebben op de binding met een sportclub. Hieronder zullen verschillende factoren besproken worden die invloed hebben op de (mate van) binding van een jongere. In de literatuur over (sociale) binding in relatie tot crimineel gedrag worden geen (neuro)biologische factoren besproken die ten gunste of ongunste zouden kunnen werken. Daarom zullen de (neuro)biologische factoren buiten beschouwing worden gelaten.

4.1 Psychologische factoren

In de vroege kinderjaren worden psychologische kenmerken ontwikkeld die sociale binding ten (on)gunste kunnen beïnvloeden. Deze factoren worden, zoals eerder besproken, beïnvloed door de hechting aan opvoeders. Doordat opvoeders een veilige en betrouwbare omgeving creëren voor een kind krijgt het de mogelijkheid om intimiteit en empathie te ontwikkelen en zich daarbij veilig te hechten (Kelley, 1996). Deze veilige hechting zorgt ervoor dat jongeren op latere leeftijd de capaciteit bezitten om sociale banden met anderen aan te gaan.

Wanneer een kind niet in staat is om zich veilig te hechten, zal het de wereld als onbetrouwbaar en onveilig ervaren. Dit bemoeilijkt het proces van binding aan andere personen (Thompson, 2002). Tevens staan persoonlijkheidstrekken als moeite met vertrouwen, woede en onmogelijkheid om empathie te ervaren, het ontwikkelen van sociale binding in de weg (Elgar et al., 2003). Ook een lage mate van zelfcontrole staat de ontwikkeling van sociale binding, betrokkenheid, toewijding en morele overtuigingen in de weg. Jongeren met weinig zelfcontrole gaan daarbij vaker met deviante leeftijdsgenoten om en vertonen meer crimineel gedrag (Gottfredson & Hirschi, 1990; Longshore et al., 2005).

Daarnaast wordt aangegeven vanuit theorieën met betrekking tot acculturatie dat psychologische factoren als emotionele binding, trots en gevoel van identiteit invloed hebben op de binding van migranten in hun nieuwe gemeenschap. Een sterk gevoel van trots betreffende de oorspronkelijke cultuur kan bijvoorbeeld integratie in de weg staan (Stevens, Vollebergh, Pels, & Crijnen, 2005a).

4.2 Sociale factoren

Opvoeders

Naast de eerder besproken invloed van de hechting aan opvoeders op psychologische factoren die invloed hebben op sociale binding, heeft de hechting aan opvoeders invloed op het aangaan van eventuele deviante vriendschappen (McElhaney et al., 2006; Vitaro et al., 2000). Wanneer jongeren een veilige band met hun opvoeders ervaren zouden zij minder snel omgang zoeken met delinquente leeftijdsgenoten. Er wordt, op basis van empirische gegevens, gesuggereerd dat dit positieve verband tussen hechting aan opvoeders en delinquent

gedrag wederkerig is, aangezien delinquent gedrag op zijn beurt ook invloed heeft op de hechting aan opvoeders (Liska & Reed, 1985). Jongeren met conventionele vriendschappen en bindingen hebben een hechtere band met hun opvoeders, omdat zij bij hen dezelfde normen en waarden ervaren.

Daarnaast speelt de hechting aan opvoeders een belangrijke rol in de binding met de gemeenschap bij jongeren uit minderheidsgezinnen en gezinnen met een lagere sociaal-economische status. Deze jongeren hebben gezien hun achtergrond minder banden met conventionele elementen in de maatschappij in vergelijking met jongeren uit middenklasse gezinnen (Liska & Reed, 1985).

School

Jongeren die naar school gaan, redelijk presteren en zich aan de regels houden op school hebben een binding met school en vertonen minder vaak crimineel gedrag (Junger-Tas, 1992; Liska & Reed, 1985; Longshore et al., 2005; Özbay & Özcan, 2006). Daarnaast kan een goede binding met school een bufferend effect hebben op de invloed van een minder goede binding binnen het gezin (Bao et al., 2007). Hieruit blijkt dat het belangrijk is dat wanneer de binding met een aspect uit het leven van een jongere niet optimaal is, dit gecompenseerd kan worden met de binding met een andere factor. Een slechte binding met school, zich uitend in spijbelen, slechte prestaties en weinig hechting aan medestudenten en leerkrachten, is voorspellend voor crimineel gedrag (Junger-Tas, 1992; Liska & Reed, 1985; Sankey & Huon, 1999). Uit onderzoek in de Verenigde Staten blijkt dat het slecht functioneren op school een sterkere voorspellende waarde heeft voor het vertonen van crimineel gedrag dan bijvoorbeeld sociaal-economische status of etnische achtergrond (Rodney, Johnson, & Srivastava, 2005).

Vrienden

Vriendschappen met leeftijdsgenoten zijn tijdens de adolescentie erg belangrijk (McElhaney et al., 2006). Jongeren die zich buitengesloten en afgewezen voelen door de maatschappij en dus een minder sterke binding voelen, sluiten vaker vriendschappen met deviante leeftijdsgenoten wat op zijn beurt weer kan leiden tot delinquent gedrag (Elliott, Huizinga, & Ageton, 1985; Gottfredson & Hirschi, 1990; Sankey & Huon, 1999). Vanuit het perspectief van de sociale leertheorie wordt verondersteld dat kenmerken van de vriendschap de invloed van deviante vrienden kunnen beïnvloeden. Zo hebben de hoeveelheid tijd die met elkaar wordt doorgebracht, de mate van hechting aan elkaar en de mate waarin een vriend deviant gedrag aanmoedigt, invloed op het delinquente gedrag van de jongere (Vitaro, Brendgen, & Tremblay, 2000). Omgang met deviante, criminele leeftijdsgenoten zorgt voor minder zelfcontrole, wat weer leidt tot crimineel gedrag bij jongeren (Longshore et al., 2005). Binding met antisociale leeftijdsgenoten staat in relatie tot delinquent gedrag. Dit beïnvloedt indirect weer de morele overtuigingen met betrekking tot delinquent gedrag (Laundra, Kiger, & Bahr, 2002).

Tevens vermelden verschillende onderzoekers dat wanneer jongeren tijdens hun adolescentie goed worden begeleid door een volwassene anders dan zijn of haar opvoeders, zij minder vaak crimineel gedrag vertonen. Daarnaast zullen zij minder vaak roken, drinken, seksueel contact op jonge leeftijd hebben of met meerdere seksuele partners. Deze volwassene kan bijvoorbeeld een leerkracht, buurman of sportcoach zijn (Burton & Marshall, 2005; Grossman & Bulle, 2006). Daarnaast brengt een dergelijke relatie de jongere in contact met bronnen die

daarvoor buiten zijn bereik lagen. De volwassene is als het ware een brug naar andere mogelijkheden, netwerken, ervaringen en kennis (Grossman & Bulle, 2006).

Vrijtijdsbesteding

Door deelname aan een sport-, muziek-, of hobbyclub of andere gestructureerde buitenschoolse activiteiten brengen jongeren tijd door buiten het gezin en school. Dit zorgt ervoor dat jongeren betrokken raken bij activiteiten met positieve rolmodellen, waarbij zij de mogelijkheid krijgen om relaties aan te gaan met personen naast hun familieleden en meest directe leeftijdsgenoten. Tevens vergroot dit de hechting aan en betrokkenheid bij conventionele normen en waarden (Burton & Marshall, 2005; Weber et al., 2001). Onderzoek van Eccles en Barber (1999) laat zien dat deelname aan teamsport is gerelateerd aan academisch succes en binding met de gemeenschap. Deelname aan teamsport kan echter ook bijdragen aan alcoholgebruik onder jongeren (de sportkantine!). Andere onderzoeken bevestigen het bestaan van een relatie tussen lidmaatschap van een club, sterkere binding met de gemeenschap en minder delinquent gedrag (bijvoorbeeld, Agnew & Peterson, 1989; Burton & Marshall, 2005; Rodney et al., 2005; Weber et al., 2001). Vooral het ondersteunen van de visie van de club blijkt hierbij een belangrijke rol te spelen. De ondersteuning en naleving van de reglementen van de club dragen bij aan het ondersteunen en naleven van bredere maatschappelijke normen en waarden (Weber et al., 2001). Tevens zorgt het sporten, en de sociale status die bij veel sporters hoort, voor een grotere binding met de sociale omgeving en minder tijd om eventueel bezig te zijn met delinquent gedragingen (Munson, 2002).

Geloofsovertuiging

De geloofsovertuiging heeft binnen de *social control theory* (Hirschi, 1969) geen directe rol in de binding met de gemeenschap. Het toevoegen van een geloofsovertuiging binnen het model van Hirschi (1969) blijkt niet van invloed te zijn in het voorspellen van gewelddadig gedrag (Cretacci, 2003; Junger-Tas, 2001). Gezinnen waar veel conflicten voorkomen, weinig toezicht en slechte communicatie is, blijken wel minder traditioneel te zijn in hun geloofsovertuiging. Dit alles zorgt ervoor dat jongeren meer tijd op straat doorbrengen en vaker delinquent gedrag laten zien (Junger-Tas, 2001).

Sociaal-economische status

Uit verschillende onderzoeken komt naar voren dat jongeren waarbij in het gezin minder geld te besteden is en die in een slechtere buurt wonen, vaker crimineel gedrag laten zien (bijvoorbeeld: Farrington, 1990; Liska & Reed, 1985; Thompson, 2002). Jongeren uit armere gezinnen kunnen minder goed de behoefte aan materiële zaken en sociale status op een legale wijze bevredigen, tevens voelen zij minder binding met de gemeenschap en meer frustratie en spanning. Volgens de '*strain*' theorie zullen zij deze doelen vaker op een illegale wijze proberen te bereiken (Hoffman & Miller, 1998).

4.3 Culturele factoren

Binding is een universeel proces dat in verschillende etnische groepen op vergelijkbare wijze verloopt (bijvoorbeeld, Hirschi, 1969; Junger & Marshall, 1997; Junger-Tas, 2001; Özbay & Özcan, 2006). Er zijn echter culturele en maatschappelijke verschillen die kunnen bijdragen aan een minder goede binding aan de gemeenschap. Zo blijkt dat structurele moeilijkheden en afwijzing door de 'gast' omgeving, een negatieve invloed op de psychologische aanpassing van immigranten kan hebben (Berry & Sam, 1997). Deze ervaren stress en frustratie kunnen weer leiden tot verwijdering van de maatschappij en het verhogen van de kans op crimineel gedrag.

In relatie tot de verschillende etnische minderheden in Nederland spelen er specifieke factoren die een ongunstige invloed kunnen hebben op de binding aan de Nederlandse maatschappij. Jongeren met een andere culturele achtergrond dan de Nederlandse die delinquent gedrag vertonen, zijn voornamelijk afkomstig uit de Nederlandse Antillen, Aruba, Suriname, Marokko en Turkije (Kromhout & San, 2003). Aangezien de problematische gedragingen met betrekking tot sociale binding en criminaliteit van Marokkaanse jongeren het meest duidelijk aanwezig zijn, zal op deze groep immigranten het meest worden ingegaan (bijvoorbeeld, de Jong, 2007; Junger & Marshall, 1997; Kromhout & San, 2003).

Er bestaan een aantal verschillen tussen de Nederlandse maatschappij en de genoemde landen van herkomst. Zo is Marokko een parlementaire monarchie, waarin kerk en staat nauw verbonden zijn. In verhouding tot Turkije, zijn de democratie en de industrialisatie in Marokko minder ver ontwikkeld. Ook is in Marokko een groter deel van de bevolking analfabeet en lager opgeleid dan in Turkije. Dit brengt met zich mee dat er een groter verschil is tussen de Nederlandse maatschappij en die in het land van herkomst bij Marokkanen dan bij Turken (Stevens, Pels, Bengi-Arslan, Verhulst, Vollebergh, & Crijnen, 2003). Deze groep kan zich door deze verschillen verder voelen afstaan van de Nederlandse maatschappij. Daarbij wordt aangegeven dat culturele elementen, gebaseerd op collectieve ervaringen, opvoedingsstijl en gewoonten, die zich in de loop der jaren hebben ontwikkeld in de Marokkaanse maatschappij, een plek hebben in het dagelijkse leven van veel Marokkanen in Nederland. Marokkaanse jongeren zouden een aantal van deze elementen van hun cultuur als belangrijk kunnen ervaren, wat kan bijdragen aan het verklaren van delinquent gedrag onder deze groep jongeren (Van Gemert, 1998, in De Jong, 2007). Ook spelen verschillen in normen en waarden tussen beide culturen een rol, waardoor een jongere een 'cultuurconflict' ervaart en als het ware niet meer weet waar hij bij hoort (Werdmölder, 1998, in De Jong, 2007). Tevens wordt door De Jong (2007) aangegeven dat, ondanks dat veel Marokkaanse gezinnen in bepaalde stedelijke gebieden wonen, en zij een gedeelde etnische, religieuze en nationale achtergrond hebben, zij in het dagelijkse leven niet veel met elkaar optrekken. Hierdoor ontstaat er geen hechte Marokkaanse gemeenschap, die een bindende rol voor de Marokkaanse jongeren zou kunnen vervullen.

Tevens heerst er op dit moment een negatief beeld over Marokkaanse jongeren in Nederland, waarvan Marokkaanse opvoeders, maar ook de jongeren zelf, zich bewust zijn. Deze jongeren voelen zich minder betrokken bij de gemeenschap en verzetten zich tegen de eenzijdige beeldvorming en stigmatisering van hun etnische groep (De Jong, 2007). Dit kan ertoe leiden dat deze jongeren het ge-

voel hebben dat zij minder te verliezen hebben, men heeft immers toch al een slecht beeld van hen. Daarnaast kan deze negatieve beeldvorming tot gevolg hebben dat deze jongeren veel frustratie en spanning ervaren, waardoor zij makkelijker delinquent gedrag laten zien.

Met betrekking tot hechting tussen kinderen en opvoeders zijn er ook culturele verschillen aangetoond die op hun beurt invloed hebben op de binding met de maatschappij. De wereld van Marokkaanse kinderen en die van hun opvoeders liggen in Nederland ver uit elkaar. Kinderen spelen veel met elkaar zonder toezicht van hun opvoeders, waardoor zij meer vrijheid krijgen dan Nederlandse leeftijdsgenoten. Daarbij komt dat Marokkaanse opvoeders het moment wanneer hun zoon in de puberteit komt, zien als het einde van de opvoeding (Pels, 1991). Marokkaanse jongens ontvangen tijdens hun opvoeding minder affectie en worden minder gecontroleerd dan de meisjes (Stevens, Vollebergh, Pels, & Crijnen, 2005b). Het feit dat over Marokkaanse jongens minder formele sociale controle wordt uitgeoefend dan over meisjes, en ook in vergelijking met jongens met een andere etnische achtergrond, kan ervoor zorgen dat zij vaker spijbelen, zich vervelen en gaan rondhangen (Junger-Tas, 2001). Zij voelen minder bevoeienis van, maar ook minder betrokkenheid met het gezin, waardoor het voor hen gemakkelijker is om delinquent gedrag te vertonen. In de literatuur wordt opgemerkt dat dit gebrek aan toezicht en begeleiding mogelijk het resultaat is van verkeerde verwachtingen van Marokkaanse opvoeders. Zij zouden mogelijk verwachten dat leerkrachten, burens en politieagenten de opvoedingstaak op zich nemen wanneer het kind buitenshuis is (De Jong, 2007).

Tot slot bestaan er verschillen in gedragsproblemen tussen jongeren met verschillende etnische achtergronden, die invloed kunnen hebben op een ongunstige binding aan de Nederlandse maatschappij. Grootschalig onderzoek bij middelbare scholieren in Nederland laat zien dat er bij Marokkaanse jongeren meer externaliserende gedragsproblemen worden gerapporteerd door leerkrachten dan bij Nederlandse en Turkse leeftijdsgenoten. Marokkaanse opvoeders rapporteren echter minder problemen dan Turkse opvoeders (Stevens et al., 2003). Onderzoek onder Nederlandse, Marokkaanse, Turkse en Surinaamse kinderen in de leeftijd van zes tot elf jaar, met behulp van psychiatrische rapportage, ouder-interviews en vragenlijst informatie van leerkrachten, laat soortgelijke bevindingen zien (Zwirs, Burger, Schulpen, & Buitelaar, 2007). Hierbij rapporteren Marokkaanse en Surinaamse ouders significant minder externaliserende problemen dan Nederlandse en Turkse ouders. Bij de Marokkaanse opvoeders bestaat een groot verschil tussen de problemen die zij rapporteren en die de leerkrachten van de kinderen rapporteren. Daarnaast rapporteren Marokkaanse jongeren zelf minder problemen dan Nederlandse of Turkse jongeren (Stevens et al., 2003). De jongeren, maar ook hun opvoeders, kunnen de gedragsproblemen van hun kinderen onderrapporteren omdat zij weerhouden worden hier eerlijk over te zijn, gezien het negatieve stigma dat momenteel aan de Marokkaanse jongeren wordt toegekend. Hoe dan ook laat de groep Marokkaanse jongeren meer gedragsproblemen zien, in vergelijking met leeftijdsgenoten van een andere etnische achtergrond. Dit kan het gevolg zijn van de bovengenoemde culturele verschillen. De Jong (2007) geeft echter in zijn etnografische onderzoek naar delinquent gedrag onder Marokkaanse jongeren aan, dat voor een verklaring van het delinquente gedrag de nadruk niet louter op culturele verschillen moet liggen. In zijn onderzoek geeft hij een verklaring voor het criminele gedrag in relatie tot specifieke groepsprocessen die plaatsvinden

onder Marokkaanse jongeren. Hierbij geeft hij aan dat deze jongeren worden gedreven door universele menselijke behoeften als erkenning, vertier en veiligheid. Criminaliteit onder Marokkaanse jongeren wordt vanuit deze optiek eerder verklaard door de straatcultuur, dan door de Marokkaanse cultuur. De straatcultuur kent waarden en normen die afwijken van de conventionele normen en waarden van de gemeenschap en de ouders. Gedrag dat deviant en crimineel is, krijgt in deze straatcultuur waardering en status (De Jong, 2007).

5 Wat is de effectiviteit in termen van recidivevermindering van interventies die gericht zijn op vergroting van binding aan gangbare normen en waarden bij jeugdige criminelen?

Interventies die gericht zijn op preventie van crimineel gedrag zouden gebaseerd moeten zijn op theorieën die de oorzaken van dit gedrag verklaren (Farrington, 1990; Hawkins & Weis, 1985). Vanuit de *social control theory* wordt geopperd dat als men wil dat jongeren de algemene regels en wetten opvolgen, zij hier voordeel aan moeten hebben. Gedrag dat zich conformeert aan heersende normen moet bepaalde sociale en economische beloningen opleveren, die het overtreden van de wet niet biedt (Junger-Tas, 2001).

Veel van de al besproken studies laten zien dat een slechte binding van jongeren aan familie, school, vrienden en buitenschoolse activiteiten kan leiden tot delinquent gedrag. Een goede binding op (een van) deze gebieden kan daarnaast werken als protectieve factor tegen delinquent gedrag onder jongeren (Grossman & Bulle, 2006; Rodney et al., 2005; Liska & Reed, 1985; Longshore et al., 2005; Rosay, Gottfredson, Armstrong, & Harmon, 2000; Sankey & Huon, 1999). Ook in relatie tot het verminderen van recidive blijkt het vergroten van sociale binding een positief effect te hebben (Watt, Howells, & Delfabbro, 2004). Positieve sociale binding komt tot stand wanneer jongeren de mogelijkheid krijgen om op (een van) deze gebieden betrokken te raken in conventionele, prosociale activiteiten en vaardigheden te ontwikkelen die dit mogelijk maken. Naast de verbetering van de binding aan personen en instellingen, zorgt dit er ook voor dat jongeren nauwer betrokken raken bij het vertonen van gewenst gedrag en het naleven van sociaal geaccepteerde normen en waarden (Hawkins & Weis, 1985). Het opsluiten van jongeren in (justitiële) jeugdinstituten brengt jongeren vaak nog verder van hun banden met de maatschappij en geeft hen niet de mogelijkheid om de benodigde vaardigheden te ontwikkelen. Dit alles zorgt niet voor de gewenste recidive vermindering (Flash, 2003; Hawkins, 1999). Daarom zijn, in lijn met de *social control theory*, een aantal preventieve interventies tegen jeugdcriminaliteit ontwikkeld, gericht op het versterken van de binding op deze gebieden (zie voor beschrijvingen: Bergseth & Bouffard, 2007; Flash, 2003; Hawkins, 1999; Patterson, 2005; Rodney et al., 2005).

Aangezien sociale binding van jongeren begint bij hun opvoeders, wordt *oudertraining* vaak genoemd als effectieve preventieve interventie tegen delinquent gedrag van jongeren (Farrington, 1990; Hawkins & Weis, 1985). Tijdens dergelijke oudertrainingen leren opvoeders een positieve opvoedingsstijl aan. Wanneer kinderen deel uit maken van een gezin, taken doen en hiervoor beloond worden, groeit de hechting van het kind binnen het gezin. Tevens leren opvoeders effectief communiceren en duidelijke verwachtingen en regels te formuleren. Het opleggen van gepaste, niet te strenge sancties blijkt een positieve

invloed te hebben op het ontwikkelen van morele normen en waarden (Bahr, 1979, in Hawkins & Weis, 1985). Hoe meer affectie, zorg en steun de opvoeders laten zien, des te groter de kans dat kinderen zich veilig hechten en geen delinquent gedrag vertonen (Hirschi, 1969). Oudertrainingen zoals *Parent Management Training Oregon model* (PMTO) zijn effectief in het vergroten van opvoedingsvaardigheden van opvoeders, het terugdringen van antisociale gedragingen en omgang met delinquente leeftijdsgenoten van jongeren (DeGarmo & Forgatch, 2005; Forgatch, Bullock, & Patterson, 2004). Daarnaast laat onderzoek naar recidive onder jeugdige delinquenten zien dat jongeren die een hechte familieband hebben minder vaak in herhaling vallen dan jongeren met een slechte band met hun familie (Hoge, Andrews, & Leschied, 1996).

Tevens wordt het vergroten van de binding met school en het goed presteren op school regelmatig ingezet als preventiemiddel tegen delinquent gedrag (Hawkins & Weis, 1985). Uit onderzoek naar recidivevermindering blijkt dat binding en prestaties op het gebied van school bijdragen aan het minder snel terugvallen in criminaliteit (Watt et al., 2004). Uit een grootschalige meta-analyse blijkt dat schoolprogramma's die zijn gebaseerd op (cognitief) gedragstherapeutische methodes die gericht zijn op het vergroten van zelfcontrole en sociale vaardigheden, een positief effect hebben op het reduceren van crimineel gedrag onder schoolgaande jeugd (Wilson, Gottfredson, & Najaka, 2001). Interventies die niet cognitief georiënteerd zijn, bijvoorbeeld maatschappelijk werk en andere therapeutische interventies bleken geen of negatieve effecten te hebben op het verminderen van crimineel gedrag (Wilson et al., 2001). Ook blijkt deelname aan gestructureerde buitenschoolse activiteiten een reducerend effect te hebben op delinquent gedrag (Weber et al., 2001). Er worden echter ook resultaten gerapporteerd die tegenstrijdig zijn met de verwachtingen op basis van de *social control theory*. Zo blijkt uit onderzoek onder middelbare scholieren in Groot-Brittannië dat buitenschoolse activiteiten die onder andere zorgen voor grotere sociale binding, niet bijdragen als beschermende factor tegen crimineel gedrag. Het betrokken zijn bij een sport bleek zelfs in verband te staan met agressief gedrag (Burton, & Marshall, 2005). Deze studie maakt helaas geen onderscheid tussen de invloed van verschillende soorten (team)sport.

De afgelopen decennia is er een toename te zien van zogenoemde 'herstellende' straffen in het jeugdstrafrecht, waarvan resocialisatie, werk in de gemeenschap en bemiddeling (*mediation*) deel van uitmaken. Deze 'herstellende' straffen zijn naast dat zij slachtoffers en daders dichterbij elkaar brengen en daders aanmoedigen hun daden recht te zetten, gericht op recidive vermindering (Bergseth & Bouffard, 2007). Bemiddeling tussen slachtoffer en dader wordt in de internationale literatuur vaak genoemd als effectief middel tegen jeugddelinquentie. Door deze bemiddeling groeit het bewustzijn van jongeren dat hun daden gevolgen hebben op 'echte' mensen in hun omgeving, waardoor sociale binding wordt versterkt. Naast dat de bemiddeling goed is voor het verwerkingsproces van de slachtoffers, laat onderzoek zien dat het ook zorgt dat de empathie van de jongeren groeit en dat zij minder vaak een tweede keer de fout in gaan (Flash, 2003). Over het algemeen worden er in de Verenigde Staten positieve resultaten gevonden, onder andere in de vorm van recidive vermindering, bij dergelijke 'herstellende' straffen (Bergseth & Bouffard, 2007). Tot op heden laat onderzoek helaas niet zien in hoeverre interventies die vallen onder de 'herstellende' straffen, invloed hebben op de sociale binding van jeugdigen. Wellicht overbodig om te vermelden is dat de zogenaamde '*Boot Camps*', die in het bij-

zonder in de Verenigde Staten als alternatief voor detentie worden ingezet, geen positieve bijdrage leveren aan de binding aan gangbare normen en waarden of recidive vermindering (Flash, 2003).

Tot slot moet worden opgemerkt dat resultaten uit de beschreven onderzoeken voornamelijk zijn gebaseerd op gegevens van jeugdigen die een ambulante behandeling in de gemeenschap kregen. Jongeren die *ernstig* delinquent gedrag vertonen krijgen veelal een gevangenisstraf opgelegd, waardoor zij niet in aanmerking komen voor dergelijke programma's en activiteiten. Hierdoor zijn er geen studies beschikbaar die recidive vermindering onderzocht hebben in relatie tot interventies gericht op versterking van sociale binding in een intramurale setting. Een aantal programma's dat de sociale binding van 'community youth' versterkt, laat echter wel een duidelijke afname van deviant en delinquent gedrag zien (Bergseth & Bouffard, 2007; Flash, 2003; Patterson, 2005).

6 Is de effectiviteit van de interventies afhankelijk van de etnische achtergrond van de jeugdigen? En, hoe kan daarmee eventueel rekening gehouden worden?

Verskillende (internationale) onderzoeken geven aan dat onder criminele jeugdigen verscheidene etnische groepen oververtegenwoordigd zijn (Junger & Marshall, 1997; Junger-Tas; 2001 Kromhout & San, 2003.; Rodney et al., 2005). Aangezien preventieve programma's zich zouden moeten richten op de oorzaken van het criminele gedrag (Farrinton, 1990; Hawkins & Weis, 1985), zou het mogelijk kunnen zijn dat deze oorzaken verschillen tussen verschillende etnische groeperingen en preventieve programma's hierop aangepast moeten worden. In de *social control theory* wordt echter geen onderscheid gemaakt op basis van etnische achtergrond. Een aantal empirische onderzoeken laat zien dat crimineel gedrag onder jongeren verklaard wordt door de mate van sociale binding, maar niet varieert tussen verschillende etnische groepen (bijvoorbeeld, Junger-Tas, 2001; Özbay & Özcan, 2006). Ook in Nederland blijkt er geen verschil te zijn in de predictieve waarde van sociale binding en de bijbehorende elementen (hechting, toewijding, betrokkenheid, overtuiging) en crimineel gedrag onder Antilliaanse, Marokkaanse, Surinaamse en Turkse jongeren (Junger & Marshall, 1997). De afwezigheid van duidelijke verschillen tussen etnische groepen in de verklaring van delinquent gedrag in relatie tot sociale bindingen, draagt bij aan het feit dat er weinig bruikbaar onderzoek is om de mogelijke rol van etnische achtergrond bij de effectiviteit van preventieve interventies te bespreken.

Met betrekking tot de effectiviteit van oudertrainingen laat onderzoek zien dat de positieve invloed van deze interventie niet wordt beïnvloed door etnische afkomst van het gezin. Bij zowel Afro-Amerikaanse als Latijns-Amerikaanse gezinnen worden positieve invloeden van oudertraining gevonden op de opvoedingsvaardigheden van ouders en antisociale gedragingen van jongeren (Coard, Wallace, Stevenson, & Brotman, 2004; Martinez & Eddy, 2005). Risicofactoren als een lage sociaal-economische status of opgroeien in een één-ouder gezin vertoonden geen negatieve invloed op de effectiviteit van de oudertraining (Scott, 2005). Onderzoekers bevelen echter aan om bij het ontwikkelen van een oudertraining rekening te houden met het verschil in opvoedingsstijl en socialisatie bij verschillende etnische groepen (Coard et al., 2004). Zij verklaren dat deze

socialisatie een ontwikkelingsproces is waarbij kinderen de gedragingen, percepties, waarden en attitudes overnemen van hun etnische groep. Hiervoor zou volgens Coard en collega's ruimte moeten zijn in oudertraining programma's om ze passend en effectief te houden voor opvoeders en kinderen van verschillende etnische achtergronden. In Nederland wordt bijvoorbeeld door kinder- en jeugdpsychiater René Breuk gewerkt aan aanpassingen van Functionele Gezinstherapie, om deze interventie beter te laten aansluiten bij de (opvoedings)waarden en normen van de Marokkaanse en Surinaamse culturen.

Op het gebied van school en vrijetijdsbesteding bestaat er in de Verenigde Staten een preventieprogramma dat rekening houdt met culturele diversiteit bij de aanpak van gewelddadig gedrag. Het *Family and Community Violence Prevention Program* (FCVP) tracht door middel van betrokkenheid bij school, buitenschoolse activiteiten en andere sociale en persoonlijke ontwikkelingsvaardigheden, gewelddadig gedrag terug te dringen (Rodney et al., 2005). Voor dit doel zijn er met publieke middelen *Family Life Centres* (FLCs) gebouwd op instellingen voor voortgezet- en hoger onderwijs, waar veel scholieren van etnische minderheden onderwijs volgen. Deze FLCs bieden activiteiten die zich richten op academische vorming, persoonlijke ontwikkeling, binding met familie, culturele identiteit, recreatie en carrière ontwikkeling. Over een periode van drie jaar blijkt dat jongeren die deelnamen aan het programma minder gewelddadig gedrag vertoonden dan jongeren die het programma niet hadden gevolgd. Daarnaast bleken de binding met school en de academische prestaties positief te worden beïnvloed door het programma. Het effect bleek in het bijzonder groot te zijn bij jongeren onder de twaalf jaar. Deze jongeren zijn nog minder nauw betrokken bij werk, sport en andere buitenschoolse activiteiten, waardoor deelname aan dergelijke activiteiten sneller leidt tot positieve betrokkenheid. De afname van gewelddadig gedrag was het grootst onder de deelnemende Afro-Amerikanen, in vergelijking tot andere ethische minderheidsgroepen (Rodney et al., 2005).

7 Conclusies en aanbevelingen

Uit de hier beschreven theoretische en empirische relatie van sociale bindingen met criminaliteit en de empirische kennis over sociale bindingen van etnische minderheden in Nederland, kan worden afgeleid dat het vergroten van sociale binding bij deze groep als buffer tegen crimineel gedrag kan werken. Een vergroting van sociale cohesie en controle binnen het gezin zal een eerste aanzet zijn in het vergroten van de mogelijkheden tot verdere sociale binding aan de normen en waarden van de maatschappij. Sociale banden met prosociale leeftijdsgenoten en belangrijke andere volwassenen op school, sportclub, buurthuis of moskee kunnen ervoor zorgen dat deze groep jongeren minder snel in crimineel gedrag vervalt. Hierbij zijn activiteiten waarbij de ontwikkeling van vaardigheden in (team)sport of muziek, zelfredzaamheid, vriendschappen en reflectie een rol spelen belangrijk (Munson, 2002).

Oudertraining, waarbij ouders ondersteund worden om op een positieve manier de opvoeding van hun kinderen ter hand te nemen, kan al in de basisschool periode gestart worden. Marokkaanse ouders blijken er moeite mee te hebben om te erkennen als hun kind moeilijk hanteerbaar gedrag vertoont. De leerkracht signaleert dit gedrag echter wel, blijkt uit onderzoek, en hier lijkt dan ook een belangrijke ingang te liggen voor vroegsignalering en verwijzing naar effectieve

hulpverlening. Het aanbieden van preventieve interventies via de school ligt voor de hand. Daarvoor zouden Zorg- en Advies Teams moeten worden uitgebreid met behandelaars die verstand hebben van interventies die sociale binding bevorderen. Hierbij dient men creatief te zijn in het bedenken van op maat gesneden interventies. De ene Marokkaanse jeugdige heeft een tijd een mentor nodig die na schooltijd met hem optrekt en hem begeleidt bij het vinden van nieuwe, gestructureerde vrijetijdsbesteding. Een andere jeugdige heeft hulp bij zijn huiswerk nodig, en weer een ander heeft hulp nodig bij de studiekeuze, en kan bijvoorbeeld profiteren van maatschappelijke stages. In alle gevallen moeten de ouders uiteraard betrokken worden bij het interventieplan, en indien haalbaar kunnen zij een deel van de begeleiding van hun kind op zich nemen.

Last but not least dient opgemerkt te worden dat de huidige tendens in de Nederlandse maatschappij om bepaalde etnische minderheidsgroepen in het maatschappelijke en politieke debat te demoniseren, het aangaan van sociale binding met diezelfde maatschappij voor deze minderheidsgroepen sterk bemoeilijkt. Uitsluiting creëert uitsluiting, en geen binding. In dit opzicht kan de Nederlandse samenleving veel leren van typische immigratielanden als Canada en de Verenigde Staten, waar nieuwkomers kansen krijgen om zich als nieuwe staatsburger te bewijzen en relatief snel assimileren.

Literatuur

- Agnew, R. (1992). Foundations for a general strain theory of crime and delinquency. *Criminology*, 30, 47-87.
- Agnew, R., & Peterson, D.M. (1989). Leisure and delinquency. *Social Problems*, 36, 332-350.
- Bao, W., Haas, A., & Pi, Y. (2007). An empirical test of General Strain Theory from a matching perspective in social support. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 51 (1), 9-24.
- Bergseth, K.J., & Bouffard, J.A. (2007). The long-term impact of restorative justice programming for juvenile offenders. *Journal of Criminal Justice*, 35, 433-451.
- Bernbrug, J.G., & Thorlindsson, T. (1999). Adolescent violence, social control and the subculture of delinquency. *Youth and Society*, 30, 445-460.
- Berry, J.W., & Sam, D.L. (1997). *Acculturation and adaptation*. In Berry, J.W., Segal, M.H., Kagitçibasi, C. (eds). *Handbook of cross-cultural psychology*. Allyn and Bacon, Boston, pp.291-327.
- Bowlby, J. (1969/1982). *Attachment and loss Vol: 1 Attachment* (2nd ed.). New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1988). *Secure Base: Parent-child attachment and healthy human development*. New-York: Basic books.
- Burton, J.M., & Marshall, L.A. (2005). Protective factors for youth considered at risk of criminal behaviour: does participation in extracurricular activities help? *Criminal Behaviour and Mental Health*, 15, 46-64.
- Chapple, C.L., McQuillan, J.A., & Berdahl, T.A. (2005). Gender, social bonds, and delinquency: a comparison of boys' and girls' models. *Social Science Research*, 34, 357-383.
- Coard, S.I., Wallace, S.A., Stevenson, H.C., & Brotman, L.M. (2004). Towards culturally relevant preventive interventions: The consideration of racial socialization in parent training with African American families. *Journal of Child and Family Studies*, 13, 277-293.
- Cretacci, M.A. (2003). Religion and social control: an application of a modified social bond on violence. *Criminal Justice Review*, 28, 254-277.
- DeGarmo, D.S., & Forgatch, M.S. (2005). Early development of delinquency with divorced families: Evaluating a randomized preventive intervention trial. *Developmental Science*, 8, 229-239.
- DeKlyen, M., & Speltz, M.L. (2001). *Attachment and Conduct Disorder*. In: *Conduct Disorders in Childhood and Adolescence*, ed. Hill J., & Maughan B. New York: Cambridge University Press, 2001.
- Eccles, J.S., & Barber.B.L. (1999). Student council, volunteering, basketball or marching band: What kind of extracurricular involvement matters? *Journal of Adolescent Research*, 14, 10-43.
- Elgar, F.J., Knight, J. Worrall, G.J., & Sherman, G. (2003). Attachment characteristics and behavioural problems in rural and urban juvenile delinquents. *Child Psychiatry and Human Development*, 34, 35-48.
- Elliott, D.S., Huizinga, D., & Ageton, S.S. (1985). *Explaining delinquency and drug use*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Farrington, D.P. (1990). Implications of criminal career research for the prevention of offending. *Journal of Adolescence*, 13, 93-113.
- Flash, K. (2003). Treatment strategies for juvenile delinquency: alternative solutions. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 20, 509-527.

- Forgatch, M.S., Bullock, B.M., & Patterson, G.R. (2004). From theory to practice: increasing effective parenting through role-play. H. Steiner (Ed.), *Handbook of mental health interventions in children and adolescents: An integrated developmental approach* (pp. 782-812). New York: Jossey-Bass.
- Gottfredson, M.R., & Hirschi, T. (1990). *A general theory of crime*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Grossman, J.B., & Bulle, M.J. (2006). Review of what youth programs do to increase the connectedness of youth with adults. *Journal of Adolescent Health, 39*, 788-799.
- Hawkins, J.D. (1999). Preventing crime and violence through communities that care. *European Journal on Criminal Policy and Research, 7*, 443-458.
- Hawkins, J.D., & Weis, J.G. (1985). The social development model: an integrated approach to delinquency prevention. *Journal of Primary Prevention, 6*, 73-97.
- Hirschi, T. (1969). *Causes of delinquency*. New Brunswick, New York: Transaction Publishers.
- Hoffmann, J.P., & Miller, A.S. (1998). A latent variable analysis of General Strain Theory. *Journal of Quantitative Criminology, 14*, 83-110.
- Hoge, R.D., Andrews, D.A., & Leschied, A.W. (1996). An investigation of risk and protective factors in a sample of youthful offenders. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 4*, 419-424.
- Jong, J.D.A. de (2007). *Kapot moeilijk: Een etnografisch onderzoek naar opvallend delinquent groepsgedrag van 'Marokkaanse' jongens*. Amsterdam: Aksant.
- Junger, M., & Marshall, I.H. (1997). The interethnic generalizability of social control theory: An empirical test. *Journal of Research in Crime and Delinquency, 34*, 79-112.
- Junger-Tas, J. (1992). An empirical test of social control theory. *Journal of Quantitative Criminology, 8*, 9-28.
- Junger-Tas, J. (2001). Ethnic minorities, social integration and crime. *European Journal on Criminal Policy and Research, 9*, 5-29.
- Kelley, T.M. (1996). A critique of social bonding and control theory of delinquency using the principles of psychology of mind. *Adolescence, 31*, 321-337.
- Kempf, K.L. (1993). The empirical status of Hirschi's social control theory. In F. Adler, & W.S. Launder (Eds.), *New Directions in Criminological Research. Vol. 4*. New Brunswick, NJ: Transaction.
- Kromhout, M., & San, M. (2003). *Schimmige werelden: Nieuwe etnische groepen en jeugdcriminaliteit*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers. O&B 206
- Laundra, K.H., Kiger, G., & Bahr, S.J. (2002). A social development model of serious delinquency: Examining gender differences. *The Journal of Primary Prevention, 22*, 389-407.
- Liska, A.E., & Reed, M.D. (1985). Ties to conventional institutions and delinquency: Estimating reciprocal effects. *American Sociological Review, 50*, 547-560.
- Longshore, D., Chang, E., & Messina, N. (2005). Self-control and social bonds: A combined control perspective on juvenile offending. *Journal of Quantitative Criminology, 21*, 419-437.
- Martinez, C.R., & Eddy, J.M. (2005). Effects of culturally adapted parent management training on Latino youth: Behavioral health outcomes. *Journal of Consulting Clinical Psychology, 73*, 841-851.

- McElhaney, K.B., Immele, A., Smith, F.D., & Allen, J.P. (2006). Attachment organization as a moderator of the link between friendship quality and adolescent delinquency. *Attachment and Human Development, 8*, 33-46.
- Munson, W.W. (2002). Recreation and juvenile delinquency prevention: How recreation professionals can design programs that really work. *Parks and Recreation, 6*, 31-37.
- Özbay, Ö., & Özcan, Y.Z. (2006). A test of Hirschi's Social Bonding Theory: Juvenile delinquency in the high schools of Ankara, Turkey. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology, 50*, 711-726.
- Patterson, G.R. (2005). The next generation of PMTO models. *The Behavior Therapist, 28*, 27-33.
- Patterson, G.R., DeBaryshe, B.D., & Ramsey, E. (1989). A developmental perspective on antisocial behavior. *American Psychologist, 44*, 329-335.
- Pels, T. (1991). *Opvoeding in Marokkaanse gezinnen in Nederland*. Assen: Van Gorcum, 1998.
- Reti, I.M., Samuels, J.F., Eaton, W.W., Bienvu, O.J., Costa, P.T., & Nestadt, G. (2002). Adult antisocial personality traits are associated with experience of low parental care and maternal overprotection. *Acta Psychiatrica Scandinavica, 106*, 126-133.
- Rodney, L.W., Johnson, D.L., & Srivastava, R.P. (2005). The impact of culturally relevant violence prevention models on school-aged youth. *The Journal of Primary Prevention, 26*, 439-454.
- Rosay, A.B., Gottfredson, D.C., Armstrong, T.A., & Hatmon, M.A. (2000). Invariance of measures of prevention program effectiveness: A replication. *Journal of Quantitative Criminology, 16*, 341-367.
- Sankey, M., & Huon, G.F. (1999). Investigating the role of alienation in a multi-component model of juvenile delinquency. *Journal of Adolescence, 22*, 95-107.
- Scott, S. (2005). Do parenting programs for severe child antisocial behaviour work over the longer term, and for whom? One year follow-up of a multi-centre controlled trial. *Behavioural and Cognitive Psychotherapy, 33*, 403-421.
- Stevens, G.W.J.M., Pels, T., Bengi-Arslan, L., Verhulst, F.C., Vollebergh, W.A.M., & Crijnen, A.A.M. (2003). Parent, teacher and self-reported problem behavior in the Netherlands: Comparing Moroccan immigrants with Dutch and with Turkish immigrant children and adolescents. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology, 38*, 576-585.
- Stevens, G.W.J.M., Vollebergh, W.A.M., Pels, T.V.M., & Crijnen, A.A.M. (2005a). Predicting externalizing problems in Moroccan immigrant adolescents in the Netherlands. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology, 40*, 571-579.
- Stevens, G.W.J.M., Vollebergh, W.A.M., Pels, T.V.M., & Crijnen, A.A.M. (2005b). Patronen van acculturatie en probleemgedrag bij Marokkaanse jongeren in Nederland. *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie, 60*, 163-173.
- Thompson, C. (2002). The disposables: Our treatment of violent adolescents. *The American Journal of Psychoanalysis, 62*, 273-284.
- Vazsonyi, A.T., Pickering, L.E., Junger, M., & Hessing, D. (2001). An empirical test of a General Theory of Crime: A four-nation comparative study of self-control and the prediction of deviance. *Journal of Research in Crime and Delinquency, 38*, 91-131.

- Vitaro, F., Brendgen, M., & Tremblay, R.E. (2000). Influence of deviant friends on delinquency: Searching for moderator variables. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 28, 313-325.
- Wasserman, G.A., Miller, L.S., Pinner, E., & Jaramillo, B. (1996). Parenting predictors of early conduct problems in urban, high-risk boys. *Journal of American Academic Child and Adolescent Psychiatry*, 35, 1227-1236.
- Watt, B., Howells, K., & Delfabbro, P. (2004). Juvenile recidivism: Criminal propensity, social control and social learning theories. *Psychiatry, Psychology and Law*, 11, 141-153.
- Weber, L.R., Miracle, A., & Rosicky, J. (2001). Bonding to youth clubs and delinquency. *Sociological Practice: A Journal of Clinical and Applied Sociology*, 3, 319-338.
- Wilson, D.B., Gottfredson, D.C., & Najaka, S.S. (2001). School-based prevention of problem behaviors: A meta-analysis. *Journal of Quantitative Criminology*, 17, 247-272.
- Zwirs, B.W.C., Burger, H. Schulp, T.W.J., & Buitelaar, J.K. (2007). De signalering van externaliserende stoornissen door Nederlandse, Marokkaanse, Turkse en Surinaamse ouders. *Kind en Adolescent*, 28, 248-262.

Deel IV Aandachtspunten voor preventie van marginalisering van jongens van Marokkaanse afkomst

Trees Pels
Verwey-Jonker Instituut, Utrecht

1 Inleiding

Ten behoeve van het kennisfundament aanpak Marokkaanse jongeren is aan het Verwey-Jonker Instituut gevraagd om de specifieke achtergronden van marginalisering bij jongeren van Marokkaanse afkomst²⁸ te belichten. Daartoe is gebruik gemaakt van de in Nederland beschikbare onderzoeksgegevens, zowel over marginaliserende jongeren als over de socialisatie en ontwikkeling van allochtone/Marokkaanse jongeren in het algemeen. Een goed zicht op de bredere (pedagogische) context waarin jongeren opgroeien is immers van belang voor begrip van hun problemen en preventie ervan. In het navolgende ligt het accent echter wel op jongeren in de gevarenzone; de betreffende gegevens kunnen dus niet gegeneraliseerd worden naar de bredere populatie.

De verschillende aandachtspunten worden elk beknopt beschreven, naar de vier niveaus waar zij analytisch het best onder zijn te groeperen: dat van het individu, gezin, bredere omgeving en peergroep. In de bijlage staat per niveau vermeld welke aangrijpingspunten voor de aanpak van de jongeren (of hun gezin en bredere omgeving) voortvloeien uit de geschetste problemen en achtergronden.

2 Jeugdige

Gebrek aan 'conventioneel' kapitaal

Jongeren in allochtone gezinnen kennen vaak een gebrek aan 'conventioneel' kapitaal, dat participatie in en binding aan onderwijs en maatschappij in de weg staat: hun vaardigheid in het Nederlands, sociale netwerk, informatie en kennis van de mainstream cultuur is meestal beperkter dan dat van autochtone leeftijdgenoten. In de migratiecontext wordt het kapitaal waarover hun ouders beschikken minder relevant; het gemiddeld lage opleidingsniveau maakt daarbij dat allochtone ouders moeilijker in staat zijn zich snel nieuw kapitaal te verwerven en hun kinderen te begeleiden in de samenleving en haar instituties, zoals het onderwijs. Marokkaanse ouders, zijn relatief laag opgeleid (SCP, 2007),

²⁸ Termen als 'Marokkaans' of 'allochtoon' voldoen feitelijk niet meer omdat het om jongeren gaat die in Nederland geboren en of (deels) getogen zijn. 'Nieuwe Nederlanders' of 'jongeren van Marokkaanse afkomst' zijn adequater, maar ter wille van de leesbaarheid gebruik ik ook de voorgaande aanduidingen.

hetgeen ook hun kinderen extra kwetsbaar maakt. Problemen in het onderwijs spelen een rol in het ontstaan van delinquentie (Stevens et al., 2005).

Bedreigd 'zelf'

Allochtone jongeren hebben meer dan hun autochtoon-Nederlandse leeftijdgenoten te maken met bedreigingen van het 'zelf' of een instabiel zelfbeeld. Zoals nog aan de orde komt wonen zij vaker in concentratiewijken waar kansarmoede en onveiligheid troef is en hebben zij binnen- én buitenshuis minder recreatiemogelijkheden, waardoor zij zich meer vervelen – een belangrijke risicofactor. Het laatste geldt naast Turken vooral Marokkanen, die bovendien meer dan andere groepen stigmatisering als Marokkaan of moslim ervaren (Harchaoui & Huinder, 2003; Pels, 2003). Een andere bedreigende factor vormt hun relatief hoge mate van individualisering ten opzichte van hun ouders (Dagevos, 2001), waardoor de kans op spanningen en generatieconflicten groter is. Voorts kan sprake zijn van krenkingen van het ego: in de traditionele Marokkaanse opvoeding – die wij vooral in gezinnen van de eerste generatie nog aantreffen – worden zeker oudere zonen verwend en op een voetstuk geplaatst (Pels, 1991; Werdmölder, 2005). Als tegenover hoge verwachtingen van mannelijkheid en maatschappelijk presteren een lage status staat kan gekrenkt narcisme het resultaat zijn, met alle risico's vandien (Derksen, 2007). De Jong (2007) betoogt in zijn recente proefschrift dat bij jongeren van Marokkaanse afkomst een sterke identificatie als 'Marokkaan' en negatief stigma leiden tot een emotionele druk op hun zelfbeeld.

Ambivalente maatschappelijke oriëntatie

Jongeren van Marokkaanse afkomst kunnen meer dan anderen worstelen met hun maatschappelijke oriëntatie. Aan de ene kant zijn zij, bijvoorbeeld vergeleken met Turken, relatief sterk op Nederland georiënteerd (Dagevos, 2001). Hierdoor zijn zij wellicht kwetsbaarder voor een lage maatschappelijke status en negatieve bejegening vanuit de samenleving. Aan de andere kant hebben zij meer dan gemiddeld te maken met polarisatie tussen de etnische/religieuze gemeenschap en wijdere samenleving. Deze krijgt niet alleen gestalte in het politieke/maatschappelijke debat. Ook Marokkaanse ouders kunnen, al dan niet bewust, een polariserende houding aan de dag leggen (zie verder onder 'gezin'). Hoe dan ook, de verhouding met en receptie door de Nederlandse omgeving vormt de laatste jaren een steeds groter knelpunt voor jongeren (Pels, 2003, 2005). Zij ervaren een 'muur van wantrouwen', die er toe kan leiden dat zij lak krijgen aan de omgeving en daar heersende regels, en uiteindelijk de negatieve verwachtingen die over hen heersen gaan waarmaken (zie ook Harris, 1995). Ook kunnen zij ervaren maatschappelijke onrecht aangrijpen als legitimatie voor hun lastige of criminele gedrag. Al met al kan dus het 'normale' puberteitsfenomeen van verzet tegen de gevestigde orde door ervaren vernedering aanzienlijk scherpere trekken aannemen.

Gebrek aan binding

De ontwikkelingsopgaven waarvoor adolescenten staan maken hen extra kwetsbaar: ontwikkeling van een eigen sociale en persoonlijke identiteit, vinden van een eigen levensstijl, behoud en ontwikkeling van (nieuwe) relaties en bindingen. Dit geldt zeker als sprake is van (ervaren) buitensluiting en kansloosheid, ontworteling en/of een kloof met de wereld(en) van volwassenen. Zoals reeds

uit het voorgaande valt af te leiden en hierna nog verder wordt verduidelijkt, kunnen de condities waaronder allochtone jongeren opgroeien er toe leiden dat een gebrek aan binding ontstaat aan gezin, school en de Nederlandse samenleving. Sociaal isolement en het gevoel er alleen voor te staan kan hiervan het gevolg zijn (Pels, 2003; Buijs et al., 2006).

Situationele moraliteit

Elke adolescent moet leren laveren tussen uiteenlopende eisen en verwachtingen vanuit gezin, *peers* en andere kringen. Bij allochtone jongeren kunnen deze sterker verschillen. Er zijn aanwijzingen dat bij Marokkaanse adolescenten sprake is van een relatief hoge mate van situationele moraliteit, ook in vergelijking met Turkse adolescenten. In de context van de school en vriendengroep scoort autonomie hoger en conformiteit lager dan in die van het gezin. Minstens zo belangrijk is de samenhang met probleemgedrag: hoe groter het verschil in waarden tussen de contexten, des te hoger scoren de Marokkaanse jongeren op agressie (Oosterwegel & Vollebergh, 2006). Verder lijkt bij Marokkaanse jongeren ook het gedrag naar situatie sterker uiteen te lopen. Zo rapporteren leerkrachten in hun geval veel meer gedragsproblemen dan ouders, vergeleken met Turkse en autochtone groepen (Stevens et al., 2003). Terwijl Marokkaanse jongens zich thuis vaak van een rustige kant te laten zien, blijken zij op school en onder *peers* relatief sterk geneigd tot (over)assertiviteit (Jungbluth, 1998; Pels, 2002). Op straat en in de *peer*context, waarin de groepsdynamiek een sterke invloed heeft op hun gedrag, kunnen zij gevoelens als schuld en schaamte tijdelijk opzij zetten (De Jong, 2007).

Gedragsproblematiek en psychopathologie

Reeds langer is bekend dat allochtonen vanwege psychosociale stress een verhoogde kans lopen op psychische problematiek. Dit zien wij terug in epidemiologisch onderzoek onder jongeren: zij lopen een verhoogde kans op internaliserende en externaliserende gedragsproblemen (Bengi-Arslan et al., 1997; Stevens et al., 2004; Vollebergh et al., 2005; Zwirs et al., 2006a, 2006b), die een voorbode kunnen zijn van marginalisering. Stevens et al. Laten zien dat Marokkaanse jongeren relatief hoog scoren op externaliserende problematiek, althans in de ogen van leerkrachten.

Recent neemt ook de empirische evidentie toe van de verhoogde kans op psychopathologie, met name schizofrenie, onder Marokkanen. Deze kans blijkt groter in etnisch gemengde dan in zwarte wijken, hetgeen tot de hypothese leidt dat hier, naast genetische factoren, sociale problematiek aan de orde kan zijn, zoals afwezigheid van sociale steun en een problematisch zelfbeeld (Selten, 2002; Veling et al., 2008). Naast sociale problematiek kunnen biologische oorzaken niet worden uitgesloten. Het neef-nichthuwelijk dat bij Marokkanen (en Turken) nog veelvuldig voorkomt, kan eveneens van invloed zijn. Nader onderzoek naar de oorzakelijke factoren is uit preventief oogpunt van groot belang. Psychopathologie vormt immers een belangrijke risicofactor, bijvoorbeeld vanwege de vergrote bevattelijkheid voor groepsdruk als gevolg ervan.

3 Gezin

Pedagogisch eenzijdige benadering

Hoewel het maatschappelijke discours nogal eens van een tunnelvisie getuigt, gezien het sterke accent op de gezinsopvoeding bij de preventie van marginalisering, is deze factor ongetwijfeld van groot belang.

In een deel van de allochtone gezinnen kan sprake zijn van een pedagogisch eenzijdige benadering. In lijn met hun grotere waardering voor conformiteit zien we bij allochtone opvoeders gemiddeld een meer autoritaire controle van hun kinderen (Nijsten, 2000; Pels & De Gruijter, 2005). 'Autoritatieve' vormen van controle, waarbij minder via machtsuitoefening en meer via overleg wordt geregeld, zijn overigens wel in opkomst. Verder is de mate van steun aan kinderen zeker bij de eerste generatie vaak minder gericht op het individu en meer op het gezinscollectief. Ook kan ondersteuning van kinderen sterk vervlecht zijn met controle en 'preken'. Eenrichtingsverkeer in de communicatie is vanzelfsprekender dan onderlinge openheid (Pels & Nijsten, 2000). Het feit dat jongeren thuis niet gewend zijn te discussiëren kan gebrek aan openheid voor de mening van anderen in de hand werken (Interculturele verhoudingen op Amsterdamse scholen, 2005). Ook biedt deze opvoedingscontext geringere kansen om autonomie te ontwikkelen, hetgeen jongeren gevoeliger kan maken voor groepsdruk.

Pedagogisch vacuüm

In een aantal opzichten kan gesproken worden van een pedagogisch vacuüm. Om te beginnen zijn ouders, vooral degenen van de oudere generatie, in Marokkaanse gezinnen vanaf de puberteit vaak nog weinig actief betrokken bij de opvoeding van en het toezicht op hun zonen (Pels, 1998; Stevens et al., 2006). Voor veel jongens is dan sprake van 'straatsocialisatie' in de groep van leeftijdgenoten (zie ook De Jong, 2007). Een *gebrek aan ouderlijk toezicht* staat stelselmatig in verband met criminaliteit en valt eveneens vooral op in Marokkaanse gezinnen (Junger-Tas, 2001; Stevens et al., xx). Wissink et al. (2006) concluderen dat openheid van kinderen jegens hun ouders hierbij een cruciale rol speelt, en we zagen hiervóór dat het daar nogal eens aan ontbreekt.

Voorts zien we een relatief *geringe betrokkenheid van vaders* bij de kinderen en hun opvoeding. Zoals geldt voor autochtone gezinnen zijn moeders in allochtone gezinnen doorgaans de (emotionele) spil van het gezin. Hun positie is echter meestal nog centraler; de betrokkenheid van allochtone vaders bij de opvoeding is minder groot dan die van autochtone vaders (Distelbrink et al., 2005). Hierover leeft bij zowel jongeren als moeders onvrede. Onderzoek onder marginaliserende Marokkaanse jongens wijst uit dat problemen buitenshuis mede in verband met vaders' te harde hand of juist hun afwezigheid als opvoeder. Moeders kunnen daarbij eveneens een rol spelen door kinderen te 'beschermen' tegen hun vaders en daarmee diens gezag (verder) te ondermijnen (b.v. Pels, 2003; Werdmölder, 1990).

Een *negatieve, conflictueuze relatie* tussen ouders en adolescenten gaat sterk samen met agressief en delinquent gedrag en een lage zelfwaardering, zoals ook kwantificerend onderzoek onder Marokkanen aantoonde (Stevens et al., 2005; Wissink et al., 2006). Marginaliserende Marokkaanse jongens komen, zoals Werdmölder (ibid.) en Pels (ibid.) eerder in kwalitatief onderzoek lieten zien, vrijwel altijd uit gezinnen waar de onderlinge relaties verstoord zijn. Veelal gaat

het om gezinnen met ouders van de eerste generatie, kampend met sociaal-economische problematiek en een grote culturele afstand tot de samenleving. In deze gezinnen speelt sterk het *verschil in acculturatietempo* tussen de generaties. Ouders vinden dat kinderen in Nederland worden uitgedaagd om zich deloyaal, respectloos en 'vrij' te gedragen. De Nederlandse omgeving wordt hierom met wantrouwen bezien. Onder invloed van deze omstandigheden kan verstarring en verharding in de opvoeding optreden. Dit geldt met name voor vaders, omdat zij ernstig statusverlies lijden tegenover hun kinderen, die ook vaak beter de weg weten in de Nederlandse omgeving. *Gezagsproblemen* kunnen het gevolg zijn, met als uiterste consequentie dat kinderen elk respect voor de vaderlijke autoriteit verliezen. Het contrast met de omgeving, waarin autoritaire en vooral fysieke gezagshandhaving taboe is geworden, krijgt hierbij nog een specifieke betekenis. Jongeren kunnen er handig gebruik van maken door hun vader met sancties te dreigen, of door clementie bij gezagsdragers te bepleiten onder verwijzing naar hun hardhandige vader. Vaders zien zich onthand als opvoeders en kunnen reageren door zich verder uit het gezin terug te trekken.

Gebrek aan 'conventioneel' kapitaal

Voorts zien we een gebrek aan conventioneel verbaal, sociaal, cultureel en informatie-kapitaal, dat in de eerste plaats repercussies heeft voor de ondersteuning van kinderen bij hun start in en gang door het onderwijs. Ouders (vooral laag-opgeleide) zijn hiertoe minder in staat.

Tegenwoordig wordt sterk het belang van onderwijsondersteuning benadrukt. Deze krijgt in veel allochtone gezinnen vorm door nadruk op presteren en controle op huiswerk en vorderingen (Distelbrink & Pels, 2000). De moderne school verwacht echter meer steun en begeleiding van ouders. Wel krijgen kinderen deze vaak van oudere broers of zussen (Crul, 2000; Coenen, 2001). Vanwege de taalbarrière, onbekendheid met het onderwijs en opkijken tegen de leerkracht, kan de relatie tussen ouders en school afstandelijk zijn, zeker bij de eerste generatie. Omgekeerd kunnen scholen overigens sterk verschillen in hun benadering van ouders en de (culturele) sensitiviteit die ze daarbij aan de dag leggen (b.v. Veld, 2002).

Opvoedingsonzekerheid

Voor allochtone ouders vormt het vinden van de balans tussen wat zij van huis uit meekregen en wat de bredere omgeving vraagt een grotere opgave dan voor autochtone ouders. Zij moeten bovendien opvoeden in een pedagogische context die in sommige opzichten als bedreigend wordt ervaren. In het algemeen blijken zij dan ook relatief veel te kampen met opvoedingsonzekerheid (Pels & Distelbrink, 2000; Pels & De Gruijter, 2005), en op vele fronten. Zowel op het vlak van steun, controle, toezicht en communicatie met kinderen leven naar verhouding veel vragen en twijfels. Daarnaast kan de morele en religieuze opvoeding in Nederland in de permissieve en seculiere Nederlandse samenleving een lastige en onzeker makende taak zijn. Sociale en pedagogische ondersteuning van opvoeders geldt als een belangrijke beschermende factor, vanwege de bijdrage ervan aan het vermogen tot adequaat opvoeden (Hermanns, 1998). Zoals wij nog zullen zien slagen de bestaande voorzieningen er slechts ten dele in deze ondersteuning te bieden; vraag en aanbod sluiten nog te weinig op elkaar aan.

Meer bonding dan bridging

Met name Marokkaanse ouders van de eerste generatie kunnen (culturele) bedreiging ervaren vanuit de samenleving, die soms kan doorslaan in *wantrouwen en antagonisme*. Meer of minder impliciet kunnen ouders de boodschap uitdragen dat respect er in deze context minder toe doet (Pels, 1991, 1998, 2005). Dit brengt niet alleen risico mee voor de binding aan het gezin, maar ook aan de maatschappij. We weten nog weinig over de werking van dergelijke socialiserende invloeden, maar de kans dat ouders wantrouwen overbrengen op hun kinderen is niet ondenkbeeldig.

Islamitische ouders kiezen er vaak voor om de eigen culturele en religieuze identiteit te consolideren via eigen onderwijs, bijvoorbeeld vanuit moskeeën. Hier ligt het opvoedende accent eveneens sterk op naar binnen gerichte *bonding*. Zoals kan gelden voor ouders is ook de moskee nog onvoldoende geëquipeerd om jongeren te helpen de brug te slaan (Pels et al., 2006). Omgekeerd slaagt het reguliere onderwijs er nog niet goed in de leefwereld van de jongeren en school dichter bij elkaar te brengen (Leeman & Pels, 2006).

Ook de mogelijkheden van sociale binding die deelname aan vrijetijdsactiviteiten biedt zijn minder voor allochtone jongeren weggelegd. een mogelijkheid tot sociale binding.

Allochtone jongeren, vooral die van Turkse en Marokkaanse afkomst, kennen relatief *weinig vrijetijdsaanbod binnen- en buitenshuis*. Thuis hebben zij soms weinig eigen ruimte, en/of voorzieningen zoals een pc, ter beschikking. Ook hun deelname aan vrijetijdsactiviteiten in georganiseerd verband is geringer. Uiteenlopende factoren, zoals onbekendheid met het aanbod, de kosten van lidmaatschap van clubs en cultureel bepaalde voorkeuren spelen een rol (Keune et al., 2002).

Haperende interactie met de jeugdzorg

Hiervoor zagen we dat allochtone, zeker ook Marokkaanse, jongeren een verhoogd risico lopen op psychosociale problemen en psychopathologie. Extra risicovol is dat allochtone ouders minder in staat lijken tot adequate vroegsignalering van problemen en minder gemakkelijk de weg vinden naar de hulpverlening. Allochtone jongeren zijn mede hierdoor ondervertegenwoordigd in de vrijwillige hulpverlening en oververtegenwoordigd in de niet-vrijwillige, zwaardere hulpverlening (b.v. Goderie et al., 2004). Uit onderzoeken naar de vraag naar en het aanbod aan (vrijwillige) ondersteuning en hulp van gezinnen van niet-westerse komaf blijkt stevast een afstand tussen beide (Distelbrink et al., 2005; Nijsten et al., 2002; Mak & Pels, 2005; Pels, 2003; Pels & Distelbrink, 2000). Allochtone gezinnen en jongeren lijken, met andere woorden, pas in het zicht van de jeugdzorg te komen als de problemen al van ernstige aard zijn. In het 'voorportaal van de jeugdzorg' slaagt men er onvoldoende in om problemen in een vroegtijdig stadium te onderkennen dan wel verhelpen. Dit is niet alleen nadelig voor de betreffende jongeren en hun gezinnen; de situatie heeft ook weer een negatief effect op het imago van de jeugdzorg en het gebruik ervan bij allochtonen: de hulp geldt als zeer ingrijpend.

4 Omgeving

Risico's concentratiewijken

De meerderheid van allochtone gezinnen woont in grootstedelijke concentratiewijken waar veel problemen samenkomen. De meesten zouden deze wijken – met hun overmaat aan sociale en economische problematiek – overigens graag verlaten, maar kunnen zich dat financieel niet permitteren (Dominguez Martinez & Vreeswijk, 2002). Ouders in deze wijken hanteren minder toezicht en mede vanwege de kosten wordt de vrijetijdsbesteding van kinderen er minder gekanaliseerd in georganiseerd verband. Jongeren lopen er meer dan gemiddeld kans om in aanraking te komen met leeftijdgenoten die van het rechte pad gedwaald zijn en hen wegwijs kunnen maken aan de zelfkant van de maatschappij. Dit gegeven is uiterst relevant: relaties met (deviante) leeftijdgenoten hebben onafhankelijke effecten hebben op het ontstaan en aanhouden van probleemgedrag (Maugham, 2001).

Zwakke pedagogische infrastructuur

Ook in relatie tot de bredere omgeving kan gesproken worden van een *pedagogisch vacuüm*. In de ogen van de door Pels (2003) onderzochte Marokkaanse jongens kenmerkt de sociale omgeving zich net zoals het gezin door een geringe, of zelfs negatieve, aandacht. Dit geldt om te beginnen voor hun oudere landgenoten. De Marokkaanse gemeenschap in Nederland staat bekend om een relatief zwakke sociale cohesie en hoge mate van onderling conflict (Fennema et al., 2000). Als bron van sociale steun en controle boet deze dan ook sterk aan invloed in. Maar ook de interventies van de kant van Nederlanders, voorzover daarvan al sprake is in de ‘cultuur van afzijdigheid’ die het publieke domein kenmerkt (Van den Brink, 2002), zijn weinig effectief. Dit staat mede in verband met de door jongeren als negatief ervaren verhouding tussen minderheid en meerderheid.

Een ander probleem met de bredere pedagogische infrastructuur is het reeds besproken *gebrek aan aansluiting tussen het gezin en andere instituties*, vrijwillig dan wel regulier, met een pedagogische taak. Het allochtone gezin en de andere contexten waarin wordt opgevoed, of het nu de moskee is, de school of de justitiële keten, vormen vaak afzonderlijke eilandjes waartussen onvoldoende verbinding is. Wanneer de opvoeders met de rug naar elkaar toestaan kan een pedagogisch vacuüm het gevolg zijn. In het publieke domein zien we daarvan de gevolgen; daar voeren groepen jongeren de regie over hun eigen socialisatie.

Naast het gezin, school en *peers* vormt voor veel kinderen van islamitische huize de moskee een belangrijke socialisatiecontext. Een deel van de moslimouders draagt de islamitische scholing en opvoeding van hun kinderen over aan de moskee, veelal een gesloten wereld, een parallelle werkelijkheid die weinig te maken heeft met de maatschappij er omheen (Ramadan, 2005). Over de *pedagogiek in de moskee* is nog zeer weinig bekend, maar recent onderzoek in drie Rotterdamse moskeeën (Pels et al., 2006) laat zien dat *bridging* daar inderdaad nog weinig aan de orde is, anders dan in de vorm van moraliseren. Daarnaast kan ook sprake zijn van een defensieve houding, doordat men kinderen wil wapenen met kennis tegen onkunde/onbegrip ten aanzien van de islam in de bredere omgeving. De auteurs concluderen dat moskeeën en basisscholen, in het belang van de kinderen die zij gezamenlijk onder hun hoede hebben, meer

zouden moeten samenwerken. De omgang met lastige kinderen, de afstemming van pedagogische stijlen en het vergroten van ouderbetrokkenheid zouden hiermee zijn gediend.

Gebrek aan pedagogische professionaliteit

Recent groeit de aandacht voor de pedagogische verantwoordelijkheid van instituties buiten het gezin, zoals de school, buurt, het jongerenwerk en instellingen in de justitiële keten, en voor hun onderlinge pedagogische afstemming. Over de – al dan niet intentionele – pedagogische functie van deze partijen, de specifieke kenmerken ervan en de onderlinge raakpunten en verschillen is nog weinig bekend. Wat we wel weten is dat er zich nogal wat *pedagogische onmacht* voordoet, bijvoorbeeld waar het de morele opvoeding betreft, omgaan met overmatige assertiviteit en agressie, met diversiteit en gebrek aan binding van jongeren aan school en maatschappij, met conflicten op etnische/religieuze basis, polarisatie en radicalisering (bv Buijs & Van Steenis, 2007). Hoewel louter repressieve maatregelen weinig preventieve zoden aan de dijk zetten, is bekend dat gezagsdragers risicogroepen onder jongeren meer dan anderen met repressie confronteren (RMO, 1998); deze repressieve tendens is de laatste jaren zeker niet gematigd. Pedagogische professionalisering en ondersteuning van professionals (en vrijwillige eerstelijns'werkers') is dringend gewenst.

Ecologische validiteit van interventies

De haperende interactie met (het voorportaal van) de jeugdzorg kwam reeds in de vorige paragraaf aan de orde. Van de jongeren die terecht komen in de justitiële jeugdinrichtingen is bekend dat zij nauwelijks gebruik hebben gemaakt van het bestaande aanbod aan steun en hulp. Naast onbekendheid en wantrouwen aan de kant van het gezin speelt een gebrek aan sensitiviteit voor de 'klinische realiteit' van het gezin mee (Pels, 2004).

Momenteel is er veel aandacht voor de *effectiviteit van interventies*, maar zolang de (culturele) context buiten beschouwing blijft is bereik en doeltreffendheid ervan niet gegarandeerd. Ook interventies die als veelbelovend of effectief te boek staan hoeven nog niet hun werkzaamheid bij etnische groepen te hebben bewezen; en als dat wel het geval is zijn ze meestal niet 'ecologisch' gevalideerd in Nederland. 'Rekening houden met diversiteit' behoort niet tot de standaard criteria om de effectiviteit van interventies aan af te meten (Pels et al., 2007). Zowel de werkzame mechanismen zelf als de inbedding van de interventie (benadering, taalproblematiek, werken aan vertrouwen etc.) moeten doordacht worden op geschiktheid voor verschillende doelgroepen (zie bv Breuk et al., 2007). Ook de relatie tussen interventies en hun uitvoeringscontext (voorzieningen) verdient veel meer aandacht in effectonderzoek dan deze tot op heden heeft gehad (Veen et al., 2007).

5 Leeftijdgenoten

Leeftijdgenoten als toeverlaat

Peers maken een wezenlijk onderdeel uit van de leefwereld van opgroeiende jongeren. Voor allochtone jongeren blijkt dit nog meer op te gaan. Zij moeten vaak zonder steun van hun ouders of vanuit wijdere informele kring hun weg in de Nederlandse samenleving vinden. Zij blijken zich dan ook relatief sterk te

verlaten op de steun en voorbeelden van hun leeftijdgenoten. In vergelijking met Nederlandse jongeren vormen vrienden voor hen een relatief belangrijke bron van steun. Zij zijn ook bevattelijker voor groepsdruk. Aan de andere kant ontnemen zij minder steun aan hun ouders, vooral vaders (Huiberts et al., 2002; Pels & Nijsten, 2003). Vooral jongens kennen een relatief hoge mate van vrijheid onder *peers*, ook omdat zij minder tijd doorbrengen in huis of in georganiseerd vrijetijdsverband en minder onder toezicht van hun ouders staan. Dit alles geldt zeker voor veel Marokkaanse jongens. In termen van De Jong (2007) hebben zij in het publieke domein de regie van hun socialisatie in eigen hand. Een relatief sterke toeneiging tot leeftijdgenoten en onderlinge afhankelijkheid vormt een belangrijke risicofactor (b.v. Engels & Ter Bogt, 2001). Gevoegd bij de context van grootstedelijke concentratiewijken, waar de kansarmoede en kans op contact met marginaliserende *peers* relatief groot is, lopen Marokkaanse jongens dus extra risico's op marginalisering.

Weinig interetnisch contact

De beschikbare literatuur wijst er op dat interetnische contacten, tegen de verwachting in, het laatste decennium niet zijn toegenomen (Gijsbers & Dagevos, 2005). Wat jongeren betreft is op school nog wel sprake van etnische menging, maar buitenschools trekken jongeren zich toch weer veelal terug op de eigen etnische groep. Dit is een belangrijk gegeven, want, zoals Harchaoui (2007) stelt, gaat het bij vervreemding en de ontwikkeling van weerbaarheid niet alleen om de betrokkenen zelf, maar ook om de plaats die ze veroveren en toegeëld krijgen binnen de samenleving als geheel. Het gaat ook om de sterke en zwakke connecties die ze ontwikkelen met leden van andere bevolkingsgroepen. Uit nog lopend participatie-onderzoek onder moslimjongeren ('Jongeren en hun islam'), waarbij hun behoeften aan steun centraal staan, komt een duidelijke behoefte naar voren aan dialoog met moslims van uiteenlopende herkomst en geloofsopvattingen en met andersgelovigen (Pels, interne notitie 2007). Op dit terrein kan van een kennislacune worden gesproken: welke sociale en steunbehoeften leven onder jonge moslims? Hoe kan hun isolement worden voorkomen?

Groepsdynamiek

Naast de hiervoor besproken in het individu, gezin en de omgeving gelegen mechanismen vormt de (socialisatie binnen de) *peer group* een op zichzelf staande factor in het ontstaan van normafwijkend gedrag (Stevens et al., 2005). De door De Jong (2007) beschreven straatjongens van Marokkaanse afkomst in Amsterdam zoeken in de groep bevestiging van hun zelfbeeld, bescherming tegen pesterijen, diefstal en geweld en een uitweg uit de verveling. Om geaccepteerd te worden en ridiculisering of uitsluiting te voorkomen moeten zij hun gedrag afstemmen op dat van de anderen. Zij krikken hun zelfrespect en het respect van de groepsleden op door af te geven op andere minderheden zoals homo's, conventionele gedragsnormen te verwerpen en deviante straatwaarden op te waarderen (zie ook Van Gemert, 1998). Door te verwijzen naar het onrecht dat 'de' Marokkanen in Nederland wordt aangedaan legitimeren zij hun overlastgevende of criminele groepsgedrag, waarmee de cirkel rond is.

Geraadpleegde literatuur

- Bengi-Arslan, L., Verhulst, F.C., Ende van der, J., & Erol, N. (1997). Understanding childhood (problem) behaviors from a cultural perspective: comparison of problem behaviors and competencies in Turkish immigrant, Turkish and Dutch children. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 32, 477-484.
- Brink, G. van den (2002). *Geweld als uitdaging. De betekenis van agressief gedrag bij jongeren*. Utrecht: NIZW.
- Breuk, R., Khatib Alaoui, N., & Jongman, E. (2007). Functionele gezinstherapie: de culturele inpassing binnen een forensisch behandelcentrum. In R. Beun-derman, A. Savenije, F. de Rijke & P. Willems (red.), *Interculturalisatie in de GGZ. Wat speelt er?* Assen: Van Gorcum, 11-30.
- Buijs, F., & Steenis, A. van (2007). *Professionals en radicalisering. Een programma van het Centrum voor Radicalisme- en Extremisme- Studies (CRES) (interne notitie)*. Amsterdam: IMES/CRES.
- Buijs, F.J., Demant, F., & Hamdy, A. (2006). *Strijders van eigen bodem. Radicale en democratische moslims in Nederland*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Coenen, L. (2001). 'Word niet zoals wij' *De veranderende betekenis van onderwijs bij Turkse gezinnen in Nederland*, Amsterdam: Spinhuis.
- Crul, M. (2000). *De sleutel tot succes. Over hulp, keuzes en kansen in de school-loopbanen van Turkse en Marokkaanse jongeren van de tweede generatie*, Amsterdam: Het Spinhuis.
- Dagevos, J. (2001). *Perspectief op integratie. Over de sociaal-culturele en structurele integratie van etnische minderheden in Nederland*, Den Haag: SCP.
- Derksen, (2007). *Zijn we wel narcistisch genoeg? Over het ontstaan van onze lentecultuur als gevolg van gewijzigde vroegkinderlijke condities*, Nijmegen: Uitgever: PEN Tests Publisher.
- Distelbrink, M., & Pels, T. (2000). Opvoeding en integratie in het onderwijs. In Pels, T. (ed.), *Opvoeding en integratie. Een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en pedagogische afstemming tussen gezin en school*. Assen: Van Gorcum, 114-139.
- Distelbrink, M., & Pels, T. (2000). Opvoeding en integratie in het onderwijs. In: Pels, T. (ed.). *Opvoeding en integratie. Een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en pedagogische afstemming tussen gezin en school*. Assen: Van Gorcum, 114-139.
- Distelbrink, M., Geense, P., & Pels, T. (red.) (2005). *Diversiteit in vaderschap. Chinese, Creools-Surinaamse en Marokkaanse vaders in Nederland*, Assen: Van Gorcum.
- Dominguez Martinez, S., & Vreeswijk, A. (2002). Ruimtelijke concentratie van allochtonen In J. Veenman (red.), *De toekomst in meervoud. Perspectief op Multicultureel Nederland*, Assen: Van Gorcum, 39-55.
- Engels, R.C.M.E., & Bogt, T. ter (2001). Influences of risk behaviors on the quality of peer relations in adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 30, 675-696.
- Fennema, M., Tillie, J., Heelsum, A. van, Berger, M., & Wolff, R. (2000). *Sociaal kapitaal en politieke participatie van etnische minderheden*, Amsterdam: IMES.

- Gemert, F. van (1998). *Ieder voor zich. Kansen, cultuur en criminaliteit van Marokkaanse jongens*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Gijsbers, M., & Dagevos, J. (2005). *Uit elkaars buurt. De invloed van etnische concentratie op integratie en beeldvorming*. Den Haag: SCP.
- Goderie, M., Steketee, M.J., Mak, J., & Wentink, M. (2004). *Samenplaatsing van jongeren in justitiële inrichtingen*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Harchaoui (2007). *Radicalisation as a resistance strategy for a new generation*. Conference Young and Rebellious, Amsterdam, VU 18th June 2007.
- Harchaoui, S., & Huinder, C. (Red.) (2003). *Stigma: Marokkaan! Over afstoten en insluiten van een ingebeelde bevolkingsgroep*. Utrecht : FORUM.
- Harris, J.R. (1995) Where is the child's environment? A group socialization theory of development. *Psychological Review*, 102, 458-489.
- Hermanns, J. (1998). Family risks and family support: an analysis of concepts. In: J. Hermanns & H.R. Leu (eds.) *Family risks and family support. Theory, research and practice in Germany and in the Netherlands*. Delft: Eburon, 9-39.
- Huiberts, A., Meeus, W., Oosterwegel, A., & Vollebergh, W. (2002). Verbondenheid en autonomie bij Nederlandse en Marokkaanse jongeren. In A.M.P. Huiberts (red.), *Individualisme en collectivisme in de adolescentie. Studies onder Nederlandse, Marokkaanse en Turkse jongeren* (pp. 81-99). Enschede: PrintPartners Ipskamp.
- Interculturele verhoudingen op Amsterdamse scholen voor voortgezet onderwijs en middelbaar beroepsonderwijs (2005). Z.p.: z.u.
- Jong, J.D. de (2007). *Kapot moeilijk. Een etnografisch onderzoek naar opvallend delinquent groepsgedrag van Marokkaanse jongens*. Amsterdam: Aksant.
- Jungbluth (1998). Leerlingen in de ogen van hun leerkrachten: meer dan presteren alleen. Hoe aangepast en hoe weerbaar lijken kansarme leerlingen? *Migrantenstudies*, 14, 98-115.
- Junger, M., Terlouw, G.J., & Heijden, P.G.M. van der (1995). Crime, accidents and social control. *Criminal Behavior and Mental Health*, 5, 386-410.
- Junger-Tas, J. (2001). Etnische minderheden, maatschappelijke integratie en criminaliteit. In J. Junger-Tas & F. Bovenkerk (red.) *De oorzaken van criminaliteit onder etnische minderheden. Conceptuele Studies Sociale Cohesie/NMPS van NWO* (pp. 3-28). Leiden/Utrecht: z.u.
- Keune, C., Boonstra, N., & Overgaag, A. (m.m.v. Snel, E., Duyvendak, J., & Nieborg, S.) (2002). "Mijn vrienden ken ik van de straat". *Vrijtijdsbesteding van jonge Turken en Marokkanen in de openbare stedelijke ruimte*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Leeman, Y., & Pels, T. (2006). Citizenship Education in the Dutch Multi-Ethnic Context. *European Education*, 38, 64-76.
- Mak, J., & Pels, T. (2005). *Ondersteuning aan opvoeders in Alphen aan den Rijn. Een analyse van aanbod en vraag*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Maugham, B. (2001). Schoolinvloeden. In H. van Leeuwen, W. Slot & M. Uiterwijk (red.). *Antisociaal gedrag bij jeugdigen. Determinanten en interventies* (pp. 23-49). Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Ministerie VROM/WWI (2007). *Integratienota 2007-2011. Zorg dat je er bij hoort!* Den Haag: Ministerie VROM/WWI.
- Nijsten, C. (2000). Opvoedingsgedrag. In Pels, T. (red.), *Opvoeding en integratie. Een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en pedagogische afstemming tussen gezin en school* (pp. 56-88). Assen: Van Gorcum.

- Nijsten, C., Geense, P., Pels, T., & Vollebergh, W. (2002). *Allochtone ouders en justitie. Vragen en behoeften van Antilliaanse, Marokkaanse, Surinaamse en Turkse ouders van jeugdigen die in aanraking komen met politie en justitie*. Den Haag: WODC.
- Oosterwegel, A., & Vollebergh, W. (2006). Jongeren in Nederland en hun waarden. In T. Pels & W. Vollebergh (red.), *Diversiteit in opvoeding en ontwikkeling. Een overzicht van recent onderzoek in Nederland* (pp. 130-143). Amstredam: Aksant.
- Pels, T., & Distelbrink, M. (2000). Opvoedingsondersteuning: vraag en aanbod. In T. Pels (red.). *Opvoeding en integratie. Een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en pedagogische afstemming tussen gezin en school* (pp. 172-204). Assen: Van Gorcum.
- Pels, T., & Gruijter, M. de (red.) (2005). *Vluchtelingengezinnen en Integratie. Opvoeding en ondersteuning in Iraanse, Irakese, Somalische en Afghaanse gezinnen in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T., & Haan, M. de (2003). *Continuity and Change in Moroccan Socialization. A Review of the Literature on Socialization in Morocco and among Moroccan Families in the Netherlands*. Utrecht: Verwey Jonker and Utrecht University.
- Pels, T., & Nijsten, C. (2000). Jongeren over hun opvoeding. In Pels, T. (red.), *Opvoeding en integratie. Een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en pedagogische afstemming tussen gezin en school* (pp. 88-114). Assen: Van Gorcum.
- Pels, T., & Nijsten, C. (2003). Myths and Realities of Diversity in Parenting and Parent-child Relations: A Comparison of Indigenous and Non-indigenous Families in The Netherlands. In L. Hagendoorn, J. Veenman and W. Vollebergh (eds.), *Integrating Immigrants in The Netherlands. Cultural versus Socio-Economic Integration*. (pp. 63-90). Aldershot/Burlington: Ashgate.
- Pels, T. (1991). *Marokkaanse kleuters en hun culturele kapitaal: Opvoeden en leren in het gezin en op school*. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Pels, T. (1998). *Opvoeding in Marokkaanse gezinnen in Nederland. De creatie van een nieuw bestaan*. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. (2002). *Tussen leren en socialiseren. Afzijdigheid van de les en pedagogisch-didactische aanpak in twee multi-etnische brugklassen*. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. (2003). *Respect van twee kanten. Een studie over last van Marokkaanse jongeren*. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. (2004). Zorg voor het allochtone gezin: de spanning tussen vraagsturing en beschaving. *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, 58, 26-33.
- Pels, T. (2005). Marokkaanse vaders. Van patriarchen naar betrokken paternalisten. In M. Distelbrink, P. Geense, & T. Pels (red.). *Diversiteit in vaderschap. Chinese, Creools-Surinaamse en Marokkaanse vaders in Nederland* (pp. 215-301). Assen: Van Gorcum,
- Pels, T. (2005). Marokkaanse vaders. Van patriarchen naar betrokken paternalisten. In M. Distelbrink, P. Geense, & T. Pels (red.). *Diversiteit in vaderschap. Chinese, Creools-Surinaamse en Marokkaanse vaders in Nederland* (pp. 215-301). Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. (2007). *Manieren en methoden van steun* (interne notitie project 'Jongeren en hun islam'). Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

- Pels, T. et al. (2007). *Ontwikkeling en verankering van een 'interculturele meetlat. Subsidieaanvraag aan Ministerie VROM/DI&I*. Utrecht: verwey-Jonker Instituut.
- Pels, T., Lahri, F., Dogan, G., & El Madkouri, H. (2006). *Pedagogiek in moskee Othman, Al Wahda en Ayasofya (serie van 3)*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut en FORUM.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (1998). *Verantwoordelijkheid en perspectief. Geweld in relatie tot normen en waarden*. Den Haag: SDU.
- Ramadan, T. (2005). *Westerse moslims en de toekomst van de islam*. Amsterdam: Bulaaq.
- Selten, J.P. (2002). Epidemiologie van schizofrenie bij migranten in Nederland. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 44, 665-675.
- Stevens, G.W.J.M., Pels, T.V.M., Bengi-Arslan, L., Verhulst, F.C., Vollebergh, W.A.M., & Crijnen, A.A.M. (2003). Parent, teacher and self reported problem behavior in the Netherlands: Comparing Moroccan immigrant with Dutch and with Turkish immigrant children and adolescents. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 38, 576-585.
- Stevens, G., Pels, T., Vollebergh, W., & Crijnen, A. (2004). Patterns of psychological acculturation in adult and adolescent Moroccan immigrants living in The Netherlands. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 35, 689-704.
- Stevens, G.W.J.M., Vollebergh, W.A.M., Pels, T., & Crijnen, A.A.M. (2005). Predicting externalizing problems in Moroccan immigrant adolescents in the Netherlands. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 40, 571-579.
- Stevens, G.W.J.M., Vollebergh, W.A.M., Pels, T.V.M., & Crijnen, A.A.M. (2006). Parenting and internalizing and externalizing problems in Moroccan immigrant youth in the Netherlands [Online First article]. *Journal of Youth and Adolescence*. Gevonden 12 september, 2006, op <http://www.springerlink.com/content>
- Turkenburg, & Gijsbers, M. (2007). Opleidingsniveau en beheersing van de Nederlandse taal. In: J. Dagevos & M. Gijsbers (red.), *Jaarrapport Integratie 2007* (pp. 72-102). Den Haag: SCP.
- Veen, A., Vergeer, M., Oenen, S. van, Glaudé, M & Breetvelt, I. (2007). *ZonMw Programmeringsstudie Jeugd, Deelstudie 1: Effecten van interventies in pedagogische basisvoorzieningen*, Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut.
- Veld, Th. (2002). Onderwijs. In: J. Veenman (red.), *De toekomst in meervoud. Perspectief op multicultureel Nederland*. (pp. 55-85). Assen: Van Gorcum.
- Veling, W., Susser, E., Os, J. van, Mackenbach, J.P., Selten, J.-P., & Hoek, H.W. (2008). Ethnic Density of Neighborhoods and Incidence of Psychotic Disorders Among Immigrants. *American Journal of Psychiatry*, 165, 66-73.
- Vollebergh, W.A.M., Have ten, M., Dekovic, M., Oosterwegel, A., Pels, T., Veenstra, R., Winter de, A., Ormel, H., & Verhulst, F. (2005). Mental health in immigrant children in the Netherlands. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 40, 489-496.
- Werdmölder, H. (1990). *Een generatie op drift. De geschiedenis van een Marokkaanse randgroep*. Arnhem: Gouda Quint.
- Werdmölder, H. (2005). *Marokkaanse lieverdjes. Crimineel en hinderlijk gedrag onder Marokkaanse jongeren*. Hilversum: Balans.
- Wissink, I., Deković, M., Meijer, A. (2006). Parenting behavior, quality of the parent-adolescent relationship and adolescent functioning in four ethnic groups. *Journal of Early Adolescence*, 26, 1-27.

- Zwirs, B.W.C., Burger, H., Buitelaar, J.K., & Schulpen, T.W.J. (2006a). Ethnic differences in parental detection of externalizing disorders. *European Child & Adolescent Psychiatry, 15*, 418-426.
- Zwirs, B.W.C., Burger, H., Schulpen, T.W.J., & Buitelaar, J.K. (2006b). Different treatment thresholds in non-Western children with behavioral problems. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 45*, 476-483.

Bijlage Aangrijpingspunten voor preventie

Jeugdigen

- Educatieve buitenschoolse activiteiten; sport/vrijtijdsaanbod, 'brede' vóscholen
- Ondersteunende activiteiten (empowerment, bindende activiteiten, jeugdparticipatie, dialoog)
- Coaching
- Mentoraat

Leeftijdgenoten

- Ondersteuning positieve groepsvorming
- Gebruik maken van groepsdynamiek
- Verstoring negatieve groepsvorming
- Appèl op moraliteit relateren aan gezin-school context, niet aan negatieve peercontext

Gezin

- Ontwikkelingsstimulering
- Opvoedingsondersteuning (autoritatieve gezagshandhaving, communicatie, betrokkenheid vaders; 'opvoeden (als moslim) in Nederland', vroegsignalering)
- Voorlichting over de risico's van het neef-nicht huwelijk

Omgeving

- Aandacht voor vroegsignalering in Centra Jeugd & Gezin en school
- Frontliniewerk, verbetering betrekkingen gezin-preventieve voorzieningen/jeugdzorg
- Overbrugging afstand gezin/moskee-school en andere socialiserende instituties
- Diversiteitsbeleid reguliere voorzieningen; ondersteuning/training professionals
- Cultureel-ecologische validering effectieve interventies
- Ondersteunen/stimuleren middenveld activiteit (buurtvaders, jeugdtoezichtteams etc.)
- De-polarisatie, dialoog

Deel V De rationele keuzetheorie en het kennisfundament

Frank Willemsen
WODC

1 Inleiding

Door het synthetiseren van reeds beschikbare kennis over de sociale- en gedragsmechanismen die ten grondslag te liggen aan de aanpak van criminele jongeren, is een kennisfundament gelegd dat kan helpen bij het toetsen en het verder ontwikkelen van de aanpak van criminele jongeren op lokaal niveau. We kunnen tegelijkertijd stellen dat er heel veel informatie is verzameld waardoor het kiezen van de juiste ingrediënten nog niet zo eenvoudig is. Voor een integrale en effectieve aanpak van jeugdcriminaliteit is het immers van belang dat gemeenten de juiste interventies in huis hebben, dat deze aan de juiste persoon worden voorgeschreven en op correcte wijze worden uitgevoerd. Om orde te scheppen in alle gepresenteerde kennis hebben we een kapstok nodig en de *Rationele Keuze Theorie* (besproken in Deel I van dit fundament) is hiervoor uitermate geschikt. Aan deze kapstok (of framework) kunnen elementen die van belang zijn in het bijsturen van crimineel gedrag worden opgehangen en in relatie tot elkaar beschouwd worden.

2 De reationele keuzetheorie²⁹

De kracht van de RKT ligt in het verschaffen van een conceptueel kader waarin het mogelijk is gestructureerd te spreken over de mogelijke effecten van interventies op het gedrag van degenen die aan die interventies zijn onderworpen (in dit geval de Marokkanenaanpak van de G4). Maatregelen als strengere straffen, meer toezicht, preventie, versterken van normen en waarden en een beroep doen op burgerzin hebben mogelijk invloed op gedrag, maar of die invloed groot genoeg is om de aantrekkelijkheid van keuzemogelijkheden te doen omslaan hangt van heel veel andere factoren af.

Een misvatting omtrent de RKT is dat deze betrekking heeft op de vraag of de mens *wel* of *niet* rationeel handelt. De harde kern wordt gevormd door de veronderstelling van doelgericht (maar niet noodzakelijkerwijs rationeel) keuzegedrag, waarmee wordt bedoeld dat personen zoveel mogelijk trachten hun eigen voorkeuren te realiseren. De RKT zegt dat wie voor een keuze staat, *impliciet* de voor- en nadelen van keuzemogelijkheden afweegt, om vervolgens die optie te kiezen waar het verwachte netto resultaat het grootst is. Het al dan niet overtreden van een wet, een regel of een afspraak kan ook op deze manier worden benaderd. Betrapping of bestraffing kan binnen de RKT worden opgevat als een kostenpost. De vraag is echter hoe een crimineel de pakkans bepaalt en hoe deze wordt gerelateerd aan de baten van een overtreding.

²⁹ In deel I van dit document staat een meer gedetailleerde beschrijving van de Rationele Keuzetheorie.

Het rationele keuzemodel moet in onze ogen worden gezien als een theoretisch kader dat aangrijpingspunten biedt voor gedragsbeïnvloeding. De verschillende elementen van het model reiken mogelijkheden aan om interventies op te verankeren en geven aangrijpingspunten voor het beïnvloeden van het beslissingsproces in de richting van pro sociaal niet crimineel gedrag.

De kosten van toekomstig crimineel gedrag worden niet beperkt tot de juridische sancties alleen, er is binnen de RKT ook rekening gehouden met negatieve gevolgen die ontstaan vanuit de internalisering van bepaalde normen en waarden, of vanuit schaamte ten opzichte van personen uit de nabije omgeving. Maar ook toekomstige slachtofferkosten en de gevoeligheid ervoor kunnen in het beslissingsproces van de toekomstige dader worden meegenomen. Tenslotte wordt er rekening gehouden met verschillen in de mate waarin men gevoelig is voor toekomstige negatieve consequenties van het gedrag. In het rationele keuzemodel worden twee delen onderscheiden:

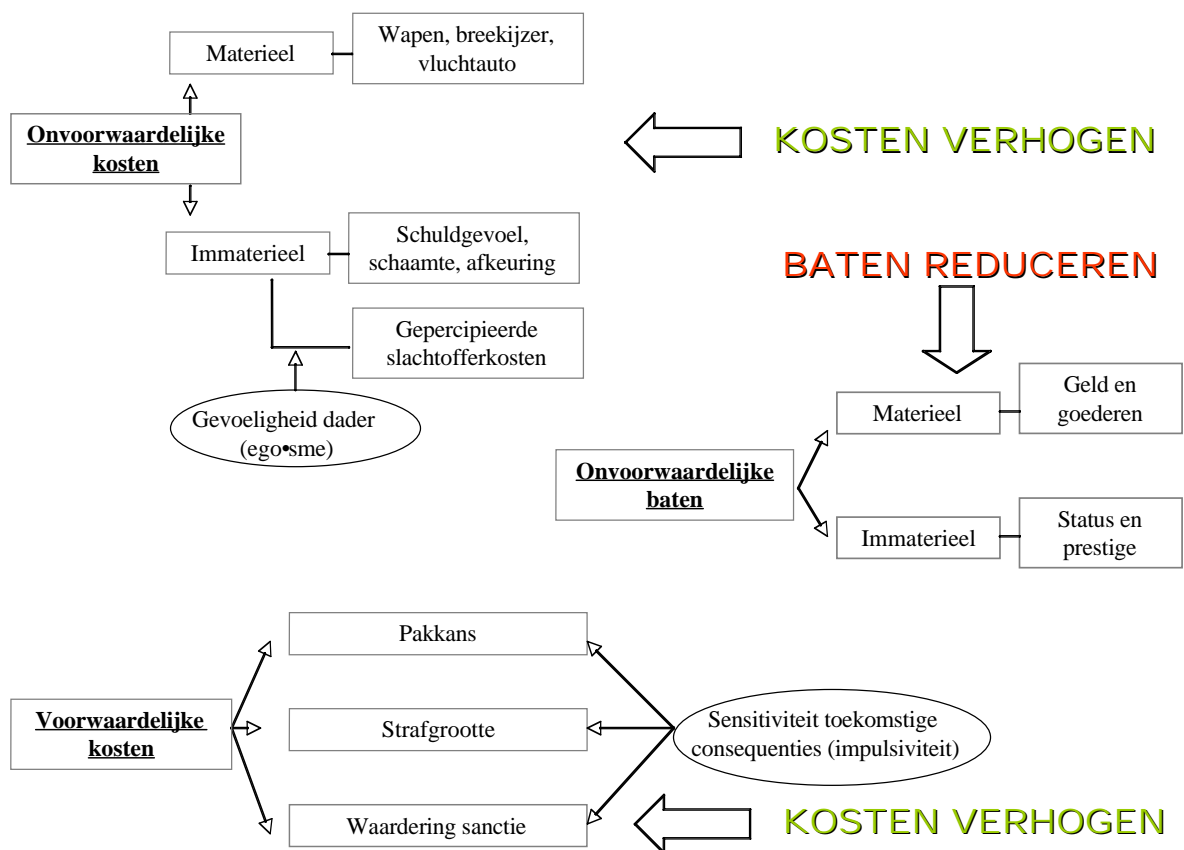
- de *onvoorwaardelijke* kosten en de *onvoorwaardelijke* baten;
- de *voorwaardelijke* kosten.

Onvoorwaardelijke kostenposten worden altijd in rekening gebracht terwijl de voorwaardelijke kosten slechts spelen als een dader wordt gepakt.

Onvoorwaardelijke kosten kunnen materieel of immaterieel zijn. Ook de *onvoorwaardelijke baten* kunnen een materieel of immaterieel karakter hebben. Denken we hierbij bijvoorbeeld aan de geldelijke opbrengst van het misdrijf, respectievelijk de status en het prestige dat men verkrijgt door het plegen van een delict. Er is nog een extra element aan de kant van de onvoorwaardelijke kosten, namelijk de slachtofferkosten. Hiermee bedoelen we het besef dat een delict gevolgen (mentale of fysieke schade) heeft voor een slachtoffer. De slachtofferkosten worden in het model beïnvloed door de mate waarin men gevoelig is voor deze negatieve gevolgen voor anderen. Is de gevoeligheid van de (potentiële) dader laag, bijvoorbeeld omdat deze beschikt over een laag niveau van moreel redeneren, dan zullen slachtofferkosten niet of in beperkte mate worden meegenomen in de afweging.

De *voorwaardelijke kosten* van het misdrijf worden bepaald door de gepercipieerde pakkans, de waargenomen strafgrootte en de waardering van de sancties die op het misdrijf volgen. Deze worden beïnvloed door de mate van sensitiviteit voor toekomstige consequenties. Bij het impulsief plegen van een delict spelen de kans om gepakt te worden en de mogelijke straf die daar op volgt, geen of een beperkte rol in de impliciete afweging al dan niet een delict te plegen. Geven we kosten en baten schematisch weer dan ontstaat de volgende figuur:

Figuur 1 Schematische weergaven van het rationale keuzemodel

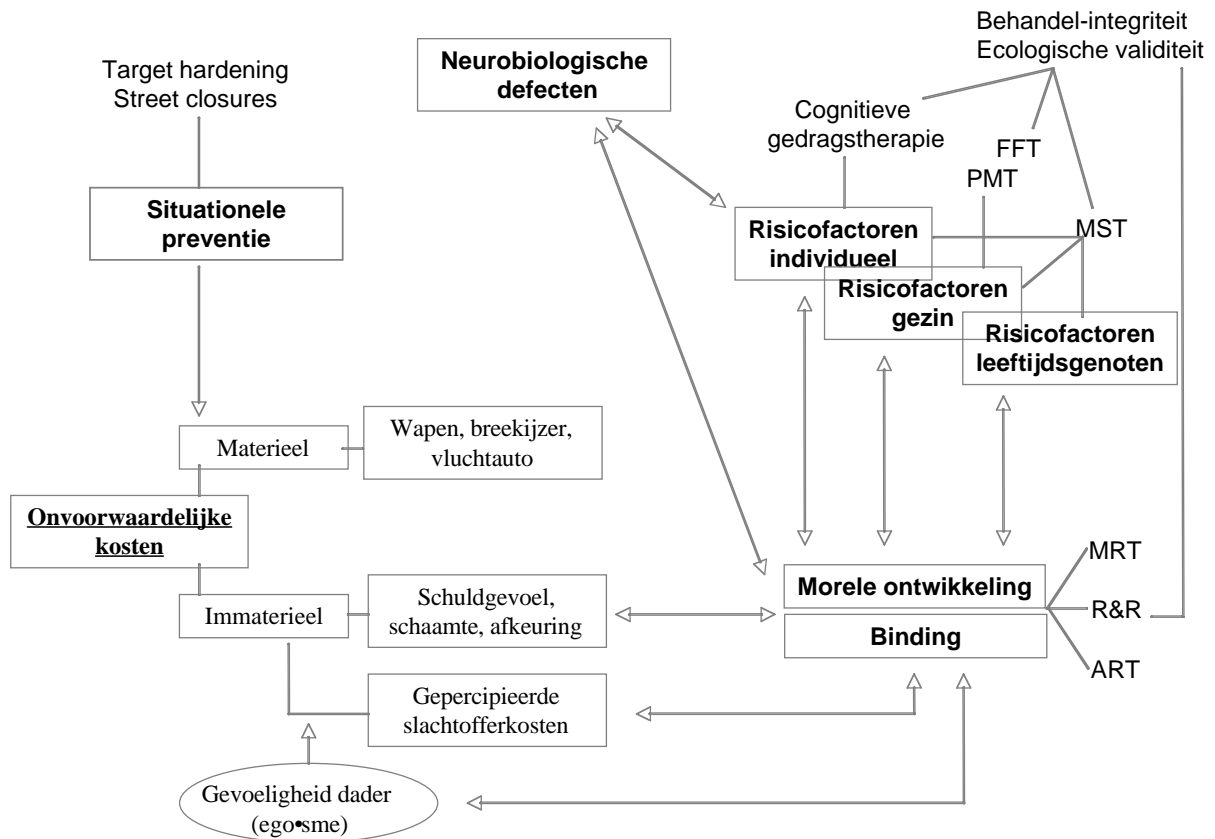

Crimineel gedrag kunnen we beïnvloeden door verschillende kostenposten te verhogen en baten te reduceren. Dit doen we met behulp van de mechanismen en interventies die in dit rapport zijn besproken. Grenzen stellen (straffen en belonen), risicoreductie op individueel-, gezins- en bredere contextniveau en ontwikkeling van gewetensvorming en binding hangen alle in meer of mindere mate samen met de bovenbesproken kosten en/of de baten. Hoe meer we in staat zijn om kostenposten te verhogen en baten te reduceren, des te groter de kans dat crimineel gedrag van jongeren kan worden bijgestuurd. In de komende paragrafen zullen we deze gedachtegang uiteen zetten en aangeven in welke delen van het rapport gedetailleerde informatie is terug te vinden.

3 Onvoorwaardelijke kosten verhogen

Het verhogen van onvoorwaardelijke kosten is van belang om crimineel gedrag te voorkomen. Zowel beïnvloeding van de materiële als ook de immateriële kant van deze kostenpost wordt in deel I, II en IIIA/B van dit kennisfundament besproken.

Figuur 2 Manieren ter verhoging van de onvoorwaardelijke kosten

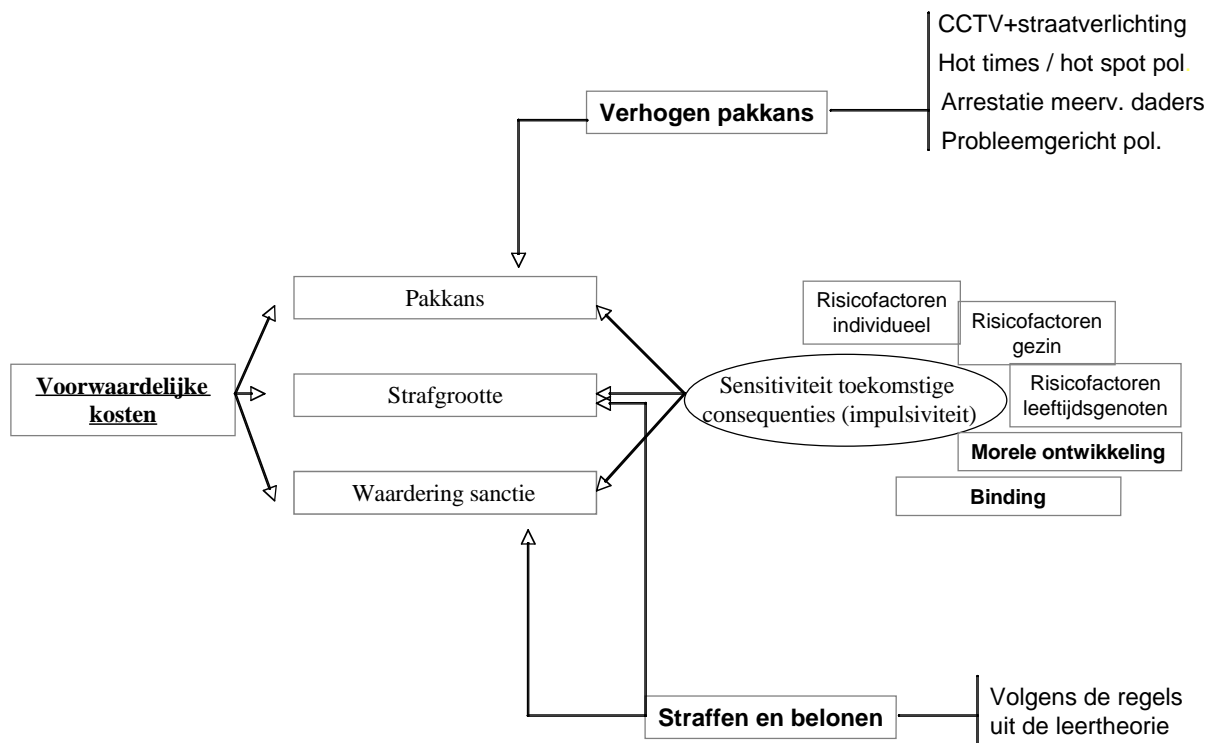

Morele ontwikkeling en *binding* worden besproken door De Ruiter (zie Deel IIIa en b). Ingrijpen op deze terreinen, bijvoorbeeld middels Moral Reasoning Therapy (MRT) zal van invloed zijn op de onvoorwaardelijke immateriële kosten. Lukt het om jeugdigen in een hogere fase van morele ontwikkeling te krijgen en meer binding te geven met ouders, school, verenigingen en daarmee de Nederlandse samenleving, dan zullen kenmerken als schuldgevoel, schaamte, afkeuring, gepercipieerde slachtofferkosten en de gevoeligheid van de (potentiële) dader worden beïnvloed. *Risicofactoren op individueel-, gezins- en leeftijdsgenotenniveau* zoals besproken door Dekovic (zie deel II) hangen o.a. samen met morele ontwikkeling en de mate van binding maar ook met de eerder genoemde immateriële kostenposten. Ook hier geldt dat het effectief ingrijpen op deze factoren (bijvoorbeeld d.m.v. Functional Family Therapy of coaching) zal zorgen voor hogere onvoorwaardelijke kosten. Effectiviteit van interventies is vervolgens afhankelijk de mate van *ecologische validiteit* en *behandelintegriteit* (zie deel I t/m IIIB). Overigens zijn er tal van (neuro)biologische defecten (zoals psychopathie) die weer van invloed kunnen zijn op risicofactoren, morele ontwikkeling en binding. In deel IIIA en B wordt hier beperkt aandacht aan besteed. Het verhogen van materiële kosten is een aspect dat wordt behandeld door Vervaeke (zie deel I). *Situatieve preventie* zoals target hardening en street closure is een manier om dit te bewerkstelligen.

4 Voorwaardelijke kosten verhogen

Ook het verhogen van voorwaardelijke kosten is van groot belang om de aantrekkelijkheid van crimineel gedrag te doen afnemen. We kunnen sensitiviteit voor toekomstige consequenties (impulsiviteit) beïnvloeden door te werken aan risicofactoren, morele ontwikkeling en binding zoals besproken in de vorige paragraaf. Dit is van belang omdat impulsiviteit zorgt dat pakkans en mogelijke straf niet of in beperkte mate wordt meegewogen in de impliciete afweging tussen kosten en baten.

Figuur 3 Manieren ter verhoging van de voorwaardelijke kosten

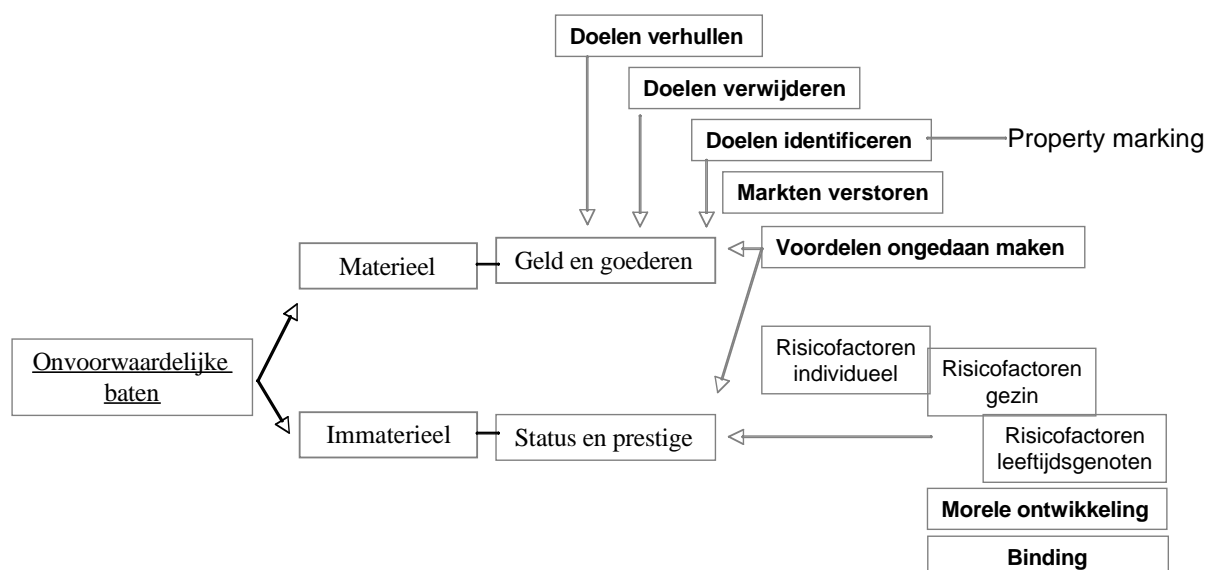

Een belangrijk aspect is ook het verhogen van de pakkans (zie deel I). Voor het verhogen van de pakkans kunnen situationele technieken aangewend worden zoals het uitbreiden van bewaking of het versterken van formele surveillance (bijvoorbeeld door de “hot times / hot spot policing”). Ook het aanpassen van strafgrootte en sanctie-waardering zijn uitgebreid besproken en genuanceerd, onder andere vanuit de *leertheorie*.

5 Onvoorwaardelijke baten reduceren

Het reduceren van de onvoorwaardelijke materiële baten tenslotte (zoals geld en goederen, zie Deel I) kan op meerdere manieren. Het aantal effectevaluaties op dit gebied is echter zeer gering. Toch lijken deze technieken logisch gezien de moeite waard en wordt het minder interessant om delinquent gedrag te plegen vanwege de beperkte(re) opbrengst(en).

Figuur 4 Manieren ter verhoging van de onvoorwaardelijke baten

Het verlagen van de immateriële baten zoals status en prestige gebeurt voornamelijk via interventies die behandeld worden in deel II en IIIA/B over gewetensvorming, versterken binding en risicoreductie. Bij dergelijke interventies wordt beoogd dat de betrokkene, via een verandering van attitudes, cognities en vaardigheden, uiteindelijk zichzelf grenzen gaat opleggen. Maar ook het ongedaan maken van voordelen (afpakken van illegaal verkregen spullen) kan bijdragen aan de reductie van immateriële baten.

6 Jongens van Marokkaanse afkomst

Met de beschrijving van theoretische en empirische relaties van sociale bindingen, gewetensvorming, risicoreductie en het stellen van grenzen met criminaliteit en het ophangen van deze kennis aan het rationele keuzemodel, zijn we nog niet compleet. Alhoewel de meeste in dit rapport besproken mechanismen gelden voor mensen in het algemeen, missen we nog specifieke kennis over Marokkaanse (criminele) jongens. Dit is van belang om de nadruk te kunnen leggen op de aspecten die extra aandacht verdienen. Hiertoe is in deel IV, *Aandachtspunten voor preventie van marginalisering van jongens van Marokkaanse afkomst* samengesteld door Trees Pels.

Pels sluit aan bij de drie genoemde beleidslijnen. Ze besteedt tevens aandacht aan de haperende interactie met de jeugdzorg voor Marokkaanse jongeren. Er vindt minder vroegsignalering plaats in het gezin. Marokkaanse jongeren zijn ondervertegenwoordigd in preventieve/vrijwillige voorzieningen en oververtegenwoordigd in zwaardere hulpverlening en de justitiële keten. Er is een haperende wisselwerking tussen vraag en aanbod. Bovendien zijn veelbelovende en effectieve interventies nauwelijks cultureel-ecologisch gevalideerd voor deze doelgroep.

De belangrijkste aandachtspunten, onderverdeeld naar vier niveaus, zijn:

Individueel niveau:

- Gebrek aan conventioneel kapitaal (beperkingen vaardigheid in het Nederlands, sociale netwerk, informatie over en kennis van mainstream cultuur);
- Instabiel zelfbeeld (door onveiligheid in concentratiewijken, stigma, verveling, gebrek aan vrijetijdsactiviteit binnen- en buitenshuis, relatief hoge mate van individualisering t.o.v. ouders, generatieconflict, gekrenkt narcisme, hoge verwachtingen en lage sociale status);
- Ambivalente maatschappelijke oriëntatie -> kwetsbaarder voor lage sociale status en bejegening door samenleving;
- Gebrek aan binding;
- Situationele moraliteit (verschil in waarden tussen contexten gezin – school – leeftijdsgenoten, schuld en schaamte wordt gedeeltelijk opzij gezet in straat- en peercontext);
- Gedragsproblematiek en psychopathologie.

Gezinsniveau

- Pedagogisch eenzijdige benadering (autoritair, eenzijdig met accent op sturing, weinig persoonlijke aandacht, eenrichtingsverkeer in communicatie, weinig autonomie);
- Pedagogisch vacuüm;
- Gebrek aan conventioneel kapitaal;
- Opvoedingsonzekerheid;
- Meer bonding dan bridging;
- Afstand tussen gezin, school en andere instituties met pedagogische rol;
- Haperende interactie met de jeugdzorg;
- Weinig vrijetijdsaanbod binnen- en buitenshuis;

Niveau leeftijdsgenoten

- Leeftijdsgenoten als toeverlaat (onderlinge afhankelijkheid, groepsdruk, collectieve behoeftebevrediging);
- Weinig interetnisch contact;
- Groepsdynamiek;
- Straatcultuur: niet conventionele normen en waarden maar waardering en status door delinquent gedrag;

Omgevingsniveau

- Risico's concentratiewijken;
- Zwakke pedagogische infrastructuur;
- Gebrek aan pedagogische professionaliteit;
- Ecologische validiteit van interventies;

7 De bijdrage van het kennisfundament aan een effectievere aanpak

Door systematisch na te gaan hoe een gemeentelijke aanpak in elkaar steekt en de resultaten van deze exercitie aan te leggen tegen de kennis uit dit rapport, kunnen aanpassingen worden doorgevoerd die bijdragen aan een effectievere aanpak van jeugdcriminaliteit. Om te bepalen of de aanpak van criminele (Ma-

rokkaanse) jongeren compleet is en kans van slagen heeft, dienen drie vragen beantwoord te worden die op verschillende niveaus spelen, te weten:

- Interventieniveau (1);
- Gemeentelijk niveau (2);
- Cliëntniveau (3)).

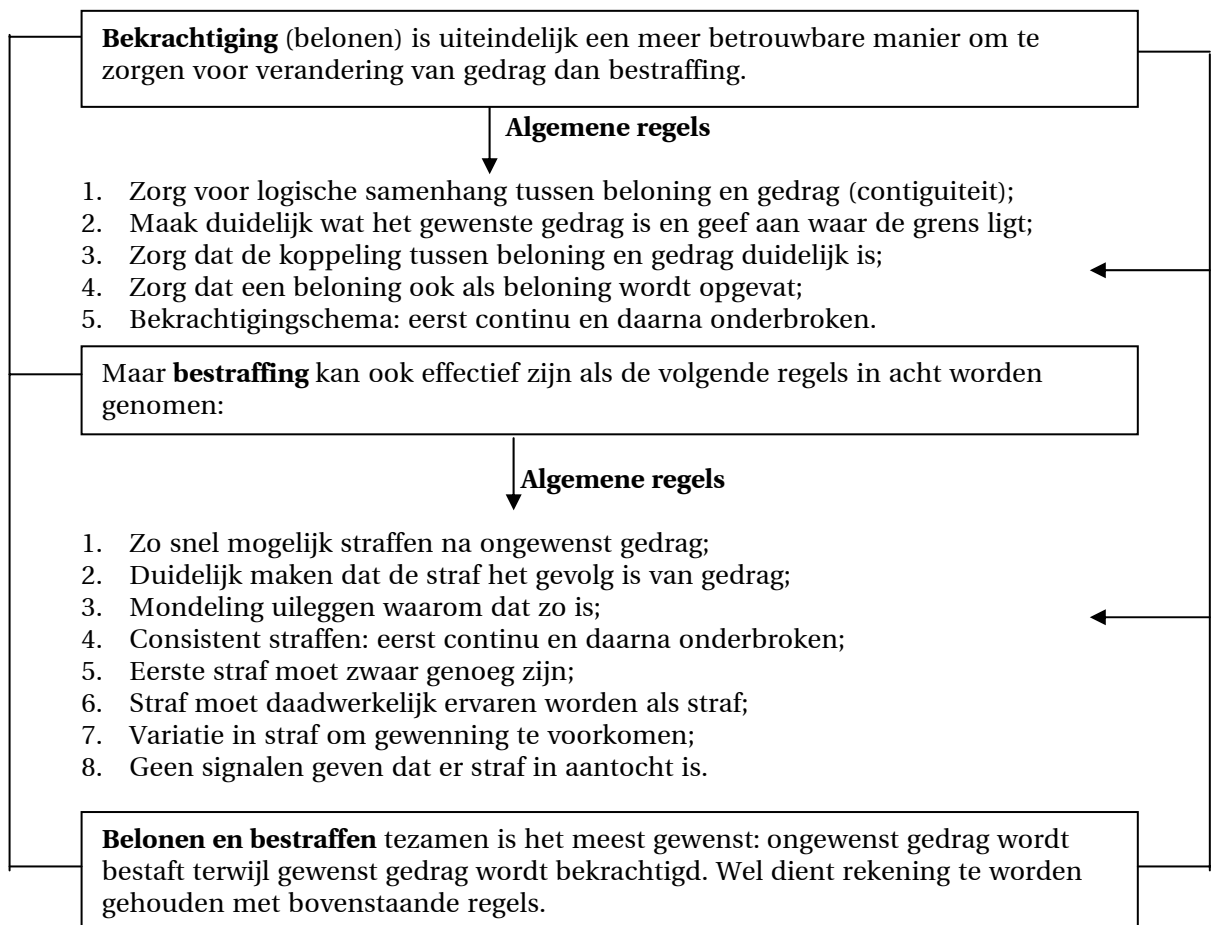
Vraag 1. Hebben we effectieve of veelbelovende maatregelen en interventies in huis (interventieniveau)?

Op dit niveau gaat het over de interventies en maatregelen zelf. In dit rapport zijn *effectieve* en *veelbelovende* interventies besproken, die uitgebreid zijn onderzocht en gedocumenteerd. Daarnaast zijn er ook interventies die *niet effectief* bleken in de reductie van criminaliteit. Uiteraard willen we het liefst alleen gebruik maken van effectieve interventies waarvan bekend is dat ze bijdragen aan het reduceren van criminaliteit of van veelbelovende interventies waarvan het plausibel is dat ze bijdragen aan dit doel. Het aantal effectieve en veelbelovende interventies is echter beperkt, mede vanwege een gebrek aan valide en betrouwbare evaluaties. Als we de eis zouden stellen dat alleen effectieve interventies in aanmerking komen, dan zouden we nieuwe initiatieven in de kiem smoren en dat is zeker niet de bedoeling. Daarom zijn er ook *beginselen* en *regels* waaraan nieuwe initiatieven op het gebied van criminaliteitsreductie kunnen worden getoetst en die we hieronder zullen weergeven.

Beginselen en regels:

- Het risicobeginsel: naarmate het recidiverisico toeneemt, moet de behandeling intensiever zijn;
- Het behoeftebeginsel: richten op kenmerken factoren en problemen die samenhangen met crimineel gedrag;
- Het responsiviteitsbeginsel: zoeken naar een match tussen cliënt, behandelaar en interventie;
- Het behandelmodaliteit beginsel: gebruik maken van meerdere methodes bij meervoudige problematiek;
- Het beginsel van programma-integriteit: de interventie wordt uitgevoerd zoals die is ontworpen en beschreven;
- Het professionaliteitsbeginsel: de behandeling wordt uitgevoerd door professionals.

Regels m.b.t. straffen en belonen

Regels m.b.t. straffen en belonen

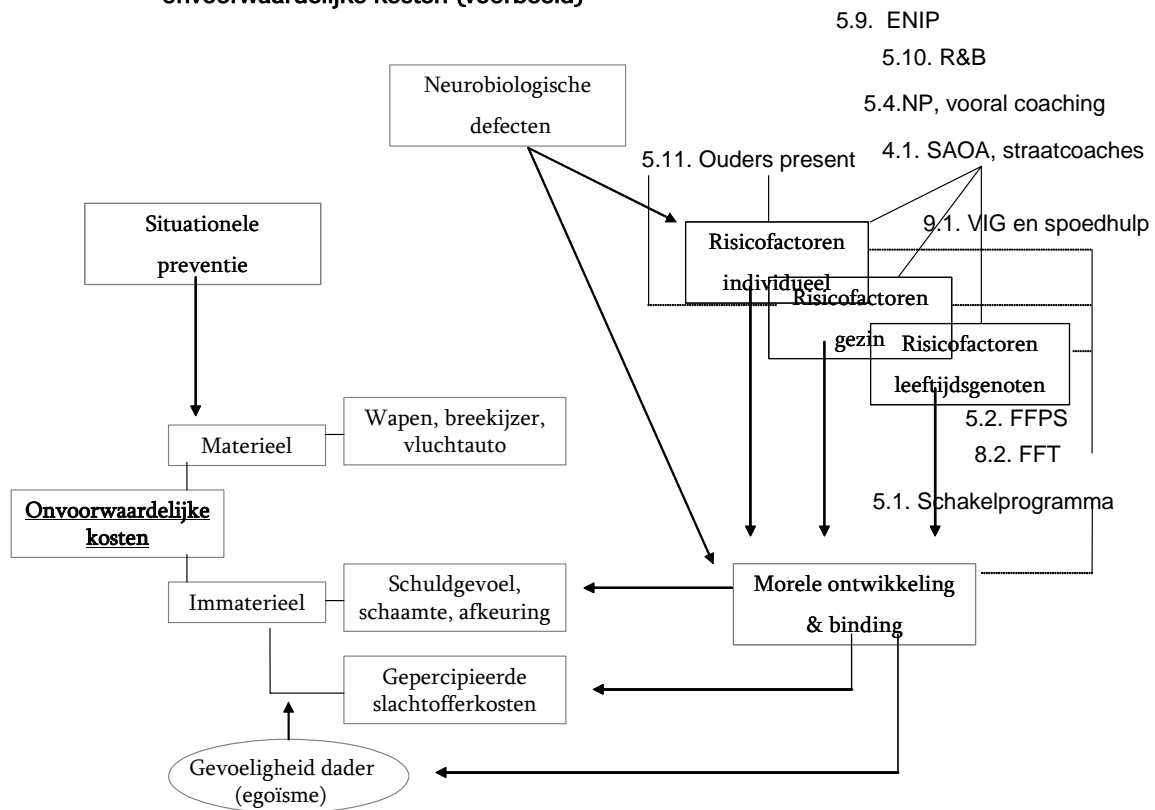
- Zorg voor een goede verstandhouding tussen gestrafte en bestraffer;
- Laat duidelijk, ondubbelzinnig en in de taal van de doelgroep weten welk gedrag gewenst en welk gedrag ongewenst is. Geef duidelijk aan waar de grenzen liggen en leg uit waarom;
- Geef ook aan wat de gevolgen zijn grensovertredend gedrag op de langere termijn (bijv. strafblad, minder kans op werk e.d.)
- Zorg voor een aanzienlijke pakkans bij het niet nakomen van afspraken. Dit kan door een beperkt aantal regels op te leggen en deze streng te controleren.

Vraag 2. Is het totale pakket aan interventies en maatregelen compleet, d.w.z. grijpen ze in op de factoren die samenhangen met criminaliteit aan zowel de kosten- als aan de batenkant (gemeentelijk niveau)?

Op dit niveau is het belangrijk dat het totale pakket aan beschikbare interventies en maatregelen compleet is en dus ingrijpt op zowel de voorwaardelijke en onvoorwaardelijke kosten als op de onvoorwaardelijke baten. Het uitzetten van gemeentelijke initiatieven op het gebied van jeugdcriminaliteit in een schema kan helpen in het creëren van overzicht. Denk daarbij na over de factoren die worden beïnvloed door de betreffende interventies (geïntensiverde samenwerking en informatie-uitwisseling binnen een keten kan bijvoorbeeld van invloed

zijn op de pakkans). In de onderstaande figuur geven we een voorbeeld van de aanpak van een gemeente die we hebben uitgezet in het RKT model.

Figuur 5: Interventies van een gemeente die bijdragen aan het verhogen van de onvoorwaardelijke kosten (voorbeeld)

Ouders present is bijvoorbeeld ontwikkeld om ouders door middel van een leerprogramma en ter voorkoming van strafvervolging te wijzen op hun verantwoordelijkheid ten aanzien van het spijbelgedrag van hun kinderen. Het uiteindelijke doel is terugdringen van spijbelgedrag en voortijdig schoolverlaten van jongeren. Deze interventie speelt dus in op risicofactoren op individueel- en gezinsniveau en heeft – direct of indirect – invloed op de onvoorwaardelijke immateriele kosten. Het *schakelprogramma* is bedoeld om recidive onder Marokkaanse jeugdigen die zijn aangemeld bij een ketenunit vanwege het plegen van een delict te verminderen door de inzet van een gezinsgerichte benadering. Op basis van een risicotaxatie wordt de juiste combinatie van behandelinterventies ingezet. Alle jongeren krijgen FFPS (gezinsgerichte jeugdreclassering) eventueel in combinatie met competentietraining, coaching of functional family therapy (FFT). Al deze interventies spelen in op risicofactoren en soms ook op morele ontwikkeling en bindingsaspecten. Deze initiatieven zijn – direct of indirect – van invloed op de onvoorwaardelijke immateriele kosten.

Ook dienen interventies aan te sluiten bij de problematiek van de doelgroep en daarom is het essentieel dat de doelgroep bekend is en wordt beschreven op relevante kenmerken. Tenslotte is op gemeentelijk niveau een goede organisatorische en procesmatige inbedding van interventies van belang (denk bijvoorbeeld aan duidelijkheid over wie verantwoordelijk is, informatievoorziening en informatie-uitwisseling tussen ketenpartners, samenwerking en evaluatievoorzieningen).

Vraag 3. Schrijven we de juiste interventies voor aan de juiste cliënten en voeren we ze op correcte wijze uit (cliëntniveau)?

Interventies dienen zich te richten op factoren die een rol spelen in het ontstaan van antisociaal en crimineel gedrag. Het is dus van belang om zowel wat betreft inhoud als intensiteit een interventie(s) te kiezen die zo goed mogelijk past bij de betreffende jongere.

Vaak spelen er meerdere problemen tegelijkertijd en daarom wordt er bij voorkeur gekozen voor een bredere focus (dus interventies gericht op meerdere factoren). Dit impliceert dat cliënten vaak worden onderworpen aan meerdere maatregelen die in gezamenlijkheid moeten zorgen voor het nalaten van crimineel gedrag. Het kiezen van de juiste interventie(s) die het beste bij de problematiek van een cliënt past, is dus van kapitaal belang. Maar ook moet er aandacht zijn voor de interactie tussen verschillende maatregelen en interventies waaraan een persoon wordt onderworpen. Ook hier kan het rationele keuzemodel worden gebruikt om op persoonsniveau te bepalen of een aanpak compleet is en ingrijpt op de belangrijkste factoren.

Tenslotte

In de inleiding van dit rapport gaven we aan dat het kennisfundament *geen* pasklare oplossingen aandraagt voor alle problemen die zich voordoen bij de aanpak van criminele Marokkaanse jongeren. Wel beloofden we bouwstenen aan te dragen die kunnen helpen in de verbetering van de aanpak. We hebben die bouwstenen ook aangeleverd in een overkoepelend model zodat meer systematisch nagedacht en gediscussieerd kan worden over oplossingen op dit terrein. Maar ook zonder deze modelmatige exercitie bevat dit kennisfundament informatie die onontbeerlijk is voor iedereen die serieus bezig is met het beïnvloeden van personen die crimineel en overlastgevend gedrag vertonen. De wetenschap dat bepaalde interventies bewezen effectief zijn, kennis over regels die in acht moeten worden genomen als men kiest voor bestraffing en beloning en theoretische verklaringen voor crimineel gedrag kunnen ook als separate kennis een bijdrage leveren aan het oplossen van bepaalde problemen. Maar niet alleen vanuit de wetenschappelijke hoek dient te worden bijgedragen aan dit fundament. Ook gemeenten en andere stakeholders kunnen een bijdrage leveren, bijvoorbeeld door succesvolle initiatieven te rapporteren, te (laten) evalueren en te delen met anderen. Dit kennisfundament vatten wij dan ook op als groeidocument dat nu is samengesteld ten behoeve van de aanpak van criminele Marokkaanse jongeren, maar ook aangevuld kan worden ten behoeve van andere doelgroepen.

